Μ. ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

ελεύθερος τύπος

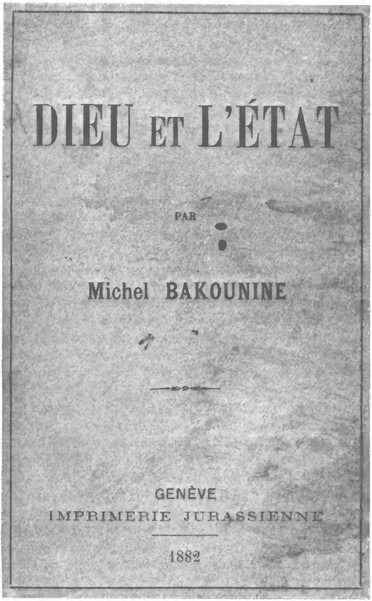
ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Μετάφραση: Νίκος Β. Αλεξίου - Αντώνης Γκίκας

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ	: Θεός και Κράτος
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	: Μιχαήλ Μπακούνιν
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ	: Νίκος Β. Αλεξίου - Αντώνης Γκίκας
ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ	: Δημήτρης Μουστάκης
ΕΚΔΟΣΕΙΣ	: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
	Ζωοδόχου Πηγής 17, Αθήνα
	τηλ. 3639980 - 3602040
ΧΡΟΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	: Ιούλιος 1986

DIEU ET L'ÉTAT

PAR

Michel BAKOUNINE

GENÈVE
IMPRIMERIE JURASSIENNE

1882

Couverture de la première édition de *Dieu et l'Etat* (1882).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αυτός ο άνθρωπος δεν γεννήθηκε κάτω από ένα συνηθισμένο άστρο, αλλά κάτω από έναν κομήτη.
— ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΕΡΤΖΕΝ

Έχει περάσει πάνω από ένας αιώνας από τότε που ο Μιχαήλ Μπακούνιν έγραψε εκείνο που έμελλε να γίνει η πιο γνωστή του μπροσούρα, το **Θεός και Κράτος**. Εκείνη την εποχή ο αναρχισμός αναδυόταν σα μια σημαντική δύναμη μέσα στο επαναστατικό κίνημα και τ' όνομα του Μπακούνιν, του κύριου υπέρμαχου και προφήτη του, ήταν εξίσου γνωστό μεταξύ των εργατών και των ριζοσπαστών διανοούμενων της Ευρώπης μ' εκείνο του Καρλ Μαρξ, με τον οποίο πάλευε για την ανάληψη της ηγεσίας της Α' Διεθνούς.

Σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο Μπακούνιν είχε κερδίσει τη φήμη του βασικά σαν ακτιβιστής παρά σα θεωρητικός της εξέγερσης. Γεννήθηκε στα 1814 από γονείς ευγενείς γαιοκτήμονες, αλλά νέος ακόμα εγκατέλειψε τη θέση του στο στρατό και τον αριστοκρατικό του περίγυρο για να γίνει επαγγελματίας επαναστάτης. Φεύγοντας απ' τη Ρωσία στα 1840, σε ηλικία 26 χρονών, αφιέρωσε τη ζωή του στον αγώνα ενάντια σε κάθε μορφή τυραννίας. Δεν ήταν ο άνθρωπος που κάθεται στις βιβλιοθήκες, μελετώντας και γράφοντας για προκαθορισμένες επαναστάσεις. Ανυπόμονος για δράση, ρίχτηκε στις εξεγέρσεις του 1848 με ασυγκράτητη ορμή, μια Προμηθεϊκή μορφή που ακολουθεί το ρεύμα της εξέγερσης απ' το Παρίσι ως τα οδοφράγματα της Αυστρίας και της Γερμανίας. Οι άνθρωποι σαν τον Μπακούνιν, σχολίασε ένας σύντροφος, "αναπτύσσονται σ' έναν τυφώνα κι ωριμάζουν καλύτερα στην κακοκαιρία παρά στη λιακάδα".[1] Η σύλληψή του όμως, στη διάρκεια της εξέγερσης της Δρέσδης του 1849, διακόπτει την πυρετώδη επαναστατική του δραστηριότητα. Πέρασε τα επόμενα 8 χρόνια στη φυλακή, απ' τα οποία τα 6 στα σκοτεινά μπουντρούμια της Τσαρικής Ρωσίας κι όταν αποφυλακίστηκε — το υπόλοιπο της ποινής του είχε μετατραπεί σε ισόβια εξορία στη Σιβηρία — είχε χάσει τα δόντια του απ' το σκορβούτο κι είχε υποστεί σοβαρό κλονισμό της υγείας του. Στα 1861, ωστόσο, δραπέτευσε απ' τους δεσμοφύλακές του κι άρχισε μια συγκλονιστική Οδύσσεια που κάλυψε όλο τον κόσμο κι έκανε τ' όνομά του θρύλο

κα αντικείμενο λατρείας των ριζοσπαστικών ομάδων όλης της Ευρώπης.

Σα ρομαντικός επαναστάτης κα ενεργητική δύναμη στην ιστορία, ο Μπακούνιν ασκούσε μια προσωπική γοητεία που ο Μαρξ δεν μπορούσε ποτέ να συναγωνιστεί. "Οτιδήποτε τον αφορούσε ήταν εκπληκτικό", έλεγε ο συνθέτης Ρίτσαρντ Βάγκνερ, που ήταν συναγωνιστής του στην εξέγερση της Δρέσδης, "κα ήταν γεμάτος πρωτόγονη ορμή και δύναμη".[2] Η αγάπη (του Μπακούνιν) για φανταστικές, "ασυνήθιστες, πρωτάκουστες περιπέτειες, οι οποίες ανοίγουν ευρείς ορίζοντες που η κατάληξή τους δεν μπορεί να προβλεφτεί", για ν' αναφέρουμε τα ίδια του τα λόγια, εμπνεύσανε μεγαλόπνοα όνειρα σε άλλους κα όταν πέθανε στα 1876, είχε κερδίσει μια μοναδική θέση ανάμεσα στους τυχοδιώκτες και τους μάρτυρες της επαναστατικής παράδοσης. Η φοβερή μεγαλοψυχία κα ο παιδιάστικος ενθουσιασμός του, το φλογερό του πάθος για την ελευθερία και την ισότητα, οι βίαιες επιθέσεις του ενάντια στο προνόμιο και την αδικία — όλα αυτά ασκήσανε φοβερή έλξη στους ελευθεριακούς κύκλους της εποχής του.

Όμως ο Μπακούνιν, όπως οι επικριτές του ποτέ δεν έπαψαν να υπογραμμίζουν, δεν ήταν ένας συστηματικός διανοητής, ούτε ισχυρίστηκε ποτέ κάτι τέτοιο. Γιατί θεωρούσε τον εαυτό του πρακτικό επαναστάτη, "όχι φιλόσοφο ούτε εφευρέτη συστημάτων όπως ο Μαρξ".[3] Αρνιόταν ν' αναγνωρίσει την ύπαρξη οποιωνδήποτε προδικασμένων ή προκαθορισμένων νόμων της ιστορίας. Απόρριπτε την αντίληψη ότι η κοινωνική αλλαγή εξαρτιέται απ' τη σταδιακή αναδίπλωση "αντικειμενικών" ιστορικών συνθηκών. Πίστευε, αντίθετα, ότι οι άνθρωποι διαμορφώνουν οι ίδιοι τη μοίρα τους, ότι η ζωή τους δεν μπορεί να συνθλιβεί σ' ένα Προκρούστειο κρεβάτι από αφηρημένες κοινωνιολογικές φόρμουλες. "Καμιά θεωρία, κανένα προκατασκευασμένο σύστημα, κανένα βιβλίο που γράφτηκε ποτέ, δε θα σώσει τον κόσμο", διακήρυσσε ο Μπακούνιν. "Δεν πιστεύω σε κανένα σύστημα, είμαι ένας κυνηγός της αλήθειας".[4]

Διδάσκοντας στους εργάτες θεωρίες, είπε, ο Μαρξ δε θα πετύχαινε άλλο απ' το να καταπνίξει την επαναστατική θέρμη που ήδη διαθέτει κάθε άνθρωπος — "την τάση για ελευθερία, το πάθος για ισότητα, το ιερό ένστικτο της εξέγερσης". Αντίθετα με τον "επιστημονικό" σοσιαλισμό του Μαρξ, ο δικός του σοσιαλισμός, υποστήριξε ο Μπακούνιν, ήταν "καθαρά ενστικτώδικος".[5]

Συνακόλουθα, η επιρροή του Μπακούνιν, όπως σχολίασε ο Πέτρος Κροπότκιν, ήταν πρωταρχικά εκείνη μιας "ηθικής προσωπικότητας"

μάλλον παρά μιας αυθεντίας του πνεύματος. Μολονότι ήταν πολυγραφότατος, δεν άφησε ούτε ένα τελειωμένο βιβλίο για τους μεταγενέστερους. Άρχιζε να γράφει πάντα νέα έργα που, εξαιτίας της ταραχώδικης ζωής του, έμεναν στη μέση και δεν τέλειωναν ποτέ. Το έργο του, με τα λόγια του Τόμας Μάζαρυκ, ήταν μια "συρραφή κομματιών". Κι ωστόσο, όσο αλλοπρόσαλλος και μη μεθοδικός κι αν ήταν, στα κείμενά του αφθονούν εκλάμψεις μιας βαθιάς επίγνωσης, που φωτίζουν μερικά απ' τα πιο σημαντικά κοινωνικά ζητήματα της εποχής του — και της δικής μας.

Το Θεός και Κράτος είναι ένα θαυμάσιο παράδειγμα. Είναι ασύνδετο, μονότονο, κακά οργανωμένο, ξεφεύγει συχνά απ' το θέμα κι έχει μεγάλες σημειώσεις, που τείνουν ν' αμβλύνουν τον πολεμικό του αντίκτυπο. Ταυτόχρονα, είναι εντυπωσιακό, σθεναρό, και γεμάτο καθηλωτικούς αφορισμούς που μαρτυράνε τα σημαντικά διαισθητικά χαρίσματα του Μπακούνιν.

Σαν αποτέλεσμα, το Θεός και Κράτος έχει γίνει το πιο πολυδιαβασμένο και συχνά μνημονευόμενο έργο του Μπακούνιν. Ωστόσο, ο βασικός ίσως λόγος της δημοτικότητάς του είναι ότι εκθέτει, με ζωντανή γλώσσα και σχετικά συνοπτικά, τα βασικά στοιχεία του αναρχικού πιστεύω του Μπακούνιν.

Το βασικό χαρακτηριστικό του Θεός και Κράτος είναι η απόρριψη κάθε μορφής εξουσίας κι επιβολής απ' τον Μπακούνιν. Σε μια συγκλονιστική παράγραφο, αφήνει να ξεσπάσει η οργή του ενάντια "σε όλους τους βασανιστές, όλους τους καταπιεστές κι όλους τους εκμεταλλευτές της ανθρωπότητας — παπάδες, μονάρχες, κρατικούς, αξιωματούχους, στρατιωτικούς, δημόσιους κι ιδιωτικούς, χρηματιστές, κάθε λογής επίσημους, αστυνόμους, χωροφύλακες, δεσμοφύλακες και δήμιους, καπιταλιστές κι αγιογδύτες, συμβολαιογράφους και μεγαλοκτηματίες, δικηγόρους, οικονομολόγους, πολιτικούς κάθε απόχρωσης, μέχρι τον πιο μικρό εμποράκο που πουλάει ζαχαρωτά". Αλλά οι κύριοι θεσμοί της ανθρώπινης υποδούλωσης — "οι δυο εφιάλτες μου", όπως τους αποκαλεί — είναι η εκκλησία και το κράτος. Κάθε κράτος είναι το όργανο με το οποίο μια προνομιούχα μειονότητα έχει αποκτήσει εξουσία πάνω στην τεράστια πλειονότητα. Και κάθε εκκλησία είναι πιστός σύμμαχος του κράτους στην καθυπόταξη της ανθρωπότητας. Σ' όλη την πορεία της ιστορίας, οι κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν τη θρησκεία τόσο σα μέσο για να κρατήσουν τους ανθρώπους στην άγνοια όσο και σαν "ασφαλιστική δικλείδα" της ανθρώπινης εξαθλίωσης κι απογοήτευσης. Επιπλέον, η ίδια η ουσία της θρησκείας είναι ο υποβι-

βασμός της ανθρωπότητας προς μεγαλύτερη δόξα του Θεού. "Όντας ο Θεός το παν", γράφει ο Μπακούνιν, "ο πραγματικός κόσμος κι ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα. Όντας ο Θεός η αλήθεια, η δικαιοσύνη, το καλό, η ομορφιά, η δύναμη κι η ζωή, ο άνθρωπος είναι το ψέμα, η αδικία, το κακό, η ασχήμια, η αδυναμία, κι ο θάνατος. Όντας ο Θεός ο αφέντης, ο άνθρωπος είναι δούλος". Συνακόλουθα, όχι λιγότερο απ' το κράτος, η θρησκεία είναι η άρνηση της ελευθερίας και της ισότητας. Έτσι, αν ο Θεός υπήρχε πραγματικά, καταλήγει ο Μπακούνιν αναστρέφοντας ένα περίφημο απόφθεγμα του Βολταίρου, "θα έπρεπε να τον καταργήσουμε".

Ο Μπακούνιν κήρυξε έναν αδιάλλακτο πόλεμο ενάντια στην εκκλησία και το κράτος. Αν οι άνθρωποι θέλουν να είναι ελεύθεροι, πρέπει ν' απαλλαγούν απ' το διπλό ζυγό της θρησκευτικής και της κοσμικής εξουσίας. Για να το πετύχουν αυτό θα πρέπει ν' αφυπνίσουν τις δυο "πιο πολύτιμες ιδιότητες", με τις οποίες είναι προικισμένοι: τη δύναμη της σκέψης και την επιθυμία της εξέγερσης. Η ίδια η ανθρώπινη ιστορία άρχισε με μια πράξη σκέψης κι εξέγερσης. Αν ο Αδάμ κι η Εύα υπάκουαν στο Θεό, όταν τους απαγόρεψε ν' αγγίξουν το δέντρο της γνώσης, η ανθρωπότητα θα ήταν καταδικασμένη σε αιώνια δουλεία. Όμως ο Σατανάς — "ο αιώνιος εξεγερμένος, το πρώτο ελεύθερο πνεύμα κι απελευθερωτής του κόσμου" — τους έπεισε να δοκιμάσουν τον καρπό της γνώσης και της ελευθερίας. Τα ίδια αυτά όπλα — η λογική κι η εξέγερση — πρέπει τώρα να στραφούν ενάντια στη θρησκεία και το κράτος. Και μόλις ανατραπούν, θ' ανατείλει μια νέα Εδέμ για την ανθρωπότητα, μια νέα εποχή ελευθερίας κι ευτυχίας.

Όμως το καθήκον της απελευθέρωσης, προειδοποιεί ο Μπακούνιν, δε θα είναι εύκολο. Γιατί έχει ήδη εμφανιστεί μια νέα τάξη που επιδιώκει να κρατήσει τις μάζες στην άγνοια, για να τις εξουσιάζει. Αυτοί οι επίδοξοι καταπιεστές είναι οι διανοούμενοι και πάνω απ' όλους ο Μαρξ κι οι οπαδοί του "ιερείς της επιστήμης", χειροτονημένοι σε μια νέα προνομιούχα εκκλησία ανώτερης εκπαίδευσης. Η κυβέρνηση των διανοούμενων, σύμφωνα με τον Μπακούνιν, δε θα 'ταν λιγότερο καταπιεστική απ' την κυβέρνηση των βασιλιάδων ή των παπάδων ή των ιδιοκτητών. Η διακυβέρνηση μιας μορφωμένης ελίτ, σαν τους χειρότερους θρησκευτικούς και πολιτικούς δεσποτισμούς του παρελθόντος, "δεν μπορεί παρά να είναι αδύναμη, γελοία, απάνθρωπη, σκληρή, καταπιεστική, εκμεταλλευτική, ολέθρια".

Μ' αυτή την προειδοποίηση ο Μπακούνιν πρόβλεψε τη "νέα τάξη", μια ετικέτα που οι μεταγενέστεροι κριτικοί έμελλε να κολλήσουν στους

κληρονόμους του Μαρξ στον 20ό αιώνα. Επιτέθηκε στους θεωρητικούς και τους ιδρυτές συστημάτων, που η λεγόμενη "επιστήμη της κοινωνίας" τους θυσίαζε την πραγματική ζωή στο βωμό σχολαστικών αφαιρέσεων. Αρνήθηκε να ξεφορτωθεί τις φαντασιώσεις της θρησκείας και της μεταφυσικής απλά και μόνο για να τις δει ν' αντικαθίστανται απ' ότι θεωρούσε νέες φαντασιώσεις της ψευδο-επιστημονικής κοινωνιολογίας. Συνακόλουθα, διακήρυξε μιαν "εξέγερση της ζωής ενάντια στην επιστήμη ή μάλλον ενάντια στη διακυβέρνηση της επιστήμης". Γιατί η αληθινή αποστολή της επιστήμης και της μάθησης, επέμενε, δεν ήταν να κυβερνάνε τους ανθρώπους, αλλά να τους σώσουν απ' τη δεισιδαιμονία, το μόχθο και την αρρώστια. "Κοντολογής", γράφει στο Θεός και Κράτος, "η επιστήμη είναι η πυξίδα της ζωής, όχι όμως η ίδια η ζωή". Πώς μπορεί όμως ν' αποφευχθεί αυτή η νέα μορφή δεσποτισμού; Ο Μπακούνιν απαντάει ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί αν αφαιρεθεί η εκπαίδευση απ' τη μονοπωλιακή αρπάγη των προνομιούχων τάξεων και γίνει προσιτή στον καθένα με ίσους όρους. Σαν το κεφάλαιο, η μάθηση πρέπει να πάψει ν' αποτελεί κληρονομιά των λίγων και να γίνει κληρονομιά όλων "ώστε οι μάζες, παύοντας να είναι κοπάδια που τα οδηγούν και τα κουρεύουν οι προνομιούχοι παπάδες, να πάρουν στα χέρια τους τη μοίρα τους."

Αυτό ήταν το μεγάλο μήνυμα του Θεός και Κράτος. Ωστόσο, δεν εκδόθηκε παρά το 1882, 6 χρόνια μετά το θάνατο του Μπακούνιν. Γιατί μόνον τότε βρήκαν, ανάμεσα στα χαρτιά του, αυτό το χειρόγραφο δυο πολύ γνωστοί αναρχικοί, ο Κάρλο Καφιέρο κι ο Ελυζέ Ρεκλύ, που ήταν στενά συνδεμένοι μαζί του στα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν η ελευθεριακή θεωρία του γνώρισε την πιο πλήρη της άνθηση. Το χειρόγραφο τελειώνει στη μέση μιας πρότασης κι ο Καφιέρο κι ο Ρεκλύ, όπως διηγούνται στον Πρόλογό τους, πιστεύοντας ότι είναι μέρος ενός γράμματος ή έκθεσης, αναλάβανε να ψάξουν για να βρουν το υπόλοιπο. Οι προσπάθειές τους, όμως, υπήρξαν μάταιες κι έτσι εκδόσανε το κουτσουρεμένο κείμενο στη Γενεύη, με μορφή μπροσούρας, δίνοντάς του τον τίτλο Θεός και Κράτος, με τον οποίο έμελλε να γίνει γνωστό. Δεν υποπτεύθηκαν — ούτε έμαθαν ποτέ — ότι το χειρόγραφο ήταν στην πραγματικότητα ένα αδημοσίευτο κομμάτι του έργου Η Κνουτογερμανική Αυτοκρατορία κι η Κοινωνική Επανάσταση,* ενός έργου φιλόδοξου για το ο-

* Μεταφράζεται και θα κυκλοφορήσει προσεχώς απ' τις εκδόσεις "ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ". (Σ.τ.Μ.).

ποία ο Μπακούνιν δούλεψε απ' το 1870 ως το 1872, αλλά δεν κατάφερε ποτέ να ολοκληρώσει.

Η Κνουτογερμανική Αυτοκρατορία — ο τίτλος πηγάζει απ' την ανίερη συμμαχία ανάμεσα στο Ρώσικο και το Γερμανικό εξουσιαστισμό, που στόχευε στην ανακοπή της κοινωνικής προόδου — είναι μια απ' τις πιο μακρόχρονες και πιο σημαντικές συγγραφικές προσπάθειες του Μπακούνιν. Ο ίδιος την ονόμασε η "διαθήκη μου" κι αφιέρωσε σημαντική δραστηριότητα στη σύνθεσή της, που κάλυπτε, μ' ένα χαρακτηριστικά ασύνδετο τρόπο, μια πλατιά ποικιλία θεμάτων, απ' την ιστορία και την πολιτική ως τη μεταφυσική και τη θρησκεία. Το Α' Μέρος, που γράφτηκε με φόντο το Γαλλοπρωσικό Πόλεμο, ασχολείται βασικά με την αντίσταση των Γάλλων στο Γερμανικό ιμπεριαλισμό, κι εκδόθηκε με μορφή μπροσούρας το 1871. Αυτό που οι Καφιέρο και Ρεκλύ ονόμασαν Θεός και Κράτος, ήταν ένα κομμάτι απ' το αδημοσίευτο κι ανολοκλήρωτο Β' Μέρος, το οποίο ο Μπακούνιν είχε ονομάσει Οι Ιστορικές Σοφιστείες της Δογματικής Σχολής του Κομμουνισμού, που πέρα απ' το ότι είναι άβολος, ελάχιστη μόνο σχέση έχει με το περιεχόμενό του.

Το τμήμα Θεός και Κράτος, γράφτηκε, όπως ξέρουμε απ' το ημερολόγιο του Μπακούνιν, το Φλεβάρη - Μάρτη του 1871, την παραμονή της Παρισινής Κομμούνας, μερικά όμως απ' τα θέματά του — ιδίως η ιδέα πως η κυβέρνηση κι η θρησκεία συνεργάζονταν ανέκαθεν για να κρατάνε τους ανθρώπους αλυσοδεμένους — μπορούν να επισημανθούν στο αδημοσίευτο τότε δοκίμιο του Μπακούνιν Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Αντιθεολογισμός*, (που γράφτηκε στα 1867) κι έμελλε να εμφανιστούν ξανά στην πολεμική του με τον Τζουζέπε Ματσίνι, μετά την πτώση της Κομμούνας το Μάη του 1871.

Μέσα σε σύντομο διάστημα, μετά την πρώτη έκδοση των Καφιέρο και Ρεκλύ, το Θεός και Κράτος, έγινε το πιο πλατιά γνωστό έργο του Μπακούνιν, μια διάκριση που, πάνω από έναν αιώνα αργότερα, εξακολουθεί ν' απολαμβάνει. Έχει μεταφραστεί σε πολλές γνώσεις, συμπεριλαμβανόμενης της Αγγλικής, της Γαλλικής, της Γερμανικής, της Ολλανδικής, της Ιταλικής, της Ισπανικής, της Ρώσικης, της Πολωνικής, της Τσέχικης, της Ρουμάνικης και της Εβραϊκής. Η πρώτη αγγλική μετάφραση, απ' τον αναρχικό Μπέντζαμιν Τάκερ, εμφανίστηκε στη Βοστώνη το 1883, ένα σχεδόν χρόνο μετά την πρωτότυπη γαλλι-

* Ελληνική μετάφραση εκδόσεις "ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ". (Σ.τ.Μ.).

κή έκδοση. Η μετάφραση του Τάκερ έπασχε όμως από μια σειρά μειονεκτημάτων: Οι Καφιέρο και Ρεκλύ όχι μόνο είχαν αλλάξει το κείμενο του Μπακούνιν σε μερικά σημεία, για να κάνουν τα Γαλλικά του πιο στρωτά και να τους δώσουν μια πιο λογοτεχνική ποιότητα, αλλά είχαν μεταθέσει αρκετές παραγράφους και σε ορισμένα σημεία παρερμήνευσαν το νόημα, καθώς δεν καταλάβαιναν το γραφικό χαρακτήρα του Μπακούνιν, που ήταν τόσο χαοτικός όσο και τ' άλλα προσωπικά του χαρακτηριστικά. Όταν το πρώτο σωστό γαλλικό κείμενο εκδόθηκε στα 1908, το ακολούθησε μια νέα αγγλική έκδοση, που εμφανίστηκε στο Λονδίνο το 1910. Αυτή ήταν βασικά η μετάφραση του Τάκερ, αναθεωρημένη ώστε ν' ανταποκρίνεται στο κείμενο του Μπακούνιν, δηλαδή, χωρίς τις αλλαγές των Καφιέρο - Ρεκλύ. Μια άλλη έκδοση, που κυκλοφόρησε απ' τις εκδόσεις Mother Earth της Έμμα Γκόλντμαν στα 1916, ήταν ίδια με την έκδοση του Λονδίνου, αν εξαιρέσεις μερικές επουσιώδεις διαφορές στη φρασεολογία και τη στίξη.

Ενώ το κομμάτι Θεός και Κράτος εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1882, το πλήρες κείμενο της Κνουτογερμανικής Αυτοκρατορίας — Μέρη Α' και Β' με δυο πρόσθετα κομμάτια και το υπόλοιπο μιας τεράστιας σημείωσης — θα εμφανιστεί τελικά στην εξάτομη γαλλική έκδοση των απάντων του Μπακούνιν (1895-1913), που εκδώσανε ο κορυφαίος αναρχικός ιστορικός Μαξ Νετλώ (Τόμος Α') κι ο Τζέημς Γκιγιώμ (Τόμος Β' και ΣΤ') πιστός Ελβετός οπαδός του Μπακούνιν. Ολόκληρο το Β' Μέρος της Κνουτογερμανικής Αυτοκρατορίας καταλαμβάνει τις σελίδες 9-177 του τόμου Γ', του οποίου οι σελίδες 18-131 περιέχουν το σωστό κείμενο αυτού που ο Καφιέρο κι ο Ρεκλύ εκδώσανε με τίτλο Θεός και Κράτος. Οι σελίδες 9-17 είναι εισαγωγικά σχόλια μικρής σημασίας, ενώ οι υπόλοιπες (132-177) είναι η συνέχεια μιας επίθεσης του Μπακούνιν εναντίον του Γάλλου φιλελεύθερου φιλόσοφου Βικτόρ Κουζέν (1792-1867), που αρχίζει στην τελευταία σελίδα του Θεός και Κράτος. Ο Κουζέν ήταν ο ιδρυτής της "εκλεκτικιστικής" σχολής και, όπως δείχνει τ' όνομα, είχε προσεγγίσει μια πλατιά ποικιλία θεωριών στην προσπάθεια, που ο Μπακούνιν θεωρούσε παράλογη, ν' αποδείξει την ύπαρξη του Θεού και να δικαιολογήσει την ύπαρξη του κράτους.

Η συνέχεια του Θεός και Κράτος αποτελείται από 13 αριθμημένες παραγράφους, πλαισιωμένες με κριτικά σχόλια και σημειώσεις, όπου συνοψίζονται κι ανασκευάζονται οι θεωρίες του Κουζέν. Η 13η παράγραφος σταματάει στη μέση μιας πρότασης που το τέ-

λος της δε βρέθηκε ποτέ. Ωστόσο, προς το τέλος, υπάρχει η αρχή μιας σημείωσης, που κι αυτή κόβεται στη μέση μιας πρότασης, αλλά που το υπόλοιπο της όμως ανακαλύφθηκε απ' τον Μαξ Νετλώ κι εκδόθηκε (καλύπτει κάπου 60 σελίδες) στον Α' Τόμο των απάντων του Μπακούνιν. Δυστυχώς, ο Νετλώ έδωσε σ' αυτή τη σημείωση τον τίτλο Θ ε ό ς κ α ι Κ ρ ά τ ο ς, αυξάνοντας έτσι τη σύγχυση, γιατί όταν οι μεταγενέστεροι συγγραφείς αναφέρονται στο Θ ε ό ς κ α ι Κ ρ ά τ ο ς είναι μερικές φορές δύσκολο να καταλάβεις αν εννοούν τη σημείωση του Νετλώ ή το περίφημο ομώνυμο δοκίμιο.

Ο Νετλώ, προφανώς, διάλεξε αυτό τον τίτλο, γιατί η σημείωση επεξεργάζεται μια παράγραφο απ' το Θ ε ό ς κ α ι Κ ρ ά τ ο ς όπου ο Ρουσσώ καταγγέλεται σαν "προφήτης του συνταγματικού μοναρχικού κράτους" και "πραγματικός δημιουργός της σύγχρονης αντίδρασης". Περνώντας ξανά στην επίθεση, ο Μπακούνιν απορρίπτει τη Ρουσσωϊκή ιδέα του κοινωνικού συμβόλαιου — με το οποίο οι άνθρωποι παραδίνουν ένα μέρος της ελευθερίας τους στο κράτος με αντάλλαγμα την ασφάλεια και την αρμονία — σαν επαίσχυντη φαντασίωση και πρόσχημα τυραννίας. Αρνείται να δεχτεί ακόμα και τον παραμικρό περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας. "Κάθε υποδούλωση των ανθρώπων", γράφει, "είναι ταυτόχρονα περιορισμός της δικής μου ελευθερίας". "Είμαι ελεύθερος άνθρωπος μόνο στο μέτρο που αναγνωρίζω την ανθρωπιά και την ελευθερία όλων των ανθρώπων γύρω μου. Όταν σέβομαι την ανθρωπιά τους, σέβομαι τη δική μου". Επιπλέον, το κοινωνικό συμβόλαιο, ενώ αναγνωρίζει το άτομο και το κράτος, παραβλέπει την κοινωνία, που για τον Μπακούνιν είναι ο "φυσικός τρόπος ζωής ανθρώπων που ζούνε μαζί".

Πέρα απ' τη συνέχεια του Θ ε ό ς κ α ι Κ ρ ά τ ο ς και τη σημείωση για τον Ρουσσώ, υπάρχουν 2 ακόμα κομμάτια της Κνουτογερμανικής Αυτοκρατορίας, που δεν εκδόθηκαν παρά πολύ μετά το θάνατο του Μπακούνιν. Το πρώτο απ' αυτά είναι ένα χαλαρά δεμένο "Παράρτημα" με τον πομπώδικο τίτλο "Φιλοσοφικοί Στοχασμοί πάνω στο Θεϊκό Φάντασμα, τον Πραγματικό Κόσμο και τον Άνθρωπο".* Γραμμένο το φθινόπωρο του 1870, χωρίζεται σε 5 μέρη: α) Το Σύστημα του Κόσμου, β) Η Ευφυία κι η Βούληση του Ανθρώπου, γ) Ζωϊκότητα και Ανθρωπότητα, δ) Θρησκεία και ε) Φιλοσοφία και Επιστήμη.[7] Το δεύτερο, που ονομάστηκε "Ένα Δοκίμιο ενάντια στον Μαρξ",

* Μεταφράζεται και θα κυκλοφορήσει προσεχώς απ' τις εκδόσεις "ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ". (Σ.τ.Μ.).

γράφτηκε το Νοέμβρη - Δεκέμβρη 1872, λίγο μετά το Συνέδριο της Α' Διεθνούς στη Χάγη, όπου η σύγκρουση ανάμεσα στον Μαρξ και τον Μπακούνιν έφτασε σ' ένα δραματικό αποκορύφωμα, που κατέληξε στην αποπομπή του δεύτερου απ' την οργάνωση. Συνακόλουθα, δε θα πρέπει να προκαλεί κατάπληξη το ότι επιτέθηκε, στη συνέχεια, με τόση βιαιότητα ενάντια στον Μαρξ. Ο Μπακούνιν τον κατηγορεί σα "δικτάτορα της Διεθνούς" και συγκρίνει τη λατρεία του για το κράτος και τη συγκεντρωτική εξουσία μ' εκείνη του Γερμανού συμπατριώτη του Βίσμαρκ. Ο Μαρξ, λέει, ωθούμενος απ' την Τευτονική ροπή του για κυριαρχία, ξέχασε τα ίδια τα συγκλονιστικά του λόγια απ' το πρόγραμμα της Διεθνούς: "Η χειραφέτηση των εργατών είναι έργο των ίδιων των εργατών".[8]

Όταν ο Μπακούνιν έγραψε αυτό το τελευταίο κομμάτι της Κνουτογερμανικής Αυτοκρατορίας, του έμεναν λιγότερα από 4 χρόνια ζωής. Αλλά στις επερχόμενες γενιές, οι οπαδοί του θα συνέχιζαν να κηρύσσουν το αναρχικό του μήνυμα και να εξαπολύουν μύδρους ενάντια στους εκπρόσωπους του "επιστημονικού σοσιαλισμού". Ξανά και ξανά προειδοποιούσαν ότι η πολιτική εξουσία είναι ολέθρια, ότι διαφθείρει όσους την ασκούν, ότι η κάθε λογής κυβέρνηση καταπνίγει το επαναστατικό πνεύμα των ανθρώπων και τους στερεί την ελευθερία τους. Σαν τον Μπακούνιν, πριν απ' αυτούς, ζητούσαν την ανατροπή του κράτους και της εκκλησίας, μέσα απ' τα ερείπια των οποίων προβλέπανε την ανάδυση μιας Χρυσής Εποχής δικαιοσύνης κα ισότητας, μιας φωτεινής περιόδου ελευθερίας, όπου οι άνθρωποι θα διευθύνανε τις ίδιες τους τις υποθέσεις, δίχως την παρέμβαση οποιασδήποτε αρχής.

Ν. Υόρκη
Γενάρης, 1970

Πωλ Άβριτς

Σημειώσεις

1. E. Lampert, Studies in Rebellion (London, 1957), p. 118.
2. E. H. Carr, Michael Bakunin (N. York, 1961), p. 196.
3. Iu. M. Steclov, Mikhail Aleksandrovich Bakunin, 4 vols. (Moscow, 1926-1927), III, 112.
4. Carr, Michael Bakunin, p. 175.
5. M. A. Bakunin, Oevres, 6 vol. (Paris, 1895-1913), II, 399. Steklov, Mikhail

Aleksandrovich Bakunin, I, 189.

6. Oevres, I, 264-326. Ολόκληρη η Κνουτογερμανική Αυτοκρατορία, το Β' Μέρος, συμπεριλαμβανόμενου και του Θεός και Κράτος, η συνέχεια για τον Κουζέν κι η μεγάλη σημείωση εκδόθηκαν μαζί σ' ένα τόμο της Ρώσικης έκδοσης των απάντων του Μπακούνιν: Izbrannye sochineniia (Πετρούπολη, 1922) II, 123-264.

7. Oevres, III, 179-405. Για μια περίληψη με αποσπάσματα στα Αγγλικά, βλ. K.J. Kenafick, Michael Bakunin and Karl Marx (Melbourne, 1948) pp. 331 ff.

8. Oevres IV, 397-510. Archives Bakunin (Leiden, 1965), II, 169-219.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ένας από μας θα σας αφηγηθεί σε λίγο με κάθε λεπτομέρεια την ιστορία της ζωής του Μιχαήλ Μπακούνιν, αλλά τα γενικά της χαρακτηριστικά είναι ήδη αρκετά γνωστά. Εχθροί και φίλοι ξέρουν πως αυτός ο άνθρωπος ήταν μεγάλος στη σκέψη, στη θέληση και στην αστείρευτη ενεργητικότητα· ξέρουν επίσης πόση περιφρόνηση ένιωθε για τον πλούτο, την κοινωνική θέση και τη δόξα, όλες αυτές τις ταπεινές φιλοδοξίες που τα περισσότερα ανθρώπινα πλάσματα έχουν αρκετή ποταπότητα για να καλλιεργούν. Παρόλο που ήταν Ρώσος ευγενής, συνδεμένος εξαιτίας του γάμου του με την ανώτερη αριστοκρατία της αυτοκρατορίας, ήταν απ' τους πρώτους που προσχώρησαν σ' εκείνη την απτόητη ένωση των εξεγερμένων, που μπόρεσαν ν' απαγκιστρωθούν από παραδόσεις, προλήψεις, φυλετικά και ταξικά συμφέροντα και να περιφρονήσουν την προσωπική τους ευμάρεια. Μαζί τους πάλεψε στη σκληρή μάχη της ζωής, που την επιδείνωνε η φυλάκιση, η εξορία, όλοι οι κίνδυνοι κι όλες οι θλίψεις, που πρέπει να υποστούν οι άνθρωποι που αυτοθυσιάζονται, στη διάρκεια της μαρτυρικής ζωής τους.

Μια απλή πέτρα κι ένα όνομα σημαδεύουν στο νεκροταφείο της Βέρνης το σημείο όπου τάφηκε η σωρός του Μπακούνιν. Ακόμα κι αυτό όμως είναι ίσως υπερβολικό για να τιμηθεί η μνήμη ενός αγωνιστή που τόσο λίγη εκτίμηση έτρεφε για τέτοιου είδους ματαιοδοξίες. Οι φίλοι του δε θα του φτιάξουν ούτε φανταχτερή ταφόπετρα ούτε άγαλμα. Ξέρουν πόσο χλευαστικά θα τους αντιμετώπιζε, αν του μιλούσαν για την ανέγερση ενός μεταθανάτιου οικοδομήματος προς τιμή του· ξέρουν, επίσης, ότι ο αληθινός τρόπος να τιμάς τους νεκρούς σου είναι να συνεχίζεις το έργο τους — με την ίδια θέρμη κι επιμονή που το έκαναν κι αυτοί. Σ' αυτή την περίπτωση, βέβαια, έχουμε ένα δύσκολο καθήκον που απαιτεί όλες μας τις προσπάθειες, γιατί ανάμεσα στους επαναστάτες της περασμένης γενιάς κανείς δε δούλεψε πιο ένθερμα απ' αυτόν για την κοινή υπόθεση της Επανάστασης.

Στη Ρωσία, ανάμεσα στους σπουδαστές της Γερμανίας, ανάμεσα στους εξεγερμένους της Δρέσδης, στη Σιβηρία, ανάμεσα στους συνεξόριστους αδελφούς τους, στην Αμερική, στην Αγγλία, στη Γαλλία, στην Ελβετία, στην Ιταλία, ανάμεσα σ' όλους τους καλοπροαίρετους ανθρώπους, η άμεση επιρροή του υπήρξε σημαντική. Η πρωτοτυπία

των ιδεών του, η παράφορη και παραστατική ευφράδειά του, ο ακούραστος προπαγανδιστικός του ζήλος, υποβοηθούμενα, επίσης, απ' τη φυσική επιβλητικότητα της προσωπικότητάς του κι από μια ισχυρή ζωτικότητα, έδωσαν στο Μπακούνιν πρόσβαση σ' όλες τις επαναστατικές ομάδες κι οι προσπάθειές του άφησαν βαθιά ίχνη παντού, ακόμα και σ' εκείνους που, αφού τον υποδέχτηκαν με ανοιχτές αγκάλες, ήρθαν σε διαξιφισμούς, μαζί του εξαιτίας διαφορών στο σκοπό ή στη μέθοδο. Η αλληλογραφία του ήταν ογκωδέστατη· περνούσε νύχτες ολόκληρες γράφοντας μακροσκελή γράμματα στους φίλους του μέσα στον επαναστατικό κόσμο και μερικά απ' αυτά τα γράμματα, γραμμένα για να δυναμώσουν τους διστακτικούς, ν' αφυπνίσουν τους νωθρούς και να εκθέσουν προπαγανδιστικά ή εξεγερσιακά σχέδια, πήραν διαστάσεις πραγματικών τόμων. Αυτά τα γράμματα, περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο, εξηγούν το τεράστιο έργο του Μπακούνιν μέσα στο επαναστατικό κίνημα του αιώνα. Οι μπροσούρες που έκδωσε, στα Ρωσικά, γαλλικά και ιταλικά, όσο σημαντικές κι αν είναι, κι όσο χρήσιμες κι αν υπήρξαν στη διάδοση των νέων ιδεών, δεν αποτελούν παρά το μικρότερο μέρος του έργου του Μπακούνιν.

Το παρόν κείμενο, Θεός και Κράτος, είναι στην πραγματικότητα κομμάτι ενός γράμματος ή έκθεσης. Συνταγμένο με τον ίδιο τρόπο που είχαν συνταχθεί τα περισσότερα γραπτά του Μπακούνιν, πάσχει απ' το ίδιο φιλολογικό μειονέκτημα, την έλλειψη αναλογίας· επιπλέον, σταματάει ξαφνικά: μάταιες υπήρξαν οι έρευνές μας για ν' ανακαλύψουμε το τέλος του χειρόγραφου. Ο Μπακούνιν ποτέ δε διέθετε τον αναγκαίο χρόνο για να εκπληρώσει όλα τα καθήκοντα που αναλάμβανε. Προτού ολοκληρώσει το ένα, καταπιανόταν με άλλα. "Η ίδια η ζωή μου είναι ένα απόσπασμα", έλεγε σ' εκείνους που κριτικάριζαν τα γραπτά του. Μολοντούτο, οι αναγνώστες του Θεός και Κράτος σίγουρα δε θα λυπηθούν που εκδόθηκε το έργο του Μπακούνιν, αν κι ανολοκλήρωτο. Τα ζητήματα που εξετάζονται σ' αυτό, αντιμετωπίζονται αποφασιστικά και με μια μοναδική λογική επιχειρηματολογία. Απευθυνόμενος δικαιολογημένα μόνο στους καλοπροαίρετους αντίπαλους, ο Μπακούνιν τους δείχνει την κενότητα της πίστης τους σ' εκείνη τη θεϊκή εξουσία στην οποία στηρίζονται όλες οι κοσμικές εξουσίες· τους αποδείχνει την καθαρά ανθρώπινη προέλευση όλων των κυβερνήσεων· τέλος, δίχως να σταθεί για να συζητήσει εκείνα τα θεμέλια του κράτους, που έχει ήδη καταδικάσει το δημόσιο αίσθημα, όπως η φυσική ανωτερότητα, η βία, η αριστοκρατική καταγωγή, ο πλούτος, ανατρέπει τη θεωρία που θ' ανάθετε στην επι-

στήμη τη διακυβέρνηση των κοινωνιών. Κι αν ακόμα υποθέταμε ότι είναι δυνατόν ν' αναγνωρίσουμε, μέσα στη σύγκρουση των ανταγωνιστικών φιλοδοξιών και ραδιουργιών, ποιοί είναι οι ψεύτικοι σοφοί και ποιοί οι αληθινοί και να βρούμε μια μέθοδο εκλογής, που δε θα αποτύχαινε να θέτει την εξουσία στα χέρια εκείνων που η γνώση τους είναι αυθεντική, τι εγγυήσεις θα μπορούσαν αυτοί να μας προσφέρουν για τη σοφία και την τιμιότητα της διακυβέρνησής τους; Αντίθετα, δε θα μπορούσαμε να προβλέψουμε σ' αυτούς τους νέους αφέντες τις ίδιες τρέλες και τα ίδια εγκλήματα που βαραίνουν όλους τους προηγούμενους και τους τωρινούς αφέντες; Καταρχήν, η επιστήμη δεν είναι κάτι αμετάβλητο, αλλά γίγνεσθαι. Ο σημερινός σοφός δεν είναι παρά ο αυριανός αμαθής. Αν φανταστεί ότι έφτασε στο τέρμα, ξεπέφτει χαμηλότερα κι από νεογέννητο. Όμως κι αν ακόμα αναγνωρίσει την αλήθεια στην ουσία της, δεν μπορεί παρά να διαφθαρεί απ' το προνόμιο και να διαφθείρει τους άλλους με την εξουσία του. Για να εδραιώσει τη διακυβέρνησή του, θα προσπαθήσει, σαν όλους τους αρχηγούς Κρατών, να ευνουχίσει τη ζωή των μαζών που κινούνται κάτω απ' αυτόν, να τις κρατήσει στην άγνοια για να εξασφαλίσει την αδράνειά τους και σιγά-σιγά να τις εξευτελίσει για να τις εξουσιάζει από πάνω.

Κατά τ' άλλα, απ' όταν έκαναν την εμφάνισή τους οι οπαδοί της συνταγματικής μοναρχίας, οι αληθινές ή ψεύτικες "μεγαλοφυίες" προσπαθούνε να βάλουν στο χέρι το σκήπτρο του κόσμου και ξέρουμε πόσο μας στοίχισε αυτό. Τους είδαμε εν δράσει όλους αυτούς τους σοφούς: όσο πιο μελετημένοι, τόσο πιο αρτηριοσκληρωτικοί είναι, όσο περισσότερο χρόνο έχουν ξοδέψει εξετάζοντας κάποιο απομονωμένο γεγονός σ' όλες του τις πτυχές, τόσο πιο στενοκέφαλοι είναι, δίχως καμιά πείρα της ζωής, γιατί τόσο καιρό δεν είχαν άλλους ορίζοντες απ' τους τοίχους του εργαστήριου ή αναγνωστήριού τους' παιδαριώδεις στα πάθη και τις ματαιοδοξίες τους, γιατί δεν ήταν ικανοί να πάρουν μέρος σε σοβαρούς αγώνες και ποτέ δεν έμαθαν τις σωστές αναλογίες των πραγμάτων. Μήπως δεν είδαμε πρόσφατα την ίδρυση μιας ολόκληρης σχολής "διανοητών" — άθλιοι υποκριτές κι αυτοί με ζωή όχι καθαρή — που έχουν κατασκευάσει μια ολόκληρη κοσμογονία για δική τους αποκλειστικά χρήση; Σύμφωνα μ' αυτούς, κόσμοι δημιουργήθηκαν, κοινωνίες αναπτύχθηκαν, επαναστάσεις συνταράξανε έθνη, αυτοκρατορίες καταρρεύσανε βουτηγμένες στο αίμα, κι η ένδεια, η αρρώστια κι ο θάνατος βασιλεύουν στην ανθρωπότητα, μόνο και μόνο για ν' αναδυθεί μια ε λ ί τ ακαδημαϊκών, ένα ανθισμένο λουλούδι, του οποίου οι άλλοι άνθρωποι δεν είναι παρά το λίπασμα. Για

να έχουν τη δυνατότητα να "στοχάζονται" αυτοί οι συντάκτες των Temps και Débats, τα έθνη ζούνε και πεθαίνουν μέσα στην αμάθεια όλα τ' άλλα ανθρώπινα πλάσματα είναι καταδικασμένα να πεθάνουν, για να μπορέσουν να γίνουν αθάνατοι αυτοί οι κύριοι!

Αλλά δεν πρέπει ν' ανησυχούμε: όλοι αυτοί οι ακαδημαϊκοί δε θα έχουν την τόλμη του Αλέξανδρου που έκοψε με το σπαθί του το Γόρδειο δεσμό' δε θα υψώσουν το ξίφος του Καρλομάγνου. Η διακυβέρνηση διαμέσου της επιστήμης γίνεται εξίσου αδύνατη μ' εκείνη του θεϊκού δικαιώματος, του πλούτου ή της ωμής βίας. Όλες οι εξουσίες υποβάλλονται από δω και πέρα σε μιαν αμείλικτη κριτική. Οι άνθρωποι στους οποίους γεννήθηκε το αίσθημα της ισότητας δεν ανέχονται πια να τους κυβερνάνε, μαθαίνουν να αυτο-κυβερνώνται. Γκρεμίζοντας απ' τον ουράνιο θρόνο του τον δήθεν δημιουργό κι ιεροποιό κάθε εξουσίας, οι κοινωνίες ανατρέπουν επίσης όλους εκείνους που βασίλευαν εν ονόματί του. Τέτοια είναι η επανάσταση που συντελείται τώρα. Τα κράτη αποσυντίθονται για να δώσουν τη θέση τους σε μια νέα τάξη όπου, όπως ο Μπακούνιν αρέσκονταν να λέει, "η ανθρώπινη δικαιοσύνη θ' αντικαταστήσει τη θεϊκή". Αν είναι επιτρεπτό ν' αναφέρουμε ένα όνομα, ανάμεσα στους επαναστάτες που πήραν μέρος σ' αυτό το τεράστιο ανανεωτικό έργο, θα είχαμε απόλυτα δίκαιο αν ξεχωρίζαμε τ' όνομα του Μιχαήλ Μπακούνιν.

Γενεύη, 1882

Κάρλο Καφιέρο
Ελυζέ Ρεκλύ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΑΞ ΝΕΤΤΛΩ

Ύστερα από μερικές ατελέσφορες προσπάθειες, ο Μπακούνιν θέλησε να εκθέσει ξανά, στα τέλη του 1870, το σύνολο των ιδεών του και όπως πάντα, μ' ένα γραπτό που, ενώ ξεκίνησε αναλύοντας επίκαιρα προβλήματα, κατέληξε να μετατραπεί σ' ένα ογκώδες και διεξοδικό έργο. Για να περιγράψουμε σε γενικές γραμμές την προέλευσή του, θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε την πολιτική και συγγραφική δραστηριότητα του Μπακούνιν, στη διάρκεια του γαλλογερμανικού πόλεμου του 1870-71.

Στις 26 Ιούλη 1870, ο Μπακούνιν γύρισε στο Λοκάρνο απ' τη Γενεύη, διαμέσου του Νεφσάτελ. Ύστερα απ' τις πρώτες ήττες των γάλλων, άρχισε να εκθέτει τις απόψεις του για την επαναστατική μέθοδο που θα έπρεπε να υιοθετηθεί, προκειμένου να οργανωθεί η αντίσταση ενάντια στην εισβολή και να υλοποιηθεί η κοινωνική επανάσταση. Αυτές οι απόψεις παρουσιάστηκαν με τη μορφή των "Γραμμάτων σ' ένα Γάλλο". Μια έκδοση αυτών των γραμμάτων, συντομευμένων όμως και τακτοποιημένων ώστε να πάρουν τη μορφή επίκαιρου γραφτού, πραγματοποιήθηκε στο Νεφσάτελ στα τέλη του Σεπτέμβρη 1870. (Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχω το χειρόγραφο γράφτηκε στις 25 και 27 Αυγούστου και στις 2 Σεπτέμβρη.) Στις 9 Σεπτέμβρη, ο Μπακούνιν έφυγε απ' το Λοκάρνο πηγαίνοντας στη Λυών, διαμέσου της Βέρνης. Μετά τα γεγονότα της 29 Σεπτέμβρη, εγκαταλείπει τη Λυών για να πάει στη Μασσαλία. Επειδή όμως θέλω να περιοριστώ στη συγγραφική του δραστηριότητα της εποχής εκείνης, ξαναγυρίζω στα γραφτά του. Έχουμε μια συνέχεια του "Γράμματα σ' ένα Γάλλο" και μια ανολοκλήρωτη μελέτη, το "Λαϊκό Ξύπνημα", το τελευταίο μέρος της οποίας φαίνεται ότι έγραψε στη διάρκεια της παραμονής του στη Μασσαλία. Επίσης ένα γράμμα που είχε αρχίσει να γράφει, με παραλήπτη τον Μ. Εσκουάιρος, όπου σκόπευε να εκθέσει τις ίδιες ιδέες καθώς επίσης κι ένα γράμμα προς τον Παλίξ, ένα Λυωνέζο φίλο του, που έγραψε όταν έφευγε απ' την πόλη. Αλλά οι ιδέες του για αντίσταση στην εισβολή διαμέσου της θεμελιωμένης σε φεντεραλιστικές βάσεις κοινωνικής επανάστασης, είχαν ακόμα λιγότερη απήχηση στη Μασσαλία απ' ότι στη Λυών.

Παραθέτω αποσπάσματα ενός γράμματος προς κάποιο ρώσο φίλο, που είχε γραφτεί στις 23 Οκτώβρη 1870: "Όταν πάρεις αυτό το γράμμα θα κατευθύνομαι προς τη Βαρκελώνη κι ίσως να έχω ήδη φτά-

σει. Πρέπει να φύγω απ' αυτό το μέρος γιατί δε βρίσκω απολύτως τίποτα να κάνω κι αμφιβάλλω αν και συ θα βρεις να κάνεις τίποτα καλό στη Λυών. Αγαπητέ μου, δεν πιστεύω πια καθόλου στην Επανάσταση στη Γαλλία. Ο λαός αυτός έχει πάψει πια να είναι επαναστάτης. Ο ίδιος ο λαός έγινε δογματικός, υπολογιστής κι αστικός σαν τους αστούς... Οι αστοί είναι σιχαμένοι. Είναι το ίδιο κτηνώδεις όσο κι ηλίθιοι κι όπως έχουν το χαφιεδισμό μέσ' στο αίμα τους, θα 'λέγες πως δεν είναι παρά προπλάσματα αστυνομικών κι εισαγγελέων! Στις αισχρές συκοφαντίες τους θ' απαντήσω μ' ένα βιβλίο όπου θα κατονομάζω πρόσωπα και πράγματα με το αληθινό τους όνομα. Εγκαταλείπω αυτή τη χώρα κατεχόμενος από βαθιά απογοήτευση...".

Στο γράμμα αυτό βρίσκουμε μια πρώτη ιδέα του βιβλίου, που απόσπασμά του είναι το **Θεός και Κράτος**, που εκδώσανε το 1882 ο Κ. Καφιέρο κι ο Ελυζέ Ρεκλύ.

Τελικά ο Μπακούνιν δεν πήγε στην Ισπανία. Λίγες μέρες μετά απ' αυτό το γράμμα, γύρισε στο Λοκάρνο, διαμέσου της Γένοβας. Εκεί η ιδέα του πήρε μια πιο συγκεκριμένη μορφή. Στο γράμμα του της 19 Νοέμβρη σε κάποιο φίλο απ' τη Γενεύη, αναφέρει ότι τώρα δε γράφει μια μπροσούρα, αλλά ένα ολόκληρο βιβλίο και συνενοήθηκε να το εκδώσει στη Γενεύη. Παρόλο που το Α' μέρος του βιβλίου τούτου αναφέρεται στο "Γράμματα σ' ένα Γάλλο" και στα γεγονότα της Γαλλίας, γρήγορα τοποθετείται στο φιλοσοφικό επίπεδο όπου και παραμένει. Στο αντίτυπό του του βιβλίου του 'Ογκυστ Κοντ, "Μαθήματα Θετικιστικής Φιλοσοφίας", ανακαλύπτουμε σημειωμένες στο περιθώριο τις ημερομηνίες 10, 12, 17 και 18 Δεκέμβρη' απόρροια αυτών των μελετών ήταν ένα ογκώδες χειρόγραφο (ανολοκλήρωτο), οι σελίδες 82-256 του οποίου διασώθηκαν ως τις μέρες μας. Το χειρόγραφο τούτο, μετά από μια συζήτηση για την κατάσταση στη Γαλλία (που η αρχή της, απ' τη σελίδα 1-81, δεν έχει βρεθεί) και κάποιες σελίδες σχετικά με το σοσιαλισμό, δανείζεται απ' τη σελίδα 107 τον τίτλο **Παράρτημα — Φιλοσοφικοί Στοχασμοί πάνω στο Θεϊκό Φάντασμα, τον Πραγματικό Κόσμο και τον 'Ανθρωπο.** Αν κι είχε γραφτεί αρχικά σαν **Παράρτημα** των σελίδων 1-107 του χειρόγραφου τούτου, αναφέρεται σε πολλά κομμάτια του χειρόγραφου του **Θεός και Κράτος** σαν **Παράρτημα** σ' αυτό το τελευταίο χειρόγραφο, το οποίο είναι μεταγενέστερο' φαίνεται, λοιπόν, ότι προτού δημοσιευτεί είχε δουλευτεί ξανά.

Τέλος, κατά πάσα πιθανότητα το Φλεβάρη κι ως τις αρχές του Μάρτη 1871, ο Μπακούνιν έγραψε ένα χειρόγραφο 340 σελίδων

που, αν εξαιρέσουμε 3 μόνο σελίδες, διασώθηκε ως τις μέρες μας, αν και διασκορπισμένο σε 3 διαφορετικές χώρες.

Το πρώτο τεύχος του έργου αυτού τυπώθηκε αρχικά στο Συνεταιριστικό Τυπογραφείο της Γενεύης με τίτλο, Κοινωνική Επανάσταση ή Στρατιωτική Δικτατορία (σελίδες 1-138 του χειρόγραφου). Επειδή όμως έγιναν πολλά λάθη στην εκτύπωση, τυπώθηκαν στο Νεφσάτελ 2 πίνακες παροραμάτων και δόθηκε ένας νέος τίτλος, Η Κνουτογερμανική Αυτοκρατορία και η Κοινωνική Επανάσταση. Η μπροσούρα εκδόθηκε οριστικά σε 1000 αντίτυπα, γύρω στα τέλη Μάη 1871.

Επιπλέον, ως τις 20 Μάρτη, είχαν στοιχειοθετηθεί στη Γενεύη, οι σελίδες 138-148 του χειρόγραφου και το μέρος με τίτλο Ιστορικές Σοφιστείες της Δογματικής Σχολής του Γερμανικού Κομμουνισμού. Επιδιώκανε να συνεχιστεί η έκδοση του έργου σε τεύχη στο Νεφσάτελ, αλλά το σχέδιο ματαιώθηκε προσωρινά εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων για να εγκαταλειφθεί οριστικά το Σεπτέμβρη του 1871. Τότε ακριβώς ήταν που ο Μπακούνιν έστειλε στο Νεφσάτελ το χειρόγραφο του έργου του Η Πολιτική Θεολογία του Ματσίνι και η Διεθνής, που εκδόθηκε αμέσως. Πραγματικά, τον Αύγουστο του 1871, μ' ένα πρώτο γράμμα που δημοσιεύτηκε στα ιταλικά σαν παράρτημα του Gazzettino Rosa του Μιλάνου και στα γαλλικά, στη Liberté των Βρυξελλών, ο Μπακούνιν είχε εξαπολύσει μια βίαιη πολεμική ενάντια στις ιδέες του Ματσίνι, μια πολεμική που, μαζί με τις υποθέσεις της Διεθνούς και την αντίσταση στις φιλοδοξίες των εξουσιαστών, τον απορρόφησε σχεδόν ολοκληρωτικά, στη διάρκεια αυτού του χειμώνα' και το ανέκδοτο τούτο βιβλίο υπήρξε η πηγή απ' όπου άντλησε πολλά επιχειρήματα γι' αυτή την πολεμική.

Δεν ήταν όμως νωρίτερα απ' την ευνοϊκή κατάληξη της πάλης για την ελευθερία μέσα στη Διεθνή, δηλαδή, μετά το Συνέδριο του Σαιντ Ιμιέ (Σεπτέμβρης 1872), που ο Μπακούνιν καταπιάστηκε ξανά με το γράψιμο του Β' μέρους, του Ιστορικές Σοφιστείες...' οι σελίδες 3-75 του χειρόγραφου τούτου, που γράφτηκαν τους τελευταίους μήνες του 1872, διασώθηκαν ως τις μέρες μας.

Οι σελίδες 149-210 και 214-247 του ογκώδους χειρόγραφου των 340 σελίδων, εκδόθηκαν το 1882 στη Γενεύη με τίτλο Θεός και Κράτος (οι σελίδες 211-213 χάθηκαν). Ωστόσο, επειδή οι εκδότες δεν σκόπευαν να βγάλουν μια πιστή έκδοση του χειρόγραφου του Μπακούνιν, έκαναν πολλές παρεμβάσεις για να γίνει το κείμενο πιο σωστό

απ' την άποψη της γαλλικής γλώσσας. Η μπροσούρα αυτή, με την πρώτη της μορφή, έχει δημοσιευτεί μέχρι σήμερα στα ιταλικά, ισπανικά, ρουμανικά, αγγλικά, γερμανικά, ολλανδικά και πολωνικά.

Οι σελίδες 248-340 δεν έχουν εκδοθεί στα γαλλικά. (Μερικά αποσπάσματα στα αγγλικά, έχουν δημοσιευθεί μεταξύ Μάη και Σεπτέμβρη 1834 απ' τη μηνιαία αναρχική εφημερίδα του Λονδίνου Liberty). Επιπλέον, υπάρχουν 24 σελίδες μιας μεταγενέστερης σύνταξης των σελίδων 248-279 κι άλλες εκδοχές διάφορων σημείων του χειρόγραφου, που είχε απορρίψει ο ίδιος ο Μπακούνιν. Οι σελίδες τούτες δεν είναι παρά η συνέχεια του Θεός και Κράτος, που θεωρούνταν χαμένη. Κι αυτές ακριβώς οι σελίδες αξίζει να δημοσιευτούν πριν απ' όλα, αν και μπορεί να γεννήσουν μια κάποια απογοήτευση γιατί η έλλειψη της αίσθησης αναλογιών διαφαίνεται ξανά στο Α' μέρος (σ. 248-286) που αποτελεί λεπτομερή σύνοψη της αστικής εκλεκτικιστικής φιλοσοφίας του πρώτου μισού του αιώνα μας.

Κάποτε θα γίνει μια πλήρης έκδοση του έργου τούτου, συμπεριλαμβανόμενου του Παραρτήματος, που δε θα προδίνει το αρχικό κείμενο των Κνουτογερμανική Αυτοκρατορία και Θεός και Κράτος. Εκεί θα ενσωματωθεί αυτή η σύνοψη του αστικού εκλεκτικισμού' εδώ, θέλοντας να σταθώ στο θεωρητικό μέρος του έργου, δημοσιεύω τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα του χειρόγραφου τούτου, που δυστυχώς δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Τέλος, πρέπει να δοθεί μια εξήγηση για το ότι αυτό το χειρόγραφο δεν τελείωσε ποτέ. Τα τελευταία μέρη γράφτηκαν το Μάρτη 1871 στο Λοκάρνο, αλλά η εργασία αυτή διακόπηκε εξαιτίας ενός 15ήμερου ταξιδιού του Μπακούνιν στη Φλωρεντία. Όταν όμως γύρισε στο Λοκάρνο, είχε ήδη αρχίσει η Παρισινή Κομμούνα και τότε ο Μπακούνιν πήγε στη Γιούρα, στο Σονβιλλιέ και στο Λοκλ, προτιμώντας ν' ασχοληθεί με την επανάσταση στη Γαλλία παρά μ' ένα βιβλίο, που ήταν πια καθαρά θεωρητικό. Εκεί ήταν που έγραψε και τα κείμενα 3 διαλέξεων που έδωσε στο Σονβιλλιέ, τον Απρίλη ή Μάη 1871. Μετά την ήττα της Κομμούνας, γύρισε στο Λοκάρνο, αλλά θεωρώντας πια άσκοπη τη δημοσίεψη της πρώτης μπροσούρας, εγκατέλειψε το αρχικό του σχέδιο να τελειώσει το χειρόγραφο.

Με τον τίτλο Θεός και Κράτος δημοσιεύω εδώ τις σελίδες 286-340, δηλαδή, το τελευταίο μέρος του χειρόγραφου' οι σελίδες 248-286 παραμένουν, λοιπόν, ανέκδοτες για τους λόγους που ανάφερα παραπάνω. Εξάλλου, αυτά που ακολουθούν είναι κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητα απ' τα προηγούμενα, έχοντας γραφτεί με μορφή

σ η μ ε ί ω σ η ς στην ακόλουθη φράση που συνοψίζει τις ιδέες των μεταφυσικών, που θα πολεμήσει ο Μπακούνιν: "Το Κράτος επιβάλλεται, λοιπόν, στον καθένα σα μοναδικός εκπρόσωπος του Καλού, της Σωτηρίας, της Δικαιοσύνης όλων. Περιορίζει την ελευθερία του καθένα στ' όνομα της ελευθερίας όλων, το δικαίωμα του καθένα στ' όνομα του δικαιώματος όλων, τα ατομικά συμφέροντα του καθένα στ' όνομα του συλλογικού συμφέροντος όλης της κοινωνίας". Έτσι τελειώνει το καθαυτό κείμενο του χειρόγραφου κι όσα ακολουθούν είναι γραμμένα με μορφή σημείωσης.

Δημοσιεύω εδώ το κείμενο του Μπακούνιν, δίχως καμιά αλλαγή. Είμαι εχθρός της άχρωμης ομοιομορφίας στην οποία καταλήγουμε, αν δε γίνουν με τη μεγαλύτερη δυνατή δεξιότητα οι διορθώσεις τούτες. Ο αναγνώστης θα βρει, λοιπόν, εδώ το κείμενο όπως ακριβώς το έγραψε ο Μπακούνιν.

11 Νοέμβρη 1894 — Μαξ Νεττλώ

ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

1.

Ποιοί έχουν δίκιο, οι ιδεαλιστές ή οι υλιστές; Αν διατυπωθεί έτσι το ερώτημα δεν μας μένει καμιά αμφιβολία. Αναντίρρητα, οι υλιστές έχουν δίκιο κι οι ιδεαλιστές άδικο. Σίγουρα, τα γεγονότα προηγούνται κι ακολουθούν οι ιδέες· σίγουρα το ιδανικό, όπως είπε ο Προυντόν, δεν είναι παρά ένα άνθος που οι ρίζες του βρίσκονται στις υλικές συνθήκες ύπαρξης. Σίγουρα, ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας, διανοητική κι ηθική, πολιτική και κοινωνική, δεν είναι παρά αντανάκλαση της οικονομικής της ιστορίας.

Όλοι οι κλάδοι της σύγχρονης επιστήμης, της αληθινής κι ανυστερόβουλης επιστήμης, συγκλίνουν στη διακήρυξη αυτής της μεγάλης, θεμελιακής κι αποφασιστικής αλήθειας: Ο κοινωνικός κόσμος, ο καθαυτό ανθρώπινος κόσμος, κοντολογής, η ανθρωπότητα, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η τελευταία κι υπέρτατη ανάπτυξη — στον πλανήτη μας, τουλάχιστον, και σ' ότι αφορά εμάς — η ανώτερη εκδήλωση της ζωϊκότητας. Επειδή όμως κάθε εξέλιξη συνεπάγεται οπωσδήποτε μιαν άρνηση, την άρνηση της ίδιας της της βάσης ή της αφετηρίας της, η ανθρωπότητα είναι ταυτόχρονα και κατά κύριο λόγο, η συνειδητή και σταδιακή άρνηση του ζωϊκού στοιχείου στον άνθρωπο. Και αυτή ακριβώς η άρνηση, ορθολογική αφού είναι φυσική, ιστορική και συνάμα λογική, αναπόφευκτη σαν την εξέλιξη και τις συνέπειες όλων των φυσικών νόμων στον κόσμο, αυτή η άρνηση αποτελεί και δημιουργεί το ιδανικό, τον κόσμο των διανοητικών κι ηθικών πεποιθήσεων και ιδεών.

Ναι, οι πρώτοι μας πρόγονοι, οι Αδάμ κι οι Εύες μας, ήταν αν όχι γορίλλες, τουλάχιστον στενοί συγγενείς τους, μοχθηρά, παμφάγα κι έξυπνα κτήνη, προικισμένα, σε ανώτερο βαθμό απ' όλα τ' άλλα ζώα, οποιουδήποτε είδους, με 2 πολύτιμες ιδιότητες — τη δύναμη της σκέψης και την επιθυμία της εξέγερσης.

Οι 2 αυτές ιδιότητες, συνδυάζοντας την προοδευτική τους δράση μέσα στην ιστορία, αντιπροσωπεύουν την αρνητική δύναμη μέσα στη θετική ανάπτυξη της ανθρώπινης ζωϊκότητας και δημιουργούν, συνακόλουθα, ό,τι συνιστά το ανθρώπινο στον άνθρωπο.

Η Βίβλος, που είναι ένα βιβλίο πολύ ενδιαφέρον και πολύ βαθύ, μάλιστα, σε ορισμένα σημεία, αν αναλογιστούμε ότι είναι μια απ' τις αρχαιότερες εκδηλώσεις της ανθρώπινης σοφίας και φαντασίας, αυτήν την αλήθεια την εκφράζει πολύ απλοϊκά στο μύθο του προπατορικού αμαρτήματος. Ο Ιεχωβάς, που, απ' όλους τους καλούς θεούς που λάτρεψαν οι άνθρωποι, ήταν σίγουρα, ο πιο φθονερός, ματαιό-

δοξος,. θηριώδης, άδικος, αιμοβόρος, τυραννικός κι ο πιο εχθρικός απέναντι στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια κι ελευθερία — ο Ιεχωβάς, λοιπόν, έπλασε τον Αδάμ και την Εύα, για να ικανοποιήσει, ποιος ξέρει ποια κρυφή ιδιοτροπία του· είναι βέβαια κι αυτός ένας τρόπος για να περάσει την ώρα του και να ελαφρώσει το βάρος της πλήξης της αιώνιας εγωϊστικής μοναξιάς του, ή ίσως για ν' αποκτήσει καινούριους σκλάβους. Έθεσε γενναιόδωρα στη διάθεσή τους ολόκληρη τη γη με τους καρπούς και τα ζώα της κι έβαλε ένα μόνο περιορισμό στην πλήρη αυτή απόλαυση. Τους απαγόρεψε κατηγορηματικά ν' αγγίξουν τον καρπό του δέντρου της γνώσης. Ήθελε, δηλαδή, να παραμείνει ο άνθρωπος, στερημένος από κάθε δυνατότητα αυτογνωσίας, για πάντα ένα ζώο, υποταγμένο τετράποδο αιώνια γονατισμένο μπροστά στον αθάνατο Θεό, τον δημιουργό κι αφέντη του. Να όμως που κάνει την εμφάνισή του ο Σατανάς, ο αιώνιος εξεγερμένος, το πρώτο ελεύθερο πνεύμα κι απελευθερωτής του κόσμου. Κάνει τον άνθρωπο να ντραπεί για την ζωώδη άγνοια κι υποταγή του· τον χειραφετεί και, παρακινώντας τον στην ανυπακοή και πείθοντάς τον να δοκιμάσει τον καρπό της γνώσης, σφραγίζει το μέτωπό του με τη σφραγίδα της ελευθερίας και της υπερηφάνειας.

Ξέρουμε τι έγινε μετά. Ο καλός Θεός, που, η μαντική του δύναμη σα Θεός που είναι, θα έπρεπε να τον είχε προειδοποιήσει τι μέλλει γενέσθαι, παραδόθηκε σε μια τρομερή και γελοία έκρηξη οργής και καταράσθηκε τον Σατανά, τον άνθρωπο και τον κόσμο που ο ίδιος είχε δημιουργήσει, τάβαλε μ' άλλα λόγια, με τον ίδιο του τον εαυτό, όπως ακριβώς κάνουν τα παιδάκια όταν θυμώνουν· και δεν του έφτασε που τιμώρησε σκληρά τους πρόγονούς μας, παρά έπρεπε να καταραστεί κι όλες τις μέλλουσες γενεές, παρόλο που ήταν αθώες για το έγκλημα των προγόνων τους. Οι θεολόγοι μας, καθολικοί και προτεστάντες, βρίσκουν αυτό το πράγμα πολύ σοφό και δίκαιο, επειδή ακριβώς είναι αποτρόπαιο, άνομο και παράλογο. Κι έπειτα όταν θυμήθηκε ότι δεν ήτανε μόνο Θεός της οργής και της εκδίκησης, αλλά και Θεός της αγάπης, κι αφού είχε τυραννήσει μερικά δισεκατομμύρια ταλαίπωρα ανθρώπινα πλάσματα, καταδικάζοντάς τα στην αιώνια κόλαση, αποφάσισε τότε να λυπηθεί τους υπόλοιπους και να τους σώσει· και για να συμβιβάσει την αιώνια και θεϊκή αγάπη του με την αιώνια και θεϊκή οργή του, διψασμένος, όπως πάντα, για θύματα και αίμα, έστειλε στον κόσμο, σαν εξιλαστήριο θύμα, το μοναδικό του γιο, για να τον σκοτώσουν οι άνθρωποι. Αυτό είναι το μυστήριο της Λύτρωσης, η βάση όλης της χριστιανικής θρησκείας. Να 'χε τουλάχιστον πραγματικά λυτρώσει την ανθρωπότητα ο θεϊκός Σωτήρας! Όμως, όχι' όπως ξέρουμε, στον παράδεισο που υποσχέθηκε ο Χριστός, σύμφωνα με τη ρητή του διατύπωση, θα είναι πολύ λίγοι οι εκλεκτοί. Οι υπόλοιποι, η συντριπτική πλειονότητα των τωρινών και μελλουσών γενεών, είναι αιώνια καταδικασμένοι στο πυρ το εξώτερο. Στο μεταξύ,

για να μας παρηγορήσει, ο Θεός, πάντα δίκαιος και πανάγαθος, παραδίνει τον κόσμο στους Ναπολέοντες Γ', τους Γουλιέλμους Α', τους Φερδινάνδους της Αυστρίας και τους Αλέξανδρους πασών των Ρωσιών, για να τον κυβερνήσουν.

Τέτοια είναι τα παράλογα παραμύθια που λέγονται, κι αυτές οι τερατώδεις θεωρίες που διδάσκονται, ακόμα και σήμερα, σ' όλα τα δημόσια σχολεία της Ευρώπης, με ρητή εντολή των κυβερνήσεων. Κι αυτό το ονομάζουν εκπολιτισμό των λαών! Δεν είναι λοιπόν φως φανάρι ότι όλες αυτές οι κυβερνήσεις δηλητηριάζουν συστηματικά κι αποβλακώνουν σκόπιμα τις μάζες;

Ξέφυγα απ' το θέμα μου, γιατί η οργή με κυριεύει κάθε φορά που σκέφτομαι τι ποταπά κι εγκληματικά μέσα χρησιμοποιούν για να διαιωνίσουν τη σκλαβιά των λαών, μόνο και μόνο για να μπορούν να νέμονται ευκολότερα τους καρπούς του ιδρώτα τους. Τι βαρύτητα έχουν τα εγκλήματα όλων των δολοφόνων του κόσμου σε σύγκριση με αυτό το έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, που διαπράττεται καθημερινά κι απροκάλυπτα, σ' ολόκληρη την επιφάνεια του πολιτισμένου κόσμου απ' αυτούς που τολμάνε ν' αποκαλούν τους εαυτούς τους κηδεμόνες και πατέρες του λαού; Κι όμως, στο μύθο του προπατορικού αμαρτήματος, ο Θεός δικαίωσε τον Σατανά' αναγνώρισε ότι ο διάβολος δεν κοροΐδεψε τον Αδάμ και την Εύα, όταν τους υποσχότανε τη γνώση και την ελευθερία σαν αντίτιμο της πράξης της ανυπακοής που τους ώθησε να κάνουν' γιατί αμέσως μόλις δοκίμασαν τον απαγορευμένο καρπό, ο Θεός είπε στον εαυτό του, σύμφωνα με τη Βίβλο: "Ιδού Αδάμ γέγονεν ως εις εξ ημών, του γιγνώσκειν καλόν και πονηρόν' και νυν μη ποτέ εκτείνη την χείρα αυτού και λάβη από του ξύλου της ζωής και φάγη και ζήσεται εις τον αιώνα".*

Ας αγνοήσουμε όμως τώρα το φανταστικό μέρος αυτού του μύθου κι ας εξετάσουμε το πραγματικό του νόημα, που, εξάλλου, είναι ολοφάνερο. Ο άνθρωπος χειραφετήθηκε, διαχώρισε τον εαυτό του απ' τη ζωικότητα κι έγινε άνθρωπος' άρχισε, έτσι, την ειδικά ανθρώπινη ιστορία κι εξέλιξή του με μια πράξη ανυπακοής κι επιστήμης — με την ε ξ έ γ ε ρ σ η, δηλαδή, και τη σ κ έ ψ η.

Τρία στοιχεία ή, αν θέλετε, τρεις θεμελιακές αρχές αποτελούν τις ουσιαστικές προϋποθέσεις κάθε ανθρώπινης ανάπτυξης, συλλογικής ή ατομικής, μέσα στην ιστορία: 1) η α ν θ ρ ώ π ι ν η ζ ω ϊ κ ό τ η τ α' 2) η σ κ έ ψ η' και 3) η ε ξ έ γ ε ρ σ η. Στην πρώτη, αντιστοιχεί ακριβώς η κ ο ι ν ω ν ι κ ή κι ι δ ι ω τ ι κ ή ο ι κ ο ν ο μ ί α' στη δεύτερη, η ε π ι σ τ ή μ η' και στην τρίτη, η ε λ ε υ θ ε ρ ί α.

---

* "Να που ο Αδάμ έγινε όμοιος με μας ως προς τη γνώση του καλού και του κακού' και τώρα ας φροντίσουμε να μην απλώσει το χέρι του και πάρει απ' τον καρπό της ζωής και φάει και ζήσει αιώνια." (Σ.τ.Μ.)

Οι ιδεαλιστές κάθε σχολής, οι αριστοκράτες κι οι αστοί, οι θεολόγοι κι οι μεταφυσικοί, οι πολιτικοί κι οι ηθικολόγοι, οι θρησκευόμενοι, οι φιλόσοφοι ή οι ποιητές, δίχως βέβαια να παραλείψουμε τους φιλελεύθερους οικονομολόγους — τους φανατικούς αυτούς λάτρεις του ιδανικού, όπως ξέρουμε — προσβάλλονται θανάσιμα όταν τους λένε ότι ο άνθρωπος, με την υπέροχη νόησή του, τις θεσπέσιες ιδέες του, και τις ευγενικές επιθυμίες του, δεν είναι παρά ύλη σαν όλα τ' άλλα υπαρκτά πράγματα στον κόσμο, ένα προϊόν χ υ δ α ί α ς ύλης.

Μπορούμε βέβαια να τους απαντήσουμε ότι η ύλη για την οποία μιλάνε οι υλιστές, μια ύλη αυθόρμητα κι ακατάπαυστα κινούμενη, δρώσα και δημιουργική, μια χημικά κι οργανικά προσδιορισμένη ύλη, που εκδηλώνεται με χαρακτηριστικές ιδιότητες και δυνάμεις, μηχανικές, φυσικές, ενστικτώδικες, νοητικές, που οπωσδήποτε της ανήκουν — η ύλη αυτή δεν έχει καμιά σχέση με τη χ υ δ α ί α ύ λ η των ιδεαλιστών. Τούτη εδώ, προϊόν μιας αυθαίρετης αφαίρεσης, είναι πράγματι, ένα άψυχο, ηλίθιο, στατικό πράγμα, ανίκανο να γεννήσει οτιδήποτε, ένα κ ο μ μ έ ν ο κ ε φ ά λ ι,* μια χ υ δ α ί α φαντασίωση σε αντιδιαστολή με την ε ξ α ί σ ι α φαντασίωση που εκείνοι ονομάζουν Θ ε ό' απέναντι στο υπέρτατο Ον, η ύλη, η ύλη τους, αποστερημένη από όλα τα θεμελιακά στοιχεία της πραγματικής της φύσης, αντιπροσωπεύει αναγκαστικά, το υπέρτατο μηδέν. Αφαίρεσαν απ' την ύλη τη νοημοσύνη, τη ζωή κι όλες τις καθοριστικές της ιδιότητες, τις δρώσες σχέσεις ή δυνάμεις, την ίδια την κίνηση, που χωρίς αυτήν η ύλη δεν υπόκειται πια ούτε στη βαρύτητα, δεν της αναγνώρισαν παρά μόνο την υπόστασή της, μέσα στο χώρο κι αρκέστηκαν να την προικίσουν με την απόλυτη στατικότητα' όλες αυτές τις φυσικές δυνάμεις, ιδιότητες και εκδηλώσεις τις αποδώσανε στο νεφελώδες δημιούργημα της αφαιρετικής φαντασιοπληξίας τους' αλλάζοντας, ύστερα, τους ρ ό λ ο υ ς, ονόμασαν αυτό το αποκύημα της φαντασίας τους, αυτό το φάντασμα, αυτό το Θεό που είναι πραγματικό μηδέν, "υπέρτατο Ον", και, σα συνέπεια μιας αμείλικτης λογικής διακηρύξανε ότι το πραγματικό ον, η ύλη, ο κόσμος είναι το μηδέν. Κι έρχονται ύστερα και μας λένε σοβαρά ότι η ύλη είναι ανίκανη να δημιουργήσει οτιδήποτε, ότι δεν μπορεί ούτε καν να τεθεί σε κίνηση, κι έτσι, συνακόλουθα, θα πρέπει να την έχει δημιουργήσει ο Θεός τους.

Στο τέλος αυτού του βιβλίου έχω εκθέσει τις πλάνες και τους πραγματικά εξοργιστικούς παραλογισμούς στους οποίους οδηγείται κανείς αναπόφευκτα, παρασυρμένος από τούτη τη φαντασίωση του Θεού, είτε τον θεωρήσουμε σαν ένα προσωπικό ον, δημιουργό κι οργανωτή των κόσμων, είτε σαν κάτι απρόσωπο, ένα είδος θεϊκής πνοής, που απλώνεται σ' ολόκληρο το σύμπαν και συνιστά έτσι την αιώνια

* Λατινικά στο κείμενο — caput mortuum. (Σ.τ.Μ.)

αρχή του' είτε πάλι σα μια ιδέα, απεριόριστη και θεία, πάντοτε παρούσα και δρώσα μέσα στον κόσμο, και πάντα επιβεβαιωνόμενη απ' το σύνολο των υλικών και καθορισμένων πραγμάτων. Εδώ θα ασχοληθώ μόνο μ' ένα συγκεκριμένο σημείο.

Η σταδιακή εξέλιξη του υλικού κόσμου, όπως επίσης και της οργανικής ζωής, καθώς και της ιστορικά ανοδικής νοημοσύνης του ανθρώπου, ατομικής ή κοινωνικής, γίνεται εύκολα αντιληπτή. Είναι, πράγματι, μια ολότελα φυσική πορεία απ' το απλό στο σύνθετο, από κάτω προς τα πάνω, απ' το κατώτερο στο ανώτερο' μια κίνηση, απόλυτα αρμονική με τις καθημερινές μας εμπειρίες, και, συνακόλουθα, με τη φυσική μας λογική, με τους ιδιαίτερους νόμους του πνεύματός μας, το οποίο, επειδή ακριβώς διαμορφώνεται κι αναπτύσσεται μόνο με τη βοήθεια των εμπειριών αυτών δεν είναι τελικά τίποτ' άλλο απ' τη νοερή, εγκεφαλική αναπαραγωγή τους ή η νοητικά επεξεργασμένη σύνοψή τους.

Το σύστημα των ιδεαλιστών είναι ακριβώς το αντίθετο. Είναι η αντιστροφή όλων αυτών των ανθρωπίνων εμπειριών, ακόμη κι αυτής της γενικής και κοινής λογικής, που αποτελεί βασική προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης γνώσης που, ξεκινώντας απ' την τόσο απλή και ομόφωνα παραδεχτή αλήθεια, ότι δυο και δυο κάνουν τέσσερα, και καταλήγοντας στις πιο σύνθετες και λεπτές επιστημονικές θεωρήσεις — απορρίπτοντας επιπλέον, ο,τιδήποτε δεν αντέχει στην αυστηρότατη δοκιμασία της εμπειρίας ή της παρατήρησης των πραγμάτων και των γεγονότων — αποτελεί τη μόνη αξιόπιστη βάση της ανθρώπινης γνώσης.

Απέχοντας λοιπόν πολύ απ' το ν' ακολουθήσουν τη φυσική πορεία των πραγμάτων, από κάτω προς τα πάνω, απ' το κατώτερο στο ανώτερο, κι απ' το σχετικά απλό στο πιο σύνθετο' αντί ν' αποδεχθούν, σα λογικοί και σοβαροί άνθρωποι, την προοδευτική και πραγματική μετάβαση απ' τον ονομαζόμενο μη οργανικό κόσμο στον οργανικό, των φυτών, των ζώων και, κατόπιν ειδικά του ανθρώπου — απ' τη χημική ύλη ή χημικό ον στη ζωντανή ύλη ή ζωντανό ον κι απ' το ζωντανό ον στο σκεπτόμενο ον — οι ιδεαλιστές, κατεχόμενοι από έμμονες ιδέες, τυφλωμένοι και παρασυρμένοι απ' το θεϊκό φάντασμα που κληρονόμησαν απ' τη θεολογία, διαλέγουν τον εντελώς αντίθετο δρόμο. Πάνε από πάνω προς τα κάτω, απ' το ανώτερο στο κατώτερο, απ' το σύνθετο στο απλό. Αρχίζουν απ' το Θεό, σαν πρόσωπο ή σα θεϊκή ουσία ή ιδέα και το πρώτο βήμα που κάνουν, είναι ένα φοβερό κατρακύλημα απ' τα θεσπέσια ύψη του αιώνιου ιδανικού στο βούρκο του υλικού κόσμου' απ' την απόλυτη τελειότητα στην απόλυτη ατέλεια' απ' τη σκέψη στο ον, ή μάλλον απ' το υπέρτατο ον στο μηδέν. Κανένας, όμως, ιδεαλιστής, κανένας θεολόγος, μεταφυσικός ή ποιητής δεν κατόρθωσε ποτέ να καταλάβει ή να εξηγήσει στους αμύητους πώς, πότε και γιατί το θεϊκό ον αιώνιο, απει-

ρο κι απόλυτα τέλειο, πήρε την απόφαση να κάνει το απελπισμένο αυτό "σάλτο μορτάλε". Όλες οι θρησκείες, οι τωρινές κι οι παλιότερες, κι όλα τα συστήματα της υπερβατικής φιλοσοφίας βασίζονται στο μοναδικό και τερατώδες* αυτό μυστήριο. Άγιοι άνθρωποι, εμπνευσμένοι νομοθέτες, προφήτες και μεσσίες, αναζήτησαν σ' αυτό τη ζωή και δε βρήκαν παρά μαρτύρια και το θάνατο. Σαν την αρχαία Σφίγγα, επειδή δεν μπορούσαν να το εξηγήσουν, τους καταβρόχθισε όλους. Μεγάλοι φιλόσοφοι, απ' τον Ηράκλειτο και τον Πλάτωνα μέχρι τον Καρτέσιο, τον Σπινόζα, τον Λάϊμπνιτς, τον Καντ, τον Φίχτε, τον Σέλιγκ και τον Χέγκελ, για να μην αναφέρουμε τους Ινδούς φιλόσοφους, έγραψαν πληθώρα βιβλίων κι επινόησαν μεγαλοφυή και λαμπρά συστήματα, όπου, είπαν, εξάλλου, πολλά ωραία και μεγάλα πράγματα, έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις κι ανακάλυψαν αιώνιες αλήθειες, το μυστήριο όμως αυτό, βασικό αντικείμενο των υπερβατικών αναζητήσεών τους, δε μπόρεσαν ποτέ να το εξιχνιάσουν. Οι γιγαντιαίες προσπάθειες των πιο ξεχωριστών πνευμάτων που γνώρισε η ανθρωπότητα και που επιδόθηκαν, ο ένας μετά τον άλλο, για 30 τουλάχιστον αιώνες, στο Σισύφειο αυτό έργο, καταλήξανε να κάνουν το μυστήριο αυτό ακόμα πιο ακατάληπτο. Μπορούμε λοιπόν να ελπίζουμε ότι θα μας το αποκαλύψουν οι ρουτινιάρικοι στοχασμοί κάποιου σχολαστικού οπαδού μιας τεχνητά αναβιωμένης μεταφυσικής, που μας πασάρουν σε μια εποχή όπου όλα τα ζωντανά και σοβαρά μυαλά έχουν εγκαταλείψει τη διφορούμενη αυτή επιστήμη, γέννημα ενός συμβιβασμού — που εξηγείται, βέβαια, ιστορικά — ανάμεσα στον παραλογισμό της πίστης και την υγιή επιστημονική λογική;

Είναι φανερό ότι το τρομερό αυτό μυστήριο είναι ανεξήγητο, δηλαδή, παράλογο, γιατί μόνο το παράλογο δεν επιδέχεται εξήγηση. Είναι φανερό ότι όποιος πιστεύει ότι όλ' αυτά είναι απαραίτητα για τη ζωή και την ευτυχία του, οφείλει ν' απορρίψει αυτή τη λογική και να ξαναγυρίσει πίσω, αν μπορεί, στην αφελή, τυφλή, ηλίθια πίστη, επαναλαμβάνοντας μαζί με τον Τερτυλιανό κι όλους τους πραγματικούς πιστούς τις λέξεις αυτές που συνοψίζουν την ίδια ακριβώς την πεμπτουσία της θεολογίας: Πιστεύω γιατί είναι παράλογο.** Παύει έτσι κάθε συζήτηση και δεν απομένει τίποτ' άλλο παρά η θριαμβευτική ηλιθιότητα της πίστης. Να όμως που γεννιέται αμέσως ένα νέο ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν ποτέ ένας έξυπνος

---

* Το ονομάζω "τερατώδες" γιατί το μυστήριο αυτό αποτέλεσε κι εξακολουθεί ν' αποτελεί την ιεροποίηση κάθε φρικαλεότητας που έγινε κι εξακολουθεί να γίνεται στον κόσμο. Το ονομάζω "τερατώδες" γιατί όλοι οι θεολογικοί και μεταφυσικοί παραλογισμοί που αποβλακώνουν το ανθρώπινο μυαλό δεν είναι παρά φυσικές συνέπειες του μυστήριου αυτού.

** Λατινικά στο κείμενο — Credo quia absurdum est. (Σ.τ.Μ.).

κ α ι κ α λ ά π λ η ρ ο φ ο ρ η μ έ ν ο ς ά ν θ ρ ω π ο ς ν α α ι σ θ ά ν ε τ α ι τ η ν α ν ά γ κ η ν α π ι σ τ έ ψ ε ι σ' α υ τ ό τ ο μ υ σ τ ή ρ ι ο;

Δεν υπάρχει τίποτα πιο φυσικό απ' το ότι η πίστη στο Θεό, το δημιουργό, ρυθμιστή, κριτή, αφέντη, τιμωρό, σωτήρα κι ευεργέτη του κόσμου, εξακολουθεί να επικρατεί ανάμεσα στους ανθρώπους, ιδίως στις αγροτικές περιοχές, όπου είναι πολύ πιο διαδομένη απ' ότι στο προλεταριάτο των πόλεων. Δυστυχώς, οι άνθρωποι είναι ακόμα πολλοί αμαθείς, και την άγνοιά τους αυτή τη συντηρούν οι συστηματικές προσπάθειες όλων των κυβερνήσεων, που, δίκαια, τη θεωρούν σαν μια απ' τις βασικές προϋποθέσεις της δύναμής τους. Λυγίζοντας απ' το ασήκωτο βάρος του καθημερινού μόχθου, στερημένοι την ψυχαγωγία, την πνευματική επικοινωνία, το διάβασμα, στερημένοι, κοντολογής, απ' όλα τα μέσα και τα περισσότερα ερεθίσματα που αναπτύσσουν τη σκέψη, οι άνθρωποι αποδέχονται τις θρησκευτικές παραδόσεις στο σύνολό τους και χωρίς κριτική. Οι παραδόσεις αυτές τους περιβάλλουν απ' τα παιδικά τους κιόλας χρόνια, σ' όλες τις περιστάσεις της ζωής' και διατηρούμενες τεχνητά από ένα σωρό επίσημους δηλητηριαστές όλων των ειδών, κληρικούς και κοσμικούς, μεταμορφώνονται σ' ένα είδος διανοητικής κι ηθικής συνήθειας, που είναι πολύ συχνά ισχυρότερη κι απ' τη φυσική τους λογική.

Υπάρχει όμως ένας ακόμη λόγος που εξηγεί και, κατά κάποιον τρόπο, δικαιολογεί τις παράλογες πεποιθήσεις των ανθρώπων, δηλαδή, η εξαθλίωση στην οποία τους καταδικάζει μοιραία η οικονομική οργάνωση της κοινωνίας ακόμα και στις πιο πολιτισμένες χώρες της Ευρώπης. Περιορισμένοι, τόσο ηθικά και πνευματικά, όσο κι υλικά, στο μίνιμουμ μιας ανθρώπινης ύπαρξης, φυλακισμένοι μέσα στην ίδια τους τη ζωή, σαν τον κατάδικο στο κελί του, χωρίς διέξοδο και χωρίς φως από πουθενά, χωρίς ούτε καν μέλλον, αν πιστέψουμε τους οικονομολόγους, οι άνθρωποι θα είχαν την ίδια ευνουχισμένη ψυχή και αμβλυμένα ένστικτα με τους μπουρζουάδες για να μη νιώθουν την επιθυμία να φεύγουν' γι' αυτό όμως δεν υπάρχουν, παρά 3 μέθοδοι — δυο χιμαιρικές και μια τρίτη, πραγματική. Οι δυο πρώτες είναι το καπηλειό κι η εκκλησία, η παραλυσία του σώματος κι η παραλυσία του μυαλού' η τρίτη είναι η κοινωνική επανάσταση. Έτσι, συμπεραίνω, ότι αυτή η τελευταία είναι πολύ πιο ικανή απ' όλη την αντιθεολογική προπαγάνδα των ελεύθερων στοχαστών να καταστρέψει, μέχρι και το τελευταίο ίχνος των θρησκευτικών πεποιθήσεων και να ξεριζώσει τις συνήθειες των ανθρώπων που είναι πολύ πιο στενά συνδεμένες με τις πεποιθήσεις, απ' ό,τι συνήθως υποθέτουμε. Υποκαθιστώντας λοιπόν, τις απατηλές και κτηνώδεις απολαύσεις της σωματικής και πνευματικής ακολασίας, με τις εκλεπτυσμένες και συνάμα πραγματικές απολαύσεις του ανεπτυγμένου, μέσα σε όλους και στον καθένα ατομικά, ανθρώπινου, η κοινωνική επανάσταση θα

έχει τη δύναμη να κλείσει ταυτόχρονα όλα τα καπηλειά κι όλες τις εκκλησίες.

Ως τότε οι άνθρωποι, σα σύνολο, θα πιστεύουν' και αν δεν θα 'χουν κανένα λόγο να πιστεύουν, θα έχουν τουλάχιστον το δικαίωμα να το κάνουν.

Υπάρχει μια άλλη κατηγορία ανθρώπων που, ακόμη και όταν δεν πιστεύουν, πρέπει, τουλάχιστον, να παριστάνουν ότι πιστεύουν. Σ' αυτή ανήκουν όλοι οι βασανιστές, καταπιεστές κι εκμεταλλευτές της ανθρωπότητας: παπάδες, βασιλιάδες, κρατικοί αξιωματούχοι, στρατιωτικοί, δημόσιοι κι ιδιωτικοί χρηματιστές, κάθε λογής επίσημοι, αστυνόμοι, χωροφύλακες, δεσμοφύλακες και δήμιοι, καπιταλιστές κι αγιογδύτες, συμβολαιογράφοι και μεγαλοκτηματίες, δικηγόροι, οικονομολόγοι, πολιτικοί κάθε απόχρωσης, μέχρι τον πιο μικρό εμποράκο που πουλάει ζαχαρωτά, όλοι αυτοί μαζί, θα επαναλάβουν εν χορώ τα λόγια του Βολταίρου:

"Αν ο Θεός δεν υπήρχε, θα έπρεπε να τον εφεύρουμε". Γιατί, καταλαβαίνετε, "ο λαός πρέπει να έχει μια θρησκεία". Αυτή είναι η ασφαλιστική δικλείδα.

Υπάρχει, τέλος, και μια σχετικά πολυάριθμη κατηγορία τίμιων αλλά λιπόψυχων που, όντας αρκετά έξυπνοι για να παίζουν στα σοβαρά τα Χριστιανικά δόγματα, απορρίπτουν μερικά στοιχεία τους, χωρίς όμως, να έχουν το απαραίτητο θάρρος, ούτε τη δύναμη ή την αποφασιστικότητα για να τα απαρνηθούν εξ ολοκλήρου. Εγκαταλείπουν στην κριτική όλους τους επιμέρους παραλογισμούς της θρησκείας, αρνούνται να πιστέψουν στα θαύματα, εξακολουθούν όμως να προσκολλούνται απελπισμένα στο βασικό παραλογισμό' στην πηγή όλων των άλλων, στο θαύμα που εξηγεί και δικαιολογεί όλα τ' άλλα θαύματα, στην ύπαρξη του Θεού. Ο δικός τους ο Θεός δεν είναι το ρωμαλέο και πανίσχυρο Ον, ο θετικός δεδομένος Θεός της θεολογίας. Είναι ένα νεφελώδες, διάφανο κι απατηλό ον που μετατρέπεται σε μηδέν με την πρώτη προσπάθεια που θα κάνεις για να το αδράξεις' είναι μια οφθαλμαπάτη, μια φλόγα που τρεμοσβήνει,* που δε ζεσταίνει ούτε φωτίζει. Κι όμως, αυτοί επιμένουν και πιστεύουν ότι αν το αυτό εξαφανιζόταν, θα εξαφανίζονταν μαζί του τα πάντα. Αβέβαιες, αρρωστημένες ψυχές, που έχουν χάσει το μπούσουλα μέσα στο σημερινό πολιτισμό, μην ανήκοντας ούτε στο παρόν ούτε στο μέλλον, χλωμά φαντάσματα, αιώνια αιωρούμενα μεταξύ ουρανού και γης και κατέχοντας την ίδια ακριβώς θέση ανάμεσα στην πολιτική των αετών και το Σοσιαλισμό του προλεταριάτου. Δεν έχουν ούτε τη δύναμη, ούτε την επιθυμία, ούτε και την αποφασιστικότητα ν' αναπτύσσουν τη σκέψη τους ως τις ακραίες λογικές της συνέπειες και ξοδεύουν έτσι τον καιρό και τον κόπο τους προσπαθώντας διαρκώς να συμβιβάσουν

---

* **Λατινικά στο κείμενο — ignis fatuus. (Σ.τ.Μ.)**

τ' ασυμβίβαστα. Οι άνθρωποι αυτοί, είναι γνωστοί στη δημόσια ζωή, σαν αστοί Σοσιαλιστές.

Μ' αυτούς, ή εναντίον τους δε μπαίνει θέμα συζήτησης. Είναι ανίατες περιπτώσεις.

Υπάρχουν όμως και μερικοί ένδοξοι άνθρωποι, που, γι' αυτούς κανένας δε θα τολμούσε να μιλήσει χωρίς σεβασμό και που κανένας δε θα διανοούνταν ποτέ ν' αμφισβητήσει τη ρωμαλέα υγεία, τη δύναμη του μυαλού και τις καλές τους προθέσεις. Δε χρειάζεται ν' αναφέρω παρά τα ονόματα του Ματσίνι, του Μισελέ, του Κινέ και του Τζων Στιούαρτ Μιλ.* Ευγενικοί και μεγαλόψυχοι, μεγάλες καρδιές, μεγάλα μυαλά, μεγάλοι συγγραφείς κι ο πρώτος, ηρωϊκός κι επαναστατικός αναγεννητής ενός μεγάλου έθνους, είναι, ωστόσο, όλοι τους, απόστολοι του ιδεαλισμού και παθιασμένοι επικριτές και αντίπαλοι του υλισμού και συνακόλουθα, του Σοσιαλισμού, τόσο στη φιλοσοφία όσο και στην πολιτική. Ενάντια σ' αυτούς, λοιπόν, θα πρέπει να συζητήσουμε το πρόβλημα.

Κατ' αρχήν, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι κανένας απ' τους ένδοξους ανθρώπους που μόλις κατονόμασα, ούτε, άλλωστε, κανένας άλλος συνεπής ιδεαλιστής των ημερών μας, δεν καταπιάστηκε με τη λογική πλευρά του προβλήματος. Ούτε ένας τους δεν προσπάθησε να ξεκαθαρίσει φιλοσοφικά τη δυνατότητα του θεϊκού σ ά λ τ ο μ ο ρ τ ά λ ε απ' τις καθαρές κι αιώνιες περιοχές του πνεύματος στο βούρκο του υλικού κόσμου. Φοβήθηκαν άραγε να εξετάσουν την ασυμβίβαστη αυτή αντίφαση, μην ελπίζοντας ότι θα καταφέρουν να την λύσουν, ύστερα απ' τις αποτυχίες των μεγαλύτερων μεγαλοφυών της ιστορίας, ή μήπως θεωρήσανε ότι το ζήτημα αυτό είχε ήδη αρκετά ξεκαθαριστεί; Αυτό είναι το μυστικό τους. Το γεγονός είναι, πάντως, ότι αγνόησαν τη θεωρητική απόδειξη της ύπαρξης του Θεού κι ανάπτυξαν μόνο τις πρακτικές της συνέπειες. Την αντιμετώπισαν σαν ένα δεδομένο καθολικά παραδεχτό και, που, επομένως, δεν επιδέχεται κανενός είδους αμφισβήτηση, αρκούμενοι αντί γι' απόδειξη στη διαπίστωση της αρχαιότητας και της ίδιας της καθολικότητας της πίστης στο Θεό.

Η επιβλητική αυτή ομοφωνία, σύμφωνα με πολλούς διάσημους ανθρώπους και συγγραφείς, σαν τον Ζοζέφ ντε Μεστρ και τον μεγάλο Ιταλό πατριώτη Τζουζέππε Ματσίνι, για ν' αναφέρω μόνο τους πιο

* Ο κ. Στιούαρτ Μιλ, είναι ίσως ο μόνος που ο συνεπής ιδεαλισμός του μπορεί σοβαρά ν' αμφισβητηθεί, κι αυτό για 2 λόγους: πρώτον, επειδή, αν δεν είναι σίγουρα οπαδός, είναι οπωσδήποτε φανατικός θαυμαστής κι υποστηριχτής της θετικής φιλοσοφίας του Ογκύστ Κοντ, μιας φιλοσοφίας που, όσες επιφυλάξεις κι αν τρέφουμε γι' αυτή, είναι πραγματικά αθεϊστική' δεύτερο, επειδή ο κ. Στιούαρτ Μιλ είναι Άγγλος, και στην Αγγλία το να δηλώσεις ότι είσαι Άθεος, είναι σα να εξοστρακίζεις ο ίδιος τον εαυτό σου απ' την κοινωνία, ακόμα και στις μέρες μας.

φημισμένους απ' αυτούς που τόσο πειστικά την εκφράζανε — έχει μεγαλύτερη αξία απ' όλες τις επιστημονικές αποδείξεις κι αν η επιχειρηματολογία ενός μικρού αριθμού λογικών και πολύ δυνατών μάλιστα, αλλ' απομονωμένων, στοχαστών είναι εναντίον της, τόσο το χειρότερο για τους στοχαστές αυτούς και τη λογική τους, γιατί η παγκόσμια ομοφωνία, η καθολική και προγονική υιοθέτηση μιας ιδέας, θεωρούνταν πάντοτε η πιο θριαμβευτική ομολογία για την αλήθεια της. Το συναίσθημα ολόκληρου του κόσμου, μια πεποίθηση που συναντάται και διατηρείται παντού και πάντοτε, δεν μπορεί να είναι λάθος' πρέπει να είναι ριζωμένο βαθιά σε μια αναγκαιότητα απόλυτα εγγενή στην ίδια τη φύση του ανθρώπου. Κι εφόσον έχει αποδειχθεί ότι όλοι οι λαοί, του παρόντος και του παρελθόντος, πίστεψαν κι εξακολουθούν να πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, είναι φανερό ότι όλοι εκείνοι που έχουν την ατυχία να την αμφισβητούν, όποια κι αν είναι η λογική που έθρεψε την αμφιβολία τους, είναι εξαιρέσεις, θύματα τερατώδικου παραλογισμού.

Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα μ' αυτή την επιχειρηματολογία, η α ρ χ α ι ό τ η τ α κι η κ α θ ο λ ι κ ό τ η τ α μιας πίστης, πρέπει να θεωρηθούν, ενάντια σε κάθε λογική κι επιστήμη, επαρκείς και τελεσίδικες αποδείξεις της αλήθειας της. Γιατί;

Ως τις μέρες του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου όλοι πίστευαν ότι ο ήλιος περιστρέφεται γύρω απ' τη γη. Δεν κάνανε όλοι λάθος; Υπάρχει, επιπλέον, τίποτε αρχαιότερο και καθολικότερο απ' τη δουλεία αν εξαιρέσουμε ίσως τον κανιβαλισμό. Απ' τις αρχές της ιστορικής κοινωνίας μέχρι σήμερα, παρατηρούμε, παντού και πάντοτε τη στυγνή εκμετάλλευση της εξαναγκαστικής εργασίας των μαζών — δούλων, δουλοπάροικων ή μισθωτών εργατών — από κάποια άρχουσα μειονότητα, την καταπίεση του λαού απ' την Εκκλησία ή το Κράτος. Πρέπει άραγε να συμπεράνουμε ότι αυτή η εκμετάλλευση κι αυτή η καταπίεση είναι αναγκαιότητες, απόλυτα εγγενείς στην ίδια την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινωνίας; Να μερικά παραδείγματα που δείχνουν ότι η επιχειρηματολογία των υπέρμαχων του Θεού δεν αποδείχνει τίποτα.

Τίποτα, πράγματι, δεν είναι καθολικότερο κι αρχαιότερο απ' την αδικία και τον παραλογισμό. Αντίθετα, η αλήθεια κι η δικαιοσύνη είναι τα λιγότερο καθολικά, πιο νεώτερα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Σ' αυτό το γεγονός, εξάλλου, βρίσκεται η εξήγηση ενός μόνιμου ιστορικού φαινόμενου — οι διωγμοί εκείνων που διακηρύσσουν πρώτοι την αλήθεια, απ' τους επίσημους, προνομιούχους και συμφεροντολόγους εκπροσώπους των "καθολικών" και "πανάρχαιων" πεποιθήσεων, ή, συχνά, ακόμη κι απ' τις ίδιες τις μάζες, που αφού αρχικά τους βασανίσουν, στο τέλος υιοθετούν τις ιδέες τους και τις κάνουν να θριαμβεύουν.

Εμάς τους υλιστές κι Επαναστάτες Σοσιαλιστές, το ιστορικό αυτό

φαινόμενο, ούτε μας εκπλήσσει ούτε και μας τρομάζει. Οπλισμένοι με τη συνείδησή μας, με την αγάπη μας για την αλήθεια, σε κάθε περίπτωση, με το πάθος μας για τη λογική, που από μόνο του αποτελεί μια μεγάλη δύναμη και που έξω απ' αυτό δεν υπάρχει σκέψη' οπλισμένοι με το πάθος μας για τη δικαιοσύνη και την ακλόνητη πίστη μας στο θρίαμβο της ανθρωπότητας πάνω σε κάθε θεωρητική και πρακτική κτηνωδία' οπλισμένοι, τέλος, με την εμπιστοσύνη και τη βοήθεια που παρέχουν ο ένας στον άλλο, οι λιγοστοί άνθρωποι που συμερίζονται τις πεποιθήσεις μας — αποδεχόμαστε, εκ των προτέρων, όλες τις συνέπειες του ιστορικού αυτού φαινόμενου, που το βλέπουμε σαν την εκδήλωση ενός κοινωνικού νόμου, τόσο φυσικού, αναγκαίου κι αμετάβλητου όσο κι όλοι οι άλλοι νόμοι που διέπουν τον κόσμο.

Ο νόμος αυτός είναι λογική κι αναπόφευκτη συνέπεια της ζωϊκής προέλευσης της ανθρώπινης κοινωνίας' γιατί μπροστά σ' όλες τις επιστημονικές, βιολογικές, ψυχολογικές κι ιστορικές αποδείξεις που συγκεντρώθηκαν μέχρι σήμερα, καθώς επίσης και τα κατορθώματα των Γερμανών κατακτητών της Γαλλίας, που μας προσφέρουν μια τόσο χειροπιαστή απόδειξη, δεν είναι πια δυνατόν ν' αμφιβάλλει κανείς πραγματικά γι' αυτήν την προέλευση. Αν παραδεχτούμε τη ζωϊκή προέλευση του ανθρώπου, όλα τότε εξηγούνται. Η ιστορία τότε εμφανίζεται στα μάτια μας σα μια επαναστατική άρνηση πότε αργή, παθητική, λανθάνουσα και πότε γεμάτη απ' το πάθος και την ορμή του παρελθόντος. Συνίσταται, ακριβώς, στην προοδευτική άρνηση της πρωτόγονης ζωϊκότητας του ανθρώπου, με την ανάπτυξη του ανθρώπινού του. Ο άνθρωπος, θηρίο ανήμερο, ξάδερφος του γορίλλα, αναδύθηκε απ' το βαθύ σκοτάδι του ζωώδικου ένστικτου, στο φως του πνεύματος κι αυτό εξηγεί, με απόλυτα φυσικό τρόπο, όλα τα λάθη του παρελθόντος, και μας παρηγορεί, εν μέρει, για τα τωρινά μας σφάλματα. Ξεκίνησε απ' τη σκλαβιά του ζώου, και, περνώντας διαμέσου της θεϊκής σκλαβιάς, που ήταν μια μεταβατική κατάσταση ανάμεσα στη ζωϊκότητα και τον εξανθρωπισμό του, προχωράει τώρα προς την κατάκτηση και πραγμάτωση της ανθρώπινης ελευθερίας. Συνακόλουθα, προκύπτει ότι η αρχαιότητα μιας πεποίθησης, ή μιας ιδέας απέχοντας πολύ απ' το να συνηγορεί υπέρ αυτής, θα πρέπει, αντίθετα, να μας κάνει να την υποπτευόμαστε. Διότι, πίσω μας, έχουμε τη ζωϊκότητά μας, ενώ το ανθρώπινό μας βρίσκεται μπροστά μας. Το ανθρώπινο φως, το μόνο πράγμα που μπορεί να μας ζεστάνει και να μας φωτίσει, το μόνο πράγμα που μπορεί να μας χειραφετήσει, να μας δώσει αξιοπρέπεια, ελευθερία κι ευτυχία, το μόνο που μπορεί να μας συναδερφώσει, δε βρίσκεται ποτέ στην αρχή, αλλά, σε σχέση με την εποχή που ζούμε, πάντα στο τέλος της ιστορίας. Ας μην κοιτάζουμε, λοιπόν, ποτέ πίσω, ας κοιτάζουμε, πάντα, μπροστά, γιατί μπροστά μας είναι το φως του ήλιου κι η σωτηρία μας. Αν είναι, βέβαια, δικαιολογημένο ή ακόμα χρήσιμο κι απαραίτητο να γυρίσουμε πίσω

για νά μελετήσουμε το παρελθόν μας, αυτό δε θα γίνει παρά για να διαπιστώνουμε, τι ήμασταν παλιότερα και τι πρέπει πια να πάψουμε να είμαστε, τι πιστέψαμε και τι σκεφτήκαμε, άλλοτε και τι πρέπει πια να πάψουμε να πιστεύουμε και να σκεφτόμαστε, τι έχουμε κάνει και τι δεν πρέπει ποτέ πια να ξανακάνουμε.

Αυτά αρκούν σ' ότι αφορά το θέμα της α ρ χ α ι ό τ η τ α ς. Όσο για την κ α θ ο λ ι κ ό τ η τ α ενός λάθους, αυτό δεν αποδείχνει παρά ένα πράγμα — την ομοιότητα, αν όχι την απόλυτη ταυτότητα της ανθρώπινης φύσης σ' όλες τις εποχές και σ' όλα τα κλίματα. Κι απ' τη στιγμή που διαπιστώνουμε ότι όλοι οι λαοί, σε κάθε περίοδο της ζωής τους, πίστεψαν κι εξακολουθούν να πιστεύουν στο Θεό, πρέπει, απλώς, να συμπεράνουμε ότι η ιδέα του θείου, που ήταν δικό μας δημιούργημα, είναι ένα λάθος, ιστορικά απαραίτητο μέσα στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας και ν' αναρωτηθούμε πώς και γιατί φτάσαμε στην ιστορική δημιουργία της και γιατί η συντριπτική πλειονότητα της ανθρώπινης φυλής, εξακολουθεί να την παραδέχεται σαν αλήθεια.

Μέχρις ότου μπορέσουμε να εξηγήσουμε στους εαυτούς μας τον τρόπο με τον οποίο η ιδέα ενός υπερφυσικού ή θεϊκού κόσμου αναπτύχθηκε κι έπρεπε ν' αναπτυχθεί μέσα στην ιστορική εξέλιξη της ανθρώπινης συνείδησης, θα είναι μάταιη κάθε επιστημονική μας πεποίθηση για τον παραλογισμό της' μέχρι τότε, δε θα καταφέρουμε ποτέ να την ξεριζώσουμε απ' τη γνώμη της πλειοψηφίας, γιατί δε θα είμαστε ποτέ ικανοί να την χτυπήσουμε στα ίδια ακριβώς τα μύχια του ανθρώπινου είναι όπου και γεννήθηκε. Καταδικασμένοι σε μια άκαρπη πάλη, χωρίς διέξοδο και χωρίς τέλος, θα πρέπει να έχουμε πάντα σα μόνη ικανοποίηση το ότι μπορούμε να την πολεμήσουμε επιφανειακά στις αμέτρητες εκδηλώσεις της, που ο παραλογισμός τους, τη στιγμή που θα φαίνεται πως καταρρέει κάτω απ' τα πλήγματα της κοινής λογικής, θα ξαναεμφανιστεί με μια νέα μορφή όχι λιγότερο παράλογη. Όσο θα μένει ανέπαφη η πίστη στο Θεό, η ρίζα αυτή όλων των παραλογισμών που βασανίζουν τον κόσμο, δε θα παραλείπει ποτέ να βγάζει νέα βλαστάρια. Έτσι βλέπουμε σήμερα τον πνευματισμό, που τείνει να εδραιωθεί, σε ορισμένα στρώματα της ανώτερης κοινωνίας, πάνω στα ερείπια του χριστιανισμού.

Δεν είναι μόνο για το συμφέρον των μαζών, αλλά και για την υγεία του δικού μας πνεύματος που πρέπει να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε την ιστορική γένεση και τη διαδοχή των αιτίων που γέννησαν κι ανάπτυξαν την ιδέα του Θεού στη συνείδηση των ανθρώπων. Μέχρις ότου κατανοήσουμε τα αίτια αυτά, μάταια θα ονομάζουμε τους εαυτούς μας άθεους και θα πιστεύουμε ότι είμαστε γιατί, μέχρι τότε θα επιτρέπουμε να μας διέπει λίγο πολύ η κατακραυγή της παγκόσμιας αυτής συνείδησης, που το μυστικό της δεν έχουμε ανακαλύψει' κι αν πάρουμε υπόψη τη φυσική αδυναμία ακόμα και του πιο

δυνατού ατόμου μπροστά στην παντοδύναμη επίδραση του κοινωνικού του περιβάλλοντος που το περιορίζει θα διατρέχουμε πάντα τον κίνδυνο να ξανακυλήσουμε αργά ή γρήγορα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην άβυσσο του θρησκευτικού παραλογισμού. Στη σημερινή κοινωνία υπάρχουνε άφθονα παραδείγματα τέτοιων αισχρών μεταστροφών.

Έχω ήδη αναφέρει το βασικό πρακτικό λόγο που οι θρησκευτικές πεποιθήσεις εξακολουθούν σήμερα ν' ασκούν εξουσία πάνω στις μάζες. Αυτές οι μυστικιστικές τάσεις δε σημαίνουν ότι ο άνθρωπος υποφέρει τόσο από διανοητική ανωμαλία όσο από μια βαθιά ψυχική δυσαρέσκεια. Αποτελούν την ενστικτώδικη και παθητική διαμαρτυρία της ανθρώπινης ύπαρξης ενάντια στη στενότητα, τις κοινοτοπίες, τις οδύνες και το αίσχος μιας μίζερης ζωής. Για την αρρώστια αυτή, όπως έχουμε ήδη πει, δεν υπάρχει παρά ένα φάρμακο – η Κοινωνική Επανάσταση.

Στο μεταξύ, προσπάθησα να δείξω και τα αίτια που εξηγούν τη γένεση και την ιστορική ανάπτυξη των θρησκευτικών παραισθήσεων στην ανθρώπινη συνείδηση. Εδώ ο σκοπός μου είναι ν' ασχοληθώ με το ζήτημα αυτό της ύπαρξης του Θεού, ή της θεϊκής προέλευσης του ανθρώπου και του κόσμου, μόνον απ' την πλευρά της ηθικής και κοινωνικής του χρησιμότητας και δε θα πω παρά λίγα μόνο λόγια για τις θεωρητικές βάσεις της πίστης αυτής, προκειμένου να διευκρινίσω καλύτερα τη σκέψη μου.

Όλες οι θρησκείες, με τους θεούς, τους ημίθεους, τους προφήτες, τους μεσσίες και τους αγίους τους, δημιουργήθηκαν απ' τη μωρόπιστη φαντασία ανθρώπων που δεν είχαν ολοκληρώσει την ανάπτυξη και τον έλεγχο των πνευματικών ικανοτήτων τους. Συνακόλουθα, ο θρησκευτικός παράδεισος δεν είναι παρά μια οφθαλμαπάτη όπου ο άνθρωπος, εκστασιασμένος απ' την πίστη και την αμάθειά του, ανακαλύπτει το είδωλό του μεγενθυμένο κι αντεστραμμένο δηλαδή, θ ε ο π ο ι η μ έ ν ο. Η ιστορία των θρησκειών, της γέννησης, της ακμής και της παρακμής των διαφόρων θεών, που διαδέχτηκαν ο ένας τον άλλο στην πίστη των ανθρώπων, δεν είναι, συνακόλουθα, τίποτε άλλο, παρά η ανάπτυξη της συλλογικής νόησης και συνείδησης της ανθρωπότητας. Μέσα στην ιστορικά προοδευτική πορεία τους, στο βαθμό που ανακαλύπτανε οι άνθρωποι, είτε μέσα στους ίδιους τους εαυτούς τους, είτε μέσα στην εξωτερική φύση, μία δύναμη, μιαν ιδιότητα, ή ακόμη κι ένα οποιοδήποτε σημαντικό ελάττωμα, τα αποδίδανε στους Θεούς τους, αφού πρώτα τα μεγαλοποιούσαν και τα διογκώνανε υπέρμετρα, όπως κάνουν τα μικρά παιδιά, με μια πράξη της θρησκευτικής φαντασίας τους. Χάρη σ' αυτήν την ταπεινοφροσύνη και την ευλαβική μεγαλοψυχία των θρησκευόμενων κι ευκολόπιστων ανθρώπων, ο παράδεισος πλουτίστηκε με τα λάφυρα της γης, και, σαν αναγκαία συνέπεια, όσο πλουσιότερος γινόταν ο ουρανός, τόσο φτω-

χότερη γινόταν η ανθρωπότητα κι η γη. Από τη στιγμή που θρονιάστηκε ο Θεός, ήταν φυσικό ν' ανακηρυχθεί η αιτία, ο λόγος, ο ρυθμιστής κι ο κύριος των πάντων: ο κόσμος δεν ήταν πια τίποτα κι ο Θεός ήταν το παν' κι ο άνθρωπος, ο πραγματικός δημιουργός του, αφού τον ανέσυρε απ' την ανυπαρξία, έπεσε στα γόνατα να τον προσκυνήσει, τον λάτρεψε και παραδέχτηκε τον εαυτό του δημιούργημα και δούλο του.

Ο Χριστιανισμός είναι η κατεξοχήν θρησκεία, επειδή ακριβώς αποκαλύπτει κι υλοποιεί τέλεια την ίδια τη φύση και την ουσία κάθε θρησκευτικού συστήματος, δηλαδή, την απογύμνωση, την υποδούλωση και τον εκμηδενισμό της ανθρωπότητας, προς όφελος της θεότητας. 'Οντας ο Θεός το παν, ο πραγματικός κόσμος κι ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα. 'Οντας ο Θεός η αλήθεια, η δικαιοσύνη, το καλό, η ομορφιά, η δύναμη κι η ζωή, ο άνθρωπος είναι το ψέμα, η αδικία, το κακό, η ασχήμια, η αδυναμία κι ο θάνατος. 'Οντας ο Θεός ο αφέντης, ο άνθρωπος είναι δούλος. Ανίκανος να βρει από μόνος του τη δικαιοσύνη, την αλήθεια και την αιώνια ζωή, δεν μπορεί να τις πετύχει παρά διαμέσου της θείας αποκάλυψης. 'Οποιος μιλάει όμως για αποκάλυψη, μιλάει και για εξ αποκαλύψεως θεόπνευστους μεσσίες, προφήτες, παπάδες και νομοθέτες' κι οι τελευταίοι, μόλις αναγνωριστούνε σαν αντιπρόσωποι της θεότητας στη γη, σαν άγιοι δάσκαλοι της ανθρωπότητας, που τους διάλεξε ο ίδιος ο Θεός για να μας οδηγήσουν στο δρόμο της σωτηρίας, ασκούν αναγκαστικά απόλυτη εξουσία. 'Ολοι οι άνθρωποι τους οφείλουν παθητική κι απόλυτη υποταγή' γιατί δεν υπάρχει ανθρώπινη λογική ενάντια στη θεία λογική, ούτε επίγεια δικαιοσύνη ενάντια στη δικαιοσύνη του Θεού. 'Οντας δούλοι του Θεού, οι άνθρωποι οφείλουν να είναι, επίσης, δούλοι της Εκκλησίας και του Κράτους, στο μέτρο που το Κράτος ιεροποιείται απ' την Εκκλησία. Την αλήθεια αυτή κατάλαβε ο Χριστιανισμός καλύτερα από κάθε άλλη θρησκεία που υπήρξε ή υπάρχει, μη εξαιρούμενων ακόμα και των παλιών ανατολικών θρησκειών που αγκάλιασαν μόνο μερικά ξεχωριστά και προνομιούχα έθνη, ενώ ο Χριστιανισμός φιλοδοξεί ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την ανθρωπότητα κι αυτή την αλήθεια, απ' όλες τις Χριστιανικές αιρέσεις, μόνον ο Ρωμαιοκαθολικισμός μπόρεσε να διακηρύξει και να υλοποιήσει με απόλυτη συνέπεια. Γι' αυτό, λοιπόν, ο Χριστιανισμός είναι η απόλυτη θρησκεία, η τελευταία θρησκεία' και για τον ίδιο λόγο, η Αποστολική και Ρωμαϊκή Εκκλησία είναι η μόνη συνεπής, γνήσια και θεϊκή εκκλησία.

Με όλο το σεβασμό που οφείλουμε, λοιπόν, στους μεταφυσικούς και θρησκευόμενους ιδεαλιστές, φιλόσοφους και πολιτικούς, ή ποιητές: Η ιδέα του Θεού συνεπάγεται την παραίτηση απ' την ανθρώπινη λογική και δικαιοσύνη'

είναι η πιο αποφασιστική άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας και καταλήγει αναγκαστικά στην υποδούλωση της ανθρωπότητας, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά.

Εκτός, λοιπόν, κι αν επιθυμούμε την υποδούλωση και την εξαχρείωση της ανθρωπότητας, όπως σίγουρα, την επιθυμούν οι Ιησουίτες, οι πιετιστές* ή οι Διαμαρτυρόμενοι Μεθοδιστές, δεν μπορούμε, δεν μας επιτρέπεται η παραμικρή παραχώρηση είτε στο Θεό της θεολογίας, είτε στο Θεό της μεταφυσικής. Σ' αυτή τη μυστικιστική αλφάβητο, όποιος αρχίζει με το Α θα τελειώσει αναγκαστικά με το Ω' όποιος θέλει να λατρέψει το Θεό, ας αφήσει κατά μέρος τις παιδικές αυταπάτες κι ας απαρνηθεί με παρρησία την ελευθερία και το ανθρώπινό του.

Αν υπάρχει Θεός, ο άνθρωπος είναι σκλάβος. Ο άνθρωπος, όμως, μπορεί και πρέπει να είναι ελεύθερος' άρα ο Θεός δεν υπάρχει.

Προκαλώ οποιονδήποτε να ξεφύγει απ' αυτό το φαύλο κύκλο' τώρα, λοιπόν, είναι καθαρά θέμα εκλογής.

Χρειάζεται μήπως να δείξουμε με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό οι θρησκείες εξευτελίζουν και διαφθείρουν τους ανθρώπους; Καταστρέφουν τη λογική τους, το κύριο αυτό όργανο της ανθρώπινης χειραφέτησης και τους περιορίζουν σε μια κατάσταση ηλιθιότητας, βασική προϋπόθεση της υποδούλωσής τους. Εξευτελίζουν την ανθρώπινη εργασία και την κάνουν δείγμα και πηγή υποδούλωσης. Σκοτώνουν την ιδέα και το αίσθημα της ανθρώπινης δικαιοσύνης, ανατρέποντας την ισορροπία υπέρ των κρατούντων που μονοπωλούν τη θεία χάρη' σκοτώνουν την ανθρώπινη περηφάνεια κι αξιοπρέπεια, υπερασπίζοντας μόνο τους ταπεινούς και δουλοπρεπείς. Ξεριζώνουν απ' την καρδιά των εθνών κάθε αίσθημα ανθρώπινης αδελφότητας, αντικαθιστώντας το με τη θεϊκή θηριωδία.

Όλες οι θρησκείες είναι θηριώδεις, θεμελιωμένες στο αίμα' γιατί όλες στηρίζονται, κυρίως, στην ιδέα της θυσίας — στον αέναο, δηλαδή, σφαγιασμό της ανθρωπότητας, προσφορά στην ακόρεστη εκδικητικότητα της θεότητας. Στο αιματοβαμμένο αυτό μυστήριο ο άνθρωπος είναι πάντα το θύμα κι ο ιερέας — άνθρωπος κι αυτός που ωστόσο, έχει το προνόμιο της χάρης — είναι ο θεϊκός δήμιος. Έτσι, εξηγείται το ότι οι ιερείς όλων των θρησκειών, οι καλύτεροι, οι πιο ευγενικοί κι οι πιο ανθρώπινοι, έχουνε σχεδόν πάντα, στο βάθος της καρδιάς τους — κι αν όχι στην καρδιά τους, τουλάχιστον στη φαντασία τους, στο μυαλό τους (και ξέρουμε τη φοβερή επίδραση και των δυο στις καρδιές των ανθρώπων) — κάτι σκληρό κι αιμοβόρο.

Κανείς δεν τα ξέρει όλα αυτά καλύτερα απ' τους επιφανείς ιδεα-

* Οπαδοί προτεσταντικής θρησκευτικής κίνησης των Λουθηρανών της Γερμανίας. (Σ.τ.Μ.)

λιστές της εποχής μας. Γιατί είναι μορφωμένοι άνθρωποι και ξέρουνε απέξω κι ανακατωτά την ιστορία' και καθώς είναι, ταυτόχρονα, ζωντανοί άνθρωποι, μεγάλες ψυχές, που τρέφουν ειλικρινή και βαθιά αγάπη για την πρόοδο της ανθρωπότητας, έχουν επανειλημμένα στηλιτεύσει και καταπολεμήσει όλα τ' ανομήματα, όλα τα εγκλήματα της θρησκείας, με απαράμιλλη ευγλωττία. Απορρίπτουν με αγανάκτηση, κάθε αλληλεγγύη με το Θεό των θετικών εκκλησιών και τους επίγειους αντιπροσώπους του, τωρινούς και παλιούς.

Ο Θεός που λατρεύουν, ή που πιστεύουν ότι λατρεύουν, ξεχωρίζει απ' τους πραγματικούς θεούς της ιστορίας, στο εξής: ότι, ακριβώς, δεν είναι διόλου θετικός θεός, που να μπορεί να προσδιοριστεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θεολογικά ή και μεταφυσικά. Δεν είναι ούτε το υπέρτατο ον του Ροβεσπιέρου και του Ζ.Ζ. Ρουσώ, ούτε ο πανθεϊστικός θεός του Σπινόζα, αλλά ούτε κι ο πανταχού παρών, υπερβατικός και πολύ διφορούμενος θεός του Χέγκελ. Προσέχουν πολύ να μην του δώσουν κανένα θετικό προσδιορισμό, επειδή ακριβώς διαισθάνονται ότι κάτι τέτοιο θα τον παράδινε στην καταλυτική δύναμη της κριτικής. Και δεν τολμάνε να πούνε αν είναι προσωπικός ή απρόσωπος θεός, αν έχει δημιουργήσει ή όχι τον κόσμο' δεν τολμάνε καν να μιλήσουν για τη θεία πρόνοια του. 'Ολ' αυτά μπορεί να τον εκθέσουν σε κίνδυνο. Κι έτσι, αρκούνται να λένε "ο θεός" και τίποτα παραπάνω. Μα τότε, τι είναι ο Θεός τους; Δεν είναι ούτε καν ιδέα' είναι μια προσδοκία.

Είναι το γενικό όνομα για ότι τους φαίνεται μεγάλο, καλό, όμορφο, ευγενές κι ανθρώπινο. Γιατί όμως τότε δε μιλάνε για "'Ανθρωπο"; 'Ισως επειδή ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος της Πρωσίας κι ο Ναπολέων Γ' είναι κι αυτοί άνθρωποι σαν τους άλλους! Κι αυτό τους ενοχλεί φοβερά. Η πραγματική ανθρωπότητα φαίνεται σαν ένα μείγμα του πιο υπέροχου και του πιο ωραίου με ό,τι πιο ποταπό και τερατώδες υπάρχει στον κόσμο. Τι έχουν να πούνε γι' αυτό; Γιατί αποκαλούν το ένα θ ε ί ο και τ' άλλο κ τ η ν ώ δ ε ς και φαντάζονται σα 2 πόλους, τη θεότητα και τη ζωϊκότητα, τοποθετώντας ανάμεσά τους την ανθρωπότητα; Δεν θέλουν ή δεν μπορούν να καταλάβουν ότι στην πραγματικότητα, οι 3 αυτοί όροι είναι ένα και το αυτό κι ότι το να τους διαχωρίζεις είναι σα να τους καταστρέφεις.

Δεν είναι γεροί στη λογική και μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι την περιφρονούνε. Να τι τους διακρίνει απ' τους πανθεϊστές και ντεϊστές* μεταφυσικούς, δίνοντας, ταυτόχρονα, στις ιδέες τους, ένα χαρακτήρα πρακτικού ιδεαλισμού που αντλεί την έμπνευσή του πολύ λιγότερο απ' τη λογική ανάπτυξη μιας σκέψης, παρά απ' τις εμπειρίες, θα έλεγα σχεδόν συγκινήσεις, ιστορικές και συλλογικές καθώς

* **Εκείνοι που πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, όχι όμως και στη Θεία αποκάλυψη. (Σ.τ.Μ.).**

επίσης κι ατομικές, της ζωής. Αυτό προσδίδει έτσι στην προπαγάνδα τους μιαν επίφαση πλούτου και ζωτικής δύναμης που δεν παύει όμως να είναι παρά μια επίφαση, γιατί η ίδια η ζωή γίνεται στείρα, όταν παραλύει από μια λογική αντίφαση.

Η αντίφαση αυτή συνίσταται στο εξής: θέλουν το Θεό αλλά θέλουν και την ανθρωπότητα. Επιμένουν να συνδέουν 2 όρους που απ' τη στιγμή που θα χωρίσουν δεν μπορούν να ξανασμίξουν παρά για ν' αλληλοκαταστραφούν. Τα λένε μαζί: "Ο Θεός κι η ελευθερία του ανθρώπου", "Ο Θεός κι η αξιοπρέπεια, η δικαιοσύνη, η ισότητα, η αδελφοσύνη κι η ευημερία των ανθρώπων" — αδιαφορώντας για τη μοιραία λογική που συνεπάγεται ότι αν ο Θεός υπάρχει, όλ' αυτά τα πράγματα είναι καταδικασμένα στην ανυπαρξία. Γιατί αν ο Θεός υπάρχει, είναι αναγκαστικά ο αιώνιος, υπέρτατος, απόλυτος αφέντης κι αν πράγματι υπάρχει τέτοιος αφέντης, τότε ο άνθρωπος είναι δούλος' αν, τώρα, είναι δούλος δεν υπάρχει ούτε δικαιοσύνη, ούτε ισότητα, ούτε αδελφοσύνη, ούτε ευημερία. Μάταια προσπαθούν, σε αντίθεση με την κοινή λογική κι όλα τα διδάγματα της ιστορίας, να παραστήσουν το Θεό τους ότι δήθεν διαπνέεται απ' την πιο τρυφερή αγάπη για την ανθρώπινη ελευθερία' αλλά ένας αφέντης, όποιος κι αν είναι κι όσο φιλελεύθερος κι αν θέλει να δείξει πως είναι, δεν παύει να είναι πάντα αφέντης. Η ύπαρξή του συνεπάγεται αναγκαστικά τη δουλεία όλων των υποτακτικών του. Αν υπήρχε λοιπόν, ο Θεός, μ' ένα μόνο τρόπο θα μπορούσε να εξυπηρετήσει την ανθρώπινη ελευθερία — παύοντας να υπάρχει.

Όντας φλογερός εραστής της ανθρώπινης ελευθερίας και θεωρώντας την σαν απόλυτη προϋπόθεση για όλα όσα θαυμάζουμε και σεβόμαστε μέσα στην ανθρωπότητα, αντιστρέφω τη φράση του Βολταίρου και λέω: Αν πράγματι υπήρχε ο Θεός, θα έπρεπε να τον καταστρέψουμε.

Η αυστηρή λογική που υπαγορεύει αυτά τα λόγια είναι τόσο φανερή, που δεν χρειάζεται ν' αναπτύξω περισσότερο αυτό το επιχείρημα. Και μου φαίνεται αδύνατο το ότι οι επιφανείς άνθρωποι, που τα τόσο ξακουστά και δίκαια σεβαστά ονόματά τους ανάφερα προηγούμενα, δεν αντιλήφθηκαν και δεν συνέλαβαν την αντίφαση στην οποία πέφτουν, μιλώντας ταυτόχρονα για Θεό και για ανθρώπινη ελευθερία. Εφόσον την αγνοούν, αυτό θα πρέπει να σημαίνει ότι θεώρησαν την ασυνέπεια ή τη λογική ασυδοσία σαν πρακτικά απαραίτητη για το καλό της ανθρωπότητας.

Ίσως, όμως, πάλι, όταν μιλάνε για την ελευθερία, σαν κάτι το αξιοσέβαστο κι αγαπητό γι' αυτούς, να δίνουν στον όρο μια πολύ διαφορετική σημασία από κείνη που της δίνουμε εμείς, οι υλιστές κι Επαναστάτες Σοσιαλιστές. Πράγματι, ποτέ δε μιλάνε για ελευθερία χωρίς να προσθέσουν αμέσως μιαν άλλη λέξη, την εξουσία — μια λέξη, ένα πράγμα που απεχθανόμαστε ως τα μύχια της καρδιάς μας.

Τι είναι η εξουσία; Είναι άραγε η αναπόφευκτη δύναμη των φυσικών νόμων που εκδηλώνονται στην αναγκαία σύνδεση και διαδοχή των φαινομένων στον φυσικό και στον κοινωνικό κόσμο; Πράγματι, ενάντια στους νόμους αυτούς, η εξέγερση είναι όχι μόνον απαγορευμένη, αλλά κι αδύνατη. Μπορεί να μην τους καταλαβαίνουμε σωστά ή και να τους αγνοούμε εντελώς, δεν μπορούμε όμως να τους παρακούσουμε˙ γιατί οι νόμοι αυτοί αποτελούνε τη βάση και τις θεμελιακές προϋποθέσεις της ύπαρξής μας˙ μας περιβάλλουν, μας διαπερνούν και ρυθμίζουν όλες τις κινήσεις, τις σκέψεις και τις πράξεις μας˙ κι όταν ακόμα πιστεύουμε ότι τους παραβιάζουμε, δε δείχνουμε παρά την παντοδυναμία τους.

Ναι, είμαστε εντελώς υπόδουλοι σ' αυτούς τους νόμους. Σ' αυτή όμως τη δουλεία δεν υπάρχει καμιά ταπείνωση, ή μάλλον δεν είναι καν δουλεία. Γιατί η δουλεία προϋποθέτει έναν εξωτερικό αφέντη, ένα νομοθέτη ξέχωρο από κείνον που κυβερνάει, ενώ αυτοί οι νόμοι δε βρίσκονται έξω από μας˙ είναι μέσα μας˙ συνιστούν το είναι μας, ολόκληρο το είναι μας, σωματικά, πνευματικά κι ηθικά: ζούμε, αναπνέουμε, σκεφτόμαστε, ενεργούμε κι επιθυμούμε μόνο διαμέσου των νόμων αυτών. Δίχως αυτούς δεν είμαστε τίποτα, δ ε ν υ π ά ρ χ ο υ μ ε. Από πού λοιπόν, θ' αντλούσαμε τη δύναμη και την επιθυμία να εξεγερθούμε εναντίον τους;

Στη σχέση του με τους φυσικούς νόμους, μία μόνο ελευθερία είναι δυνατή για τον άνθρωπο — να τους αναγνωρίζει και να τους εφαρμόζει σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, εναρμονιζόμενος με το σκοπό της συλλογικής κι ατομικής χειραφέτησης ή εξανθρωπισμού, που επιδιώκει. Οι νόμοι αυτοί, μόλις αναγνωριστούν, ασκούν μια εξουσία που ποτέ δεν αμφισβητεί η μάζα των ανθρώπων. Πρέπει, λογουχάρη, να είναι κανείς κατά βάθος ή ηλίθιος ή θεολόγος, ή τουλάχιστον μεταφυσικός, νομομαθής ή αστός οικονομολόγος για να εξεγερθεί ενάντια στο νόμο που λέει ότι δυο φορές το δύο ίσον τέσσερα. Ή πρέπει να έχει μεγάλη πίστη για να φανταστεί ότι η φωτιά δε θα τον κάψει ή ότι το νερό δε θα τον πνίξει εκτός πια κι αν σκαρφιστεί κάποιο τέχνασμα που κι αυτό με τη σειρά του θα βασίζεται σε κάποιον άλλο φυσικό νόμο. Οι εξεγέρσεις όμως αυτές, ή μάλλον αυτές οι απόπειρες ή ηλίθιες φαντασιώσεις μιας αδύνατης εξέγερσης, είναι σπάνιες εξαιρέσεις˙ διότι, γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η μάζα των ανθρώπων, στην καθημερινή τους ζωή, παραδέχεται την κυριαρχία της κοινής λογικής — του αθροίσματος, δηλαδή, των γενικά αναγνωρισμένων φυσικών νόμων — σχεδόν απόλυτα.

Το δυστύχημα είναι ότι πολλοί φυσικοί νόμοι που έχουν ήδη επικυρωθεί απ' την επιστήμη, δεν είναι ακόμα γνωστοί στις μάζες, χάρη στην... επαγρύπνηση των εντεταλμένων κυβερνήσεων που υπάρχουν, όπως ξέρουμε, μόνο για το καλό των λαών. Υπάρχει ακόμα μια άλλη δυσκολία, δηλαδή, το ότι το μεγαλύτερο μέρος των φυσι-

κών νόμων που συνδέονται με την ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας και που είναι εξίσου απαραίτητοι, αμετάβλητοι και μοιραίοι με τους νόμους που κυβερνάνε το φυσικό κόσμο, δεν έχουν ακόμα επαληθευτεί κι αναγνωριστεί απ' την ίδια την επιστήμη.

Όταν τους αναγνωρίσει η επιστήμη και περάσουν, διαμέσου ενός εκτεταμένου συστήματος λαϊκής εκπαίδευσης κι επιμόρφωσης απ' την επιστήμη στην κοινή συνείδηση, τότε το πρόβλημα της ελευθερίας θα έχει οριστικά λυθεί. Ακόμα κι οι πιο στενοκέφαλες αρχές, θα πρέπει να παραδεχθούν ότι δεν θα υπάρχει καμιά ανάγκη είτε πολιτικής οργάνωσης είτε διακυβέρνησης είτε νομοθεσίας, 3 πράγματα που, είτε πηγάζουν απ' τη θέληση του μονάρχη, ή απ' την ψήφο ενός κοινοβουλίου εκλεγμένου με καθολική ψηφοφορία' θα έπρεπε να συμμορφώνονται με το σύστημα των φυσικών νόμων — πράγμα που ποτέ δεν συνέβηκε ούτε πρόκειται ποτέ να συμβεί — και που είναι πάντοτε εχθρικά και μοιραία για την ελευθερία των μαζών, απ' το ίδιο ακριβώς το γεγονός ότι επιβάλλουν στις μάζες ένα σύστημα εξωτερικών κι επομένως δεσποτικών νόμων.

Η ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται αποκλειστικά στο εξής: στο ότι υπακούει στους φυσικούς νόμους, επειδή ο ί δ ι ο ς τους αναγνώρισε σαν τέτοιους κι όχι επειδή του έχουν επιβληθεί απέξω, από μια οποιαδήποτε εξωτερική θέληση, θεϊκή ή ανθρώπινη, συλλογική ή ατομική.

Φανταστείτε μια ακαδημία επιστημόνων, που να έχει σα μέλη της τους πιο επιφανείς εκπροσώπους της επιστήμης' υποθέστε ότι η ακαδημία αυτή έχει αναλάβει τη νομοθεσία και την οργάνωση της κοινωνίας' στρώνεται, λοιπόν, στη δουλειά, κι εμπνεόμενη μόνο απ' την πιο αγνή αγάπη για την Αλήθεια, θεσπίζει τους νόμους εκείνους μονάχα που εναρμονίζονται τέλεια με τις τελευταίες ανακαλύψεις της επιστήμης. Εγώ, λοιπόν, απ' τη μεριά μου, υποστηρίζω ότι μια τέτοια νομοθεσία και μια τέτοια οργάνωση θα είναι σίγουρα τερατουργήματα, κι αυτό για 2 λόγους: πρώτον, γιατί η ανθρώπινη επιστήμη είναι πάντοτε κι αναγκαστικά ατελής και γαιτί, αν συγκρίνουμε όσα έχει ανακαλύψει με όσα μένουν ακόμα ν' ανακαλύψει, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η επιστήμη αυτή είναι ακόμα στα σπάργανα. Επομένως, αν προσπαθούσαμε σήμερα να επιβάλλουμε στην πρακτική ζωή των ανθρώπων τόσο τη συλλογική όσο και την ατομική, έναν αυστηρό κι αποκλειστικό εναρμονισμό με τα τελευταία δεδομένα της επιστήμης, θα καταδικάζαμε την κοινωνία καθώς επίσης και τα άτομα, σ' ένα μαρτύριο στο κρεβάτι του Προκρούστη που πολύ σύντομα θα κατέληγε στο διαμελισμό και την κατάπνιξή της, καθώς η ζωή παραμένει πάντα κάτι άπειρα σημαντικότερο απ' την επιστήμη.

Ο δεύτερος λόγος είναι ο εξής: μια κοινωνία που θα υπάκουε στη νομοθεσία που θεσπίστηκε από μια επιστημονική ακαδημία, όχι επειδή θα καταλάβαινε η ίδια τον ορθολογικό χαρακτήρα της νομοθεσίας

αυτής (οπότε η ακαδημία δεν θα είχε καν λόγο ύπαρξης) αλλά επειδή η νομοθεσία αυτή, θεσπιζόμενη απ' την ακαδημία, θα της επιβαλλόταν στ' όνομα μιας επιστήμης την οποία σεβόμαστε και θαυμάζουμε χωρίς να την καταλαβαίνουμε — μια τέτοια κοινωνία δε θα ήταν κοινωνία ανθρώπων αλλά θηρίων. Θα ήταν μια επανέκδοση εκείνων των ιεραποστολών της Παραγουάης που τόσον καιρό υποτάσσονταν στη διακυβέρνηση των Ιησουϊτών. Κι επιπλέον, πολύ σύντομα, και χωρίς καμιά αμφιβολία, θα ξέπεφτε στο έσχατο στάδιο της ηλιθιότητας.

Υπάρχει όμως και ένας τρίτος λόγος που κάνει αδύνατη μια τέτοια διακυβέρνηση, δηλαδή, το ότι μια επιστημονική ακαδημία που θα περιβαλλόταν με μια απόλυτη, ας πούμε, κυριαρχία ακόμα κι αν αποτελείται από τους πιο επιφανείς ανθρώπους θα καταλήξει αναπόφευκτα και σύντομα στην ηθική και πνευματική διαφθορά. Κάπως έτσι είναι, άλλωστε, η ιστορία όλων των ακαδημιών, ακόμα και σήμερα, με τα ελάχιστα προνόμια που τους επιτρέπεται να έχουν. Η μεγαλύτερη επιστημονική μεγαλοφυία απ' τη στιγμή που θα γίνει ακαδημαϊκός, που θ' αναγνωριστεί επίσημα σα σ ο φ ό ς, περιπίπτει στη νωθρότητα. Χάνει τον αυθορμητισμό του, την επαναστατική τόλμη του, και κείνη την ανήσυχη κι ατίθαση ενεργητικότητά του, που χαρακτηρίζει τις μεγαλύτερες μεγαλοφυίες και τις καλεί να καταστρέφουν τον παλιό κόσμο που γκρεμίζεται και να βόλουν τα θεμέλια του καινούργιου. Κερδίζει, αναμφισβήτητα σε χρησιμότητα, ευγένεια και σε ωφελιμιστική και πρακτική σοφία, ότι χάνει σε δύναμη σκέψης. Με μια λέξη, διαφθείρεται.

Κάθε προνομιούχα θέση, κάθε προνόμιο, έχουν σαν ιδιαίτερο γνώρισμα το ότι σκοτώνουν το πνεύμα και την καρδιά των ανθρώπων. Ο προνομιούχος άνθρωπος, είτε πολιτικά είτε οικονομικά, είναι ένας άνθρωπος διεφθαρμένος στην καρδιά και το πνεύμα. Κι αυτός είναι ένας κοινωνικός νόμος που δεν δέχεται καμιά εξαίρεση και που είναι εφαρμόσιμος τόσο σε ολόκληρα έθνη όσο και σε τάξεις, ομάδες κι άτομα. Είναι ο νόμος της ισότητας, της ύψιστης προϋπόθεσης του ανθρώπινου και της ελευθερίας. Ο κύριος σκοπός αυτής της πραγματείας είναι να δείξει αυτή την αλήθεια σ' όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής.

Ένα επιστημονικό σώμα στο οποίο θα είχαν εμπιστευθεί τη διακυβέρνηση της κοινωνίας, πολύ σύντομα θα κατέληγε να μην αφοσιώνεται πια στην επιστήμη, αλλά σε μια τελείως διαφορετική υπόθεση· κι η τελευταία, όπως στην περίπτωση όλων των κατεστημένων εξουσιών, θα ήταν η ίδια της η αυτο-διαιώνιση, κάνοντας την κοινωνία που του έχει εμπιστευθεί την τύχη της, όλο και πιο ηλίθια και, συνακόλουθα, να έχει μεγαλύτερη ανάγκη τη διακυβέρνηση και την καθοδήγησή τους.

Αυτό που ισχύει, όμως, για τις επιστημονικές ακαδημίες, ισχύει και για όλες τις συντακτικές, και νομοθετικές συνελεύσεις, ακόμα κι

αυτές που έχουν εκλεγεί με καθολική ψηφοφορία. Όμως, η αλήθεια είναι ότι στην τελευταία περίπτωση η σύνθεση της συνέλευσης μπορεί ν' ανανεωθεί, αυτό όμως δεν εμποδίζει τη δημιουργία, μέσα σε λίγα χρόνια, ενός σώματος πολιτικών, πραγματικά προνομιούχων αν όχι τυπικά, που αφιερώνοντας όλη τους τη δραστηριότητα στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων μιας χώρας, σχηματίζουν, τελικά, ένα είδος πολιτικής αριστοκρατίας ή ολιγαρχίας. Πάρτε για παράδειγμα τις Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής και την Ελβετία.

Συνακόλουθα, δε δεχόμαστε καμιά εξωτερική νομοθεσία και καμιά κυριαρχία — καθώς, εξάλλου, η μία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την άλλη κι οι δυο μαζί τείνουν να υποδουλώσουν την κοινωνία και να εξαχρειώσουν τους ίδιους τους νομοθέτες.

Μήπως αυτό σημαίνει ότι απορρίπτω οποιαδήποτε αυθεντία; Ποτέ δε μου πέρασε απ' το μυαλό τέτοια σκέψη. Σ' ότι αφορά παπούτσια, απευθύνομαι στην αυθεντία του υποδηματοποιού· σ' ότι αφορά σπίτια, κανάλια, σιδηροδρομικές γραμμές, συμβουλεύομαι τον αρχιτέκτονα ή τον πολιτικό μηχανικό. Για την άλφα ή τη βήτα ειδική γνώση απευθύνομαι στον άλφα ή τον βήτα σ ο φ ό. Δε θα επιτρέψω όμως ποτέ στον τσαγκάρη, ή στον αρχιτέκτονα ή στον οποιοδήποτε ειδικό να μου επιβάλλουν την αυθεντία τους. Τους ακούω ελεύθερα και με όλο τον δέοντα σεβασμό για το πνεύμα, το χαρακτήρα και τις γνώσεις τους, επιφυλασσόμενος όμως για το αναφαίρετο δικαίωμά μου κριτικής κι άρνησης. Δεν αρκούμαι στη συμβουλή μιας μόνο αυθεντίας, σ' έναν οποιονδήποτε ειδικό κλάδο· συμβουλεύομαι περισσότερες· συγκρίνω τις γνώμες τους και διαλέγω εκείνη που μου φαίνεται πιο σωστή· όσο σεβασμό κι αν τρέφω για την τιμιότητα και την ειλικρίνεια του άλφα ή του βήτα ατόμου, δεν έχω απόλυτη εμπιστοσύνη σε κανένα. Μια τέτοια εμπιστοσύνη θα ήταν μοιραία για τη λογική μου, την ελευθερία μου, ακόμα και για την επιτυχία των σκοπών μου· θα με μεταμόρφωνε, αμέσως, σε ηλίθιο σκλάβο και σε τυφλό όργανο της θέλησης και των συμφερόντων άλλων.

Αν υποκλίνομαι μπροστά στην αυθεντία των ειδικών κι είμαι πρόθυμος ν' ακολουθήσω, ως ένα σημείο και για όσον καιρό το κρίνω απαραίτητο, τις υποδείξεις, ακόμα και τις οδηγίες τους, αυτό συμβαίνει επειδή την αυθεντία τους δεν μου την επέβαλε κανείς, ούτε Θεός, ούτε άνθρωπος. Διαφορετικά θα την απόκρουα με βδελυγμία, στέλνοντάς τους στο διάολο και μαζί μ' αυτούς και τις συμβουλές, τις οδηγίες και τις υπηρεσίες τους, βέβαιος πως θα μ' έκαναν να πληρώσω πολύ ακριβά, με την απώλεια της ελευθερίας και του αυτοσεβασμού μου, τα ψίχουλα αλήθειας, που θα μου πρόσφεραν ανάμεικτα μ' ένα σωρό ψέματα.

Υποκλίνομαι μπροστά στην αυθεντία των ειδικών μόνον επειδή μου το επιβάλλει η δική μου λογική. Έχω επίγνωση της ανικανότητάς μου να συλλάβω, σ' όλες του τις λεπτομέρειες και τις θετικές

του εξελίξεις, ένα οποιοδήποτε μεγάλο τμήμα της ανθρώπινης γνώσης. Ακόμα κι η μεγαλύτερη διάνοια δε θ' αρκούσε για την κατανόηση του συνόλου. Απ' αυτό απορρέει, τόσο για την επιστήμη όσο και για τη βιομηχανία, η ανάγκη του καταμερισμού και του συνδυασμού της εργασίας. Ο καθένας διευθύνει και διευθύνεται, με τη σειρά του. Συνακόλουθα, δεν υπάρχει καμιά πάγια και σταθερή εξουσία, παρά μια συνεχής ανταλλαγή, προσωρινής και πάνω απ' όλα εθελοντικής καθοδήγησης και συμμόρφωσης.

Η ίδια λογική μου απαγορεύει επίσης, ν' αναγνωρίσω μια πάγια σταθερή και καθολική αυθεντία, γιατί δεν υπάρχει καθολικός άνθρωπος, δεν υπάρχει, δηλαδή, κανένας άνθρωπος, ικανός να συλλάβει εκείνο τον πλούτο λεπτομερειών χωρίς τον οποίο είναι αδύνατη η εφαρμογή της επιστήμης στη ζωή, σ' όλες τις επιστήμες, σ' όλους τους κλάδους της κοινωνικής δραστηριότητας. Κι αν μια τέτοια καθολικότητα μπορούσε ποτέ να υλοποιηθεί σ' έναν άνθρωπο κι εκείνος επιθυμούσε να επωφεληθεί απ' αυτό, για να μας επιβάλλει την εξουσία του, θα ήταν απαραίτητο να διώξουμε αυτόν τον άνθρωπο απ' την κοινωνία, γιατί η εξουσία του θα κατέληγε αναπόφευκτα στην υποδούλωση και στην αποβλάκωση όλων των άλλων. Δεν πιστεύω ότι η κοινωνία οφείλει να κακομεταχειρίζεται τους μεγαλοφυείς ανθρώπους, όπως έκανε ως τώρα' ούτε και πιστεύω όμως ότι πρέπει να τους καλομαθαίνει υπερβολικά, ή, ακόμα χειρότερο, να τους παραχωρεί οποιαδήποτε προνόμια ή αποκλειστικά δικαιώματα' κι αυτό για 3 λόγους: πρώτον, γιατί συχνά δε θα μπορεί να διακρίνει έναν τσαρλατάνο από μια μεγαλοφυία, δεύτερον, γιατί διαμέσου ενός τέτοιου συστήματος προνομίων, μια μεγαλοφυία εύκολα μεταμορφώνεται σε τσαρλατάνο, διαφθείρεται κι εξαχρειώνεται και τρίτον, γιατί έτσι θάταν σα να έβαζε έναν αφέντη πάνω απ' το κεφάλι της.

Συνοπτικά, αναγνωρίζουμε, οπωσδήποτε, την απόλυτη αυθεντία της επιστήμης, επειδή ακριβώς το μόνο αντικείμενο της επιστήμης είναι η διανοητική αναπαραγωγή, όσο πιο επεξεργασμένη και συστηματική γίνεται, των φυσικών νόμων που είναι εγγενείς στην υλική, πνευματική κι ηθική ζωή, τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού κόσμου, καθώς οι δυο αυτοί κόσμοι δεν αποτελούν, στην πραγματικότητα, παρά έναν και τον αυτό φυσικό κόσμο. Έξω απ' αυτή τη μόνη θεμιτή αυθεντία, θεμιτή επειδή είναι ορθολογική κι εναρμονίζεται με την ανθρώπινη ελευθερία, διακηρύσσουμε πως όλες οι άλλες εξουσίες είναι ψεύτικες, αυθαίρετες κι ολέθριες.

Αναγνωρίζουμε την απόλυτη αυθεντία της επιστήμης, απορρίπτουμε όμως την καθολικότητα και το αλάθητο του σοφού. Στην εκκλησία μας — αν μου επιτραπεί να χρησιμοποιήσω, για μια στιγμή, μια έκφραση που απεχθάνομαι τόσο πολύ: η Εκκλησία και το Κράτος είναι οι δυο εφιάλτες μου — στην εκκλησία μας, λοιπόν, όπως και στην Προτεσταντική εκκλησία, έχουμε έναν αρχηγό, έναν

αόρατο Χριστό, την επιστήμη· και, όπως οι Προτεστάντες, πιο λογικοί μάλιστα ακόμα κι απ' τους Προτεστάντες, δεν σκοπεύουμε ν' ανεχτούμε ούτε Πάπα, ούτε Σύνοδο, ούτε κογκλάβια αλάθητων καρδινάλιων, ούτε επίσκοπους ούτε καν παπάδες. Ο Χριστός μας διαφέρει απ' τον Προτεσταντικό και το Χριστιανικό Χριστό, στο ότι ο δικός τους είναι ένα προσωπικό ον, ενώ ο δικός μας είναι απρόσωπος· ο Χριστιανικός Χριστός έχει ήδη ολοκληρωθεί σ' ένα αιώνιο παρελθόν κι εμφανίζεται σαν ένα τέλειο ον, ενώ η ολοκλήρωση κι η τελείωση του δικού μας Χριστού, της επιστήμης, είναι κάτι μελλοντικό, πράγμα που σημαίνει ότι δεν θα πραγματοποιηθούν ποτέ. Αναγνωρίζοντας, επομένως, την α π ό λ υ τ η ε π ι σ τ ή μ η, σαν τη μόνη απόλυτη αυθεντία, δεν διακυβεύουμε με κανένα τρόπο την ελευθερία μας.

Λέγοντας "απόλυτη επιστήμη" εννοώ την πραγματικά καθολική επιστήμη, που μπορεί ν' αναπαράγει ιδανικά, σε όλη του την έκταση και σ' όλες τις άπειρες λεπτομέρειές του, το σύμπαν, το σύστημα ή συντονισμό όλων των φυσικών νόμων που εκδηλώνονται με την αδιάκοπη ανάπτυξη του κόσμου. Είναι φανερό ότι μια τέτοια επιστήμη, το υπέρτατο αυτό αντικείμενο όλων των προσπαθειών του ανθρώπινου πνεύματος, ποτέ δεν θα ολοκληρωθεί, ποτέ δεν θα πραγματοποιηθεί απόλυτα. Ο Χριστός μας λοιπόν, θα μείνει για πάντα ανολοκλήρωτος, πράγμα που θα ταπεινώσει σημαντικά την αλαζονεία των πρανομιούχων εκπρόσωπών του ανάμεσά μας. Ενάντια σ' αυτόν τον Υιό του Θεού, στ' όνομα του οποίου, προσπαθούν να μας επιβάλλουν την προσβλητική και σχολαστική κυριαρχία τους, κάνουμε έκκληση στο Θεό-Πατέρα, που είναι ο πραγματικός κόσμος, η πραγματική ζωή, και του οποίου εκείνος δεν είναι παρά μια υπερβολικά ατελής έκφραση, ενώ εμείς, όντα πραγματικά, που δουλεύουμε, ζούμε, αγωνιζόμαστε, αγαπιόμαστε, ελπίζουμε, χαιρόμαστε κι υποφέρουμε, είμαστε οι άμεσοι εκπρόσωποί του.

Ενώ, όμως, απορρίπτουμε την απόλυτη, καθολική κι αλάθητη εξουσία των ανθρώπων της επιστήμης είμαστε, αντίθετα, πρόθυμοι να υποκλιθούμε μπροστά στην αξιοσέβαστη, αν και σχετική, εντελώς προσωρινή και πολύ περιορισμένη αυθεντία των εκπροσώπων των ειδικών επιστημών, μη ζητώντας τίποτα περισσότερο απ' το να μπορούμε να τους συμβουλευόμαστε περιοδικά· η ευγνωμοσύνη μας τους ανήκει για τις πολύτιμες πληροφορίες που μπορούν να μας δώσουν, υπό τον όρο βέβαια ότι κι εκείνοι θα είναι πρόθυμοι να μάθουν από μας, σε περιπτώσεις και σε θέματα που ξέρουμε πιο πολλά απ' αυτούς. Γενικά, δε ζητάμε τίποτα περισσότερο απ' το να υπάρξουν άνθρωποι, προικισμένοι με μεγάλη γνώση, μεγάλη πείρα, μεγάλα πνεύματα και, πάνω απ' όλα, μεγάλες καρδιές, που ν' ασκήσουν πάνω μας μια φυσική και θεμιτή επιρροή, μιαν επιρροή ελεύθερα αποδεχτή και ποτέ επιβεβλημένη στ' όνομα μιας οιασδήποτε επίσημης αυθεντίας,

είτε ουράνιας είτε επίγειας. Δεχόμαστε όλες τις φυσικές αυθεντίες κι όλες τις επιρροές εκ των πραγμάτων, όμως, καμιά δικαιωματικά. Γιατί κάθε αυθεντία ή κάθε επιρροή δικαιωματική, που επιβάλλεται επίσημα ως δικαιωματική, οδηγώντας απευθείας στην καταπίεση και στην ψευτιά, αναγκαστικά θα κατέληγε στο να μας επιβάλει, όπως νομίζω ότι το απόδειξα ικανοποιητικά, τη δουλεία και τον παραλογισμό.

Κοντολογής, απορρίπτουμε κάθε νομοθεσία, κάθε εξουσία και κάθε προνομιούχα, επίσημη, κατεστημένη και νόμιμη επιρροή, ακόμη κι αν προέρχεται απ' την καθολική ψηφοφορία, όντας βέβαιοι ότι η επιρροή αυτή δεν μπορεί παρά να ωφελεί μιαν άρχουσα μειονότητα εκμεταλλευτών και να βλάφτει τα συμφέροντα της τεράστιας πλειονότητας που είναι υπόδουλη σ' αυτούς.

Να με ποια έννοια είμαστε πραγματικά Αναρχικοί.

Οι σύγχρονοι ιδεαλιστές αντιλαμβάνονται με πολύ διαφορετικό τρόπο την εξουσία. Παρόλο που έχουν απελευθερωθεί απ' τις παραδοσιακές προλήψεις όλων των υφιστάμενων θετικών θρησκειών, εξακολουθούν, μολοντούτο, να προσδίδουν στην ιδέα της εξουσίας ένα θεϊκό, ένα απόλυτο περιεχόμενο. Δεν πρόκειται για την εξουσία μιας αλήθειας που έχει θαυματουργά αποκαλυφθεί, ούτε για κείνη μιας αλήθειας που έχει αυστηρά κι επιστημονικά αποδειχθεί. Τη στηρίζουν, ως ένα σημείο σε μια δήθεν φιλοσοφική επιχειρηματολογία κι επίσης σ' ένα μεγάλο βαθμό, στο συναίσθημα, στην εξιδανίκευση και την ποιητική αφαίρεση. Η θρησκεία τους, αν είναι κάτι, είναι η τελευταία απόπειρα θεοποίησης όλων όσων συνιστούν το ανθρώπινο των ανθρώπων.

Είναι ακριβώς το αντίθετο απ' το έργο που επιτελούμε εμείς. Για χάρη της ανθρώπινης ελευθερίας, αξιοπρέπειας κι ευημερίας, πιστεύουμε ότι έχουμε το καθήκον να πάρουμε πίσω απ' τον ουρανό τ' αγαθά που έχει κλέψει και να τα ξαναδώσουμε στη γη. Εκείνοι, αντίθετα, στην προσπάθειά τους να διαπράξουν μια τελευταία, θρησκευτικά ηρωϊκή κλοπή θέλουν να δώσουν στον ουρανό, το θεϊκό αυτό ληστή που επιτέλους ξεσκεπάστηκε, τις μεγαλύτερες, ευγενέστερες κι ωραιότερες κατακτήσεις της ανθρωπότητας. Οι ελεύθεροι στοχαστές έχουν τώρα σειρά να λεηλατήσουν τον ουρανό με την τολμηρή ασέβεια της επιστημονικής ανάλυσής τους.

Οι ιδεαλιστές, πιστεύουν, αναμφισβήτητα, ότι οι ανθρώπινες ιδέες και πράξεις, για να έχουν μεγαλύτερο κύρος μεταξύ των ανθρώπων, πρέπει να περιβληθούν με μια θεϊκή ιεροποίηση. Πώς εκδηλώνεται αυτή η ιεροποίηση; Όχι μ' ένα θαύμα, όπως στις θετικές θρησκείες, αλλά με το ίδιο το μεγαλείο και την ιερότητα των ιδεών και των πράξεων: οτιδήποτε είναι μεγάλο, οτιδήποτε είναι ωραίο, οτιδήποτε είναι ευγενές, όμορφο και δίκαιο θεωρείται θείο. Σ' αυτή την καινούργια θρησκευτική λατρεία, κάθε άνθρωπος που εμπνέεται απ' αυτές τις

ιδέες κι απ' αυτές τις πράξεις, γίνεται ιεράς, καθαγιασμένος απευθείας απ' τον ίδιο το Θεό. Κι η απόδειξη; Δε χρειάζεται καμιά απόδειξη πέρα απ' το ίδιο το μεγαλείο των ιδεών που εκφράζει και των πράξεων που κάνει. Αυτές είναι τόσο ιερές, που δεν μπορεί παρά να τις έχει εμπνεύσει ο ίδιος ο Θεός.

Αυτή είναι, με λίγα λόγια, ολόκληρη η φιλοσοφία τους: μια φιλοσοφία συναισθημάτων κι όχι πραγματικών σκέψεων, ένα είδος μεταφυσικού πιετισμού. Φαίνεται ακίνδυνη, αλλά δεν είναι καθόλου έτσι στ' αλήθεια, και το πολύ συγκεκριμένο, πολύ κοντόθωρο και στείρο δόγμα που κρύβεται κάτω απ' τη θολή αοριστία αυτών των ποιητικών μορφών, οδηγεί στα ίδια καταστροφικά αποτελέσματα που οδηγούν όλες οι θετικές θρησκείες — δηλαδή, στην πιο ολοκληρωτική άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας κι αξιοπρέπειας.

Διακηρύσσοντας ότι κάθε τι ωραίο, μεγάλο, δίκαιο κι ευγενικό είναι θεϊκό, είναι σα ν' αναγνωρίζουμε έμμεσα ότι η ανθρωπότητα δεν θα ήταν σε θέση να το παράγει από μόνη της — δηλαδή, ότι η ανθρωπότητα αν αφεθεί στον εαυτό της, θα είναι, απ' τη φύση της, μίζερη, άδικη, άθλια, χαμερπής κι άσκημη. Κι έτσι βρισκόμαστε ξανά πίσω στην πεμπτουσία κάθε θρησκείας με άλλα λόγια, στο διασυρμό της ανθρωπότητας προς δόξαν της θεότητας. Κι απ' τη στιγμή που αποδεχόμαστε τη φυσική κατωτερότητα του ανθρώπου και τη θεμελιακή αδυναμία του να εξυψωθεί με δικές του προσπάθειες, δίχως τη βοήθεια κάποιας θείας έμπνευσης, ως τις ορθές κι αληθινές ιδέες, γίνεται αναγκαίο να αποδεχθούμε όλες τις θεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες των θετικών θρησκειών. Απ' τη στιγμή που ο Θεός, το τέλειο κι υπέρτατο ον, βρίσκεται αντιμέτωπος με την ανθρωπότητα, ξεφυτρώνουν απ' τη γη κι οι θεϊκοί μεσολαβητές, οι εκλεκτοί, οι θεόπνευστοι, για να φωτίσουν, να κατευθύνουν και να κυβερνήσουν στ' όνομά του, το ανθρώπινο γένος.

Δεν μπορούμε όμως άραγε να υποθέσουμε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι εξίσου θεόπνευστοι; Τότε, βέβαια, δεν έχουμε πια καμιά ανάγκη από μεσάζοντες. Αυτή η υπόθεση είναι όμως αδύνατη, εφόσον τα γεγονότα τη διαψεύδουν κατάφωρα. Αν τη δεχόμαστε θα είμαστε αναγκασμένοι ν' αποδώσουμε στη θεία έμπνευση όλους τους παραλογισμούς και τα σφάλματα που γίνονται κάθε τόσο κι όλες τις φρικαλεότητες, βλακείες, αισχρότητες που μαστίζουν τον κόσμο. Τότε λοιπόν, ίσως μονάχα λίγοι άνθρωποι είναι θεόπνευστοι, οι μεγάλοι άνθρωποι της ιστορίας, οι ενάρετες μεγαλοφυίες, όπως τους αποκάλεσε ο ξακουστός Ιταλός πολίτης και προφήτης Τζουζέπε Ματσίνι. Απευθείας εμπνεόμενοι απ' τον ίδιο το Θεό και στηριζόμενοι στη γενική συναίνεση, που εκφράζεται με την καθολική ψηφοφορία να ποιοί είναι οι άνθρωποι που προορίζονται να κυβερ-

νούν τις ανθρώπινες κοινωνίες* — ε λ έ ω Θ ε ο ύ κ α ι Λ α ο ύ.**

Να λοιπόν που ξαναπέφτουμε στο ζυγό της Εκκλησίας και του Κράτους. Η αλήθεια είναι ότι στη νέα αυτή οργάνωση, που οφείλει την ύπαρξή της, όπως όλες οι παλιές πολιτικές οργανώσεις, στη χ ά ρ η τ ο υ Θ ε ο ύ, αλλά που αυτή τη φορά στηρίζεται — τουλάχιστον σ' ότι αφορά τη μορφή, σαν μια απαραίτητη παραχώρηση προς το πνεύμα της σύγχρονης εποχής, κι όπως ακριβώς εμφανίζεται στα προοίμια των αυτοκρατορικών διαταγμάτων του Ναπολέοντα Γ' — στην (υποτιθέμενη) θ έ λ η σ η τ ο υ λ α ο ύ, η Εκκλησία δεν θα ονομάζεται πια Εκκλησία, αλλά Σχολείο. Τι σημασία όμως έχει; Στα έδρανα αυτού του Σχολείου δε θα κάθονται μονάχα παιδιά' θα κάθεται κι ο αιώνιος ανήλικος, ο μαθητής που είναι τελεσίδικα ανίκανος να περάσει τις εξετάσεις του, να φτάσει το επίπεδο γνώσης των δασκάλων του και ν' απαλλαγεί απ' την πειθαρχία τους — ο λαός.*** Το Κράτος δεν θα ονομάζεται πια Μοναρχία' αλλά Δημοκρατία: δε θα παύει όμως να είναι Κράτος — δηλαδή, μια κηδεμονία, εδραιωμένη επίσημα και πάγια, από μια μειονότητα ικανών ανθρώπων, ανθρώπων μεγαλοφυών μ ε ε ν ά ρ ε τ ο π ν ε ύ μ α ή τ α λ έ ν τ ο, που θα παρακολουθούν και θα κατευθύνουν τη συμπεριφορά αυτού του αδιόρθωτου και τρομερού, μεγάλου παιδιού, του λαού. Οι καθηγητές του Σχολείου κι οι αξιωματούχοι του Κράτους θα ονομάζονται δημοκράτες' δε θα παύουν όμως να είναι κηδεμόνες, ποιμένες, κι ο λαός θα εξακολουθήσει να είναι ό,τι ήταν πάντα, στους αιώνες των αιώνων: ένα κοπάδι. Αλίμονο στα πρόβατα, γιατί όπου υπάρχει κοπάδι, θα βρείτε αναγκαστικά και βοσκούς έτοιμους να το κουρέψουν και να το καταβροχθίσουν.

---

* Στο Λονδίνο άκουσα κάποτε τον κ. Λουί Μπλαν να εκφράζει την ίδια περίπου ιδέα. "Η καλύτερη μορφή κυβέρνησης", μου είπε, "θα ήταν εκείνη που θα ανέβαζε πάντα στ' ανώτατα αξιώματα τους ενάρετους και μεγαλοφυείς ανθρώπους".

** Λατινικά στο κείμενο — Dio et popolo. (Σ.τ.Μ.).

*** Μια μέρα ρώτησα το Ματσίνι τι μέτρα σκόπευε να πάρει για τη χειραφέτηση των ανθρώπων, όταν, θα εγκαθιδρυόταν οριστικά η θριαμβευτική ενωτική δημοκρατία του. "Το πρώτο μέτρο", μου απάντησε, "θα είναι η ίδρυση σχολείων για το λαό". "Και τι θα διδάσκεται ο λαός σ' αυτά τα σχολεία;" "Τα καθήκοντα του ανθρώπου — την αυτοθυσία και την αφοσίωση". Πού θα βρείτε όμως το μεγάλο αριθμό δασκάλων που χρειάζεστε για να διδάξουν αυτά τα πράγματα, που κανένας δεν έχει το δικαίωμα ή τη δύναμη να τα διδάξει αν δε δίνει ο ίδιος το παράδειγμα; Μήπως δεν είναι φοβερά περιορισμένος ο αριθμός των ανθρώπων που θεωρούν ύψιστη ικανοποίηση την αυτοθυσία και την αφοσίωση; Αυτοί που θυσιάζονται στην υπηρεσία μιας μεγάλης ιδέας, υπακούουν σ' ένα ευγενές πάθος και ι κ α ν ο π ο ι ώ ν τ α ς τ ο π ρ ο σ ω π ι κ ό α υ τ ό π ά θ ο ς, που χωρίς αυτό, η ζωή χάνει κάθε αξία στα μάτια τους, σκέφτονται συνήθως άλλα πράγματα κι όχι το πώς ν' ανάγουν τη δράση τους σε δόγμα, ενώ εκείνοι που κηρύσ-

Στο σύστημα αυτό, ο λαός θα είναι ο αιώνιος μαθητής και σπουδαστής. Παρόλη τη δήθεν κυριαρχία του, εντελώς πλασματική, θα εξακολουθήσει να είναι το πειθήνιο όργανο σκέψεων, επιθυμιών και, συνακόλουθα, συμφερόντων που δεν είναι δικά του. Ανάμεσα σ' αυτήν την κατάσταση και σ' ότι εμείς αποκαλούμε ελευθερία, τη μόνη πραγματική ελευθερία, υπάρχει μια άβυσσος. Θα έχουμε ξανά την ίδια παλιά καταπίεση και την παλιά σκλαβιά, με νέες μορφές κι όπου υπάρχει σκλαβιά, υπάρχει κι αθλιότητα, κτηνωδία, ένας αληθινός κοινωνικός υλισμός, τόσο ανάμεσα στις προνομιούχες τάξεις όσο και στις μάζες.

Θεοποιώντας τα ανθρώπινα πράγματα οι ιδεαλιστές καταλήγουν πάντοτε στο θρίαμβο ενός κτηνώδικου υλισμού. Κι αυτό για έναν πολύ απλό λόγο: το θείον εξανεμίζεται κι ανυψώνεται στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τον ουρανό, ενώ το κτηνώδες μένει μόνο του πάνω στη γη.

σουν το δόγμα ξεχνάνε, συνήθως, να το μετατρέψουν σε δράση, για τον απλούστατο λόγο ότι το δόγμα σκοτώνει τη ζωή, το ζωντανό αυθορμητισμό, τη δράση. Άνθρωποι σαν τον Ματσίνι, στους οποίους η θεωρία κι η πράξη αποτελούν μια θαυμαστή ενότητα, είναι πολύ σπάνιες εξαιρέσεις. Ο Χριστιανισμός είχε επίσης μεγάλους ανθρώπους, αγίους ανθρώπους, που πραγματικά εφάρμοσαν, ή που, τουλάχιστον, προσπάθησαν με πάθος να εφαρμόσουν αυτά που κήρυσσαν και που οι καρδιές τους, ξεχειλίζοντας από αγάπη, δεν έκρυβαν παρά μόνο περιφρόνηση για τις ηδονές και τ' αγαθά του κόσμου. Αλλά η συντριπτική πλειονότητα των καθολικών και Διαμαρτυρόμενων παπάδων που, εξ επαγγέλματος κήρυσσαν κι εξακολουθούν να κηρύσσουν τις δογματικές αρετές της αγνότητας, της εγκράτειας και της αυταπάρνησης, αναιρούν τα κηρύγματά τους με το παράδειγμά τους. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο, αλλά, αντίθετα, στηρίζεται στην πείρα τόσων αιώνων, το ότι ανάμεσα στους λαούς όλων των χωρών, οι φράσεις αυτές έγιναν παροιμίες όπως: ακόλαστος σαν παπάς˙ λαίμαργος σαν παπάς˙ φιλόδοξος σαν παπάς˙ άπληστος, εγωϊστής, αρπακτικός σαν παπάς. Είναι, επομένως, αποδειγμένο ότι οι κήρυκες των Χριστιανικών αρετών, οι παπάδες, που τους έχρισε η Εκκλησία, έκαναν, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, ακριβώς το αντίθετο απ' ότι κήρυσσαν. Η μεγάλη αυτή πλειονότητα, η καθολικότητα του φαινόμενου, δείχνει ότι το λάθος δεν πρέπει ν' αποδοθεί στα άτομα, αλλά στην κοινωνική θέση, αυτή καθαυτή ανυπόφορη κι αντιφατική, όπου βρίσκονταν τούτα τ' άτομα. Η θέση του χριστιανού παπά εμπεριέχει μια διπλή αντίφαση. Αρχικά, την αντίφαση ανάμεσα στο δόγμα της εγκράτειας κι αυταπάρνησης και τις θετικές τάσεις κι ανάγκες της ανθρώπινης φύσης — τάσεις κι ανάγκες, που, σε ορισμένες ατομικές περιπτώσεις, πολύ σπάνιες, πάντοτε, μπορούν ν' απωθούνται συνεχώς, να καταστέλλονται ή ακόμα και να εξουδετερώνονται εντελώς, κάτω απ' τη συνεχή επίδραση ενός ισχυρού πνευματικού κι ηθικού πάθους, σε ορισμένες, πάλι, στιγμές συλλογικής έξαρσης, οι ανάγκες αυτές μπορεί να ξεχνιούνται και να

Ναι, η αναγκαία συνέπεια του θεωρητικού ιδεαλισμού, είναι ο πιο κτηνώδης πρακτικός υλισμός: όχι βέβαια, μεταξύ εκείνων που ειλικρινά τον κηρύσσουν — γιατί γι' αυτούς εδώ το σύνηθες αποτέλεσμα είναι ότι αναγκάζονται στο τέλος να δούνε με τα μάτια τους πόσο στείρες υπήρξαν όλες οι προσπάθειές τους — αλλά μεταξύ εκείνων που προσπαθούν να εφαρμόσουν τα διδάγματά τους στη ζωή, και σ' ολόκληρη την κοινωνία, στο μέτρο, βέβαια, που επιτρέπει και κείνη στον εαυτό της να κυριαρχείται από ιδεαλιστικά δόγματα.

Για ν' αποδείξουμε αυτό το γενικό γεγονός, που μπορεί να φαίνεται παράδοξο με την πρώτη ματιά, αλλά που εξηγείται αρκετά φυσικά αν το σκεφτούμε καλύτερα, δε στερούμεθα ιστορικών τεκμηρίων. Κάντε μια σύγκριση ανάμεσα στους δυο τελευταίους πολιτισμούς του αρχαίου κόσμου — τον Ελληνικό και το Ρωμαϊκό. Ποιος είναι πιο υλιστικός, πιο φυσικός, στην αφετηρία του κι ο πιο ανθρώπινα ιδανικός στην κατάληξή του; Αναμφισβήτητα, ο Ελληνικός πολιτι-

---

παραμελούνται, για ένα ορισμένο διάστημα, από μια μεγάλη μάζα ανθρώπων ταυτόχρονα' καθώς όμως είναι τόσο αναπόσπαστα δεμένες με τη φύση μας, αργά ή γρήγορα, ξαναβγαίνουν πάντα στην επιφάνεια, διεκδικούνε τη δικαίωσή τους: έτσι, όταν δεν ικανοποιούνται τακτικά και κανονικά, αντικαθίστανται πάντα, στο τέλος, από μια αρρωστημένη και τερατώδη ικανοποίηση. Αυτός είναι ένας φυσικός και, συνακόλουθα, μοιραίος κι ακατανίκητος νόμος, υπό την ολέθρια επενέργεια του οποίου περιέρχονται αναπόφευκτα όλοι οι Χριστιανοί παπάδες κι ιδιαίτερα οι παπάδες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Δεν ισχύει βέβαια και για τους καθηγητές, δηλαδή, τους παπάδες της σύγχρονης Εκκλησίας, εκτός κι αν είναι κι αυτοί υποχρεωμένοι να κηρύσσουν τη Χριστιανική εγκράτεια κι αυταπάρνηση.

Υπάρχει όμως και μια άλλη αντίφαση, κοινή στους παπάδες και των 2 Εκκλησιών. Η αντίφαση αυτή πηγάζει απ' τον ίδιο τον τίτλο και τη θέση του αφέντη. Ο αφέντης που διατάζει, καταπιέζει κι εκμεταλλεύεται, είναι ένα ολότελα λογικό και φυσιολογικό πρόσωπο. Ο αφέντης, όμως, που θυσιάζεται για τους υποτακτικούς του, χάρη στο θείο ή ανθρώπινο προνόμιό του, είναι ένα αντιφατικό κι ολότελα αδύνατο ον. Αυτό είναι και το άκρον άωτο της υποκρισίας, προσωποποιημένο τόσο καλά απ' τον ίδιο τον Πάπα, που, ενώ αυτο-αποκαλείται ο ταπεινότερος δούλος των δούλων του Θεού — και σαν έμπρακτη απόδειξη, ακολουθώντας το παράδειγμα του Χριστού πλένει, μάλιστα, μια φορά το χρόνο τα πόδια 12 ζητιάνων της Ρώμης — ανακηρύσσει, ταυτόχρονα, τον εαυτό του, Βικάριο του Θεού, απόλυτο και αλάθητο αφέντη του κόσμου. Χρειάζεται μήπως να υπενθυμίσω το γεγονός ότι οι παπάδες όλων των εκκλησιών απέχοντας πολύ απ' το να θυσιάζονται για το ποίμνιο που έχουν υπό την προστασία τους, δεν έκαναν πάντα τίποτ' άλλο απ' το να το θυσιάζουν, να το εκμεταλλεύονται και να το διατηρούν σε κατάσταση αγέλης, απ' τη μια μεριά, για να ικανοποιούν τα προσωπικά τους πάθη κι απ' την άλλη, για να ενισχύουν την παντοδυναμία της Εκκλησίας; Οι ίδιες συνθήκες, τα ίδια αίτια, γεννάνε πάντοτε τα ίδια αποτελέσματα. Το ίδιο, επομένως, θα συμβαίνει και με τους καθηγητές του σύγχρονου Σχολείου,

σμός. Κι αντίθετα, ποιος είναι πιο αφηρημένα ιδανικός στην αφετηρία του — θυσιάζοντας την υλική ελευθερία του ανθρώπου για χάρη της ιδεατής ελευθερίας του πολίτη, αντιπροσωπευόμενης απ' την αφαίρεση του δίκαιου και τη φυσική ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας για χάρη της αφαίρεσης του Κράτους — για να καταλήξει, μολοντούτο, ο πιο κτηνώδης; Ο Ρωμαϊκός πολιτισμός, φυσικά. Είναι βέβαια αλήθεια, ότι ο Ελληνικός πολιτισμός, όπως όλοι οι αρχαίοι πολιτισμοί, συμπεριλαμβανόμενου και του Ρωμαϊκού, ήταν αποκλειστικά εθνικός και βασιζόταν στη δουλεία. Όμως, παρά τα 2 τεράστια αυτά μειονεκτήματα, ο πρώτος συνέλαβε κι υλοποίησε την ιδέα του ανθρωπισμού· εξευγένισε και πραγματικά εξιδανίκευσε τη ζωή των ανθρώπων· μετάτρεψε τις ανθρώπινες αγέλες σε ελεύθερες ενώσεις ελεύθερων ανθρώπων· δημιούργησε, διαμέσου της ελευθερίας, τις επιστήμες, τις τέχνες, μία ποίηση, μιαν αθάνατη φιλοσοφία και τις στοιχειώδεις έννοιες του ανθρώπινου σεβασμού. Με την πολιτική και την

που εμπνέονται απ' το Θεό κι επικυρώνονται απ' το Κράτος. Θα καταντήσουν, αναγκαστικά, μερικοί εν αγνοία τους κι άλλοι, έχοντας πλήρη συνείδηση του θέματος, δάσκαλοι του δόγματος της λαϊκής θυσίας, υπέρ της εξουσίας του Κράτους και προς όφελος των προνομιούχων τάξεων.

Μήπως, λοιπόν, θα πρέπει να εξαλείψουμε απ' την κοινωνία κάθε εκπαίδευση και να καταργήσουμε όλα τα σχολεία; Κάθε άλλο! Η εκπαίδευση θα πρέπει να διαδοθεί πλατιά στις μάζες, χωρίς κανέναν περιορισμό, μεταμορφώνοντας όλες αυτές τις εκκλησίες, όλους αυτούς τους ναούς, που είναι αφιερωμένοι στη δόξα του Θεού και την υποδούλωση των ανθρώπων, σε σχολεία ανθρώπινης χειραφέτησης. Πρώτα-πρώτα, όμως θα πρέπει να γίνουμε απόλυτα σαφείς· σε μια ομαλή κοινωνία, που στηρίζεται στην ισότητα και στο σεβασμό της ανθρώπινης ελευθερίας, σχολεία με την ακριβή έννοια της λέξης, θα πρέπει να υπάρχουν, αλλά μόνο για παιδιά κι όχι για ενήλικους και για να γίνουν σχολεία χειραφέτησης κι όχι υποδούλωσης, θα πρέπει, πρώτ' απ' όλα, να εξαλείψουμε το παραμύθι του Θεού, του αιώνιου κι απόλυτου υποδουλωτή. Όλη η εκπαίδευση κι η μόρφωση των παιδιών θα πρέπει να στηρίζεται στην επιστημονική ανάπτυξη της λογικής κι όχι της πίστης· στην ανάπτυξη της προσωπικής αξιοπρέπειας κι ανεξαρτησίας κι όχι της υπακοής και της υποταγής· στη λατρεία της αλήθειας και της δικαιοσύνης, με κάθε θυσία, και πάνω απ' όλα, στο σεβασμό της ανθρωπότητας, που πρέπει ν' αντικαταστήσει παντού και πάντα, τη λατρεία της θεότητας. Στην εκπαίδευση των παιδιών, η αρχή της εξουσίας αποτελεί τη φυσιολογική αφετηρία· είναι θεμιτή κι αναγκαία όταν έχουμε να κάνουμε με παιδιά τρυφερής ηλικίας, που η νοημοσύνη τους δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί φανερά. Επειδή, όμως, η ανάπτυξη οποιουδήποτε πράγματος και συνακόλουθα, και της εκπαίδευσης, προϋποθέτει τη σταδιακή άρνηση της αφετηρίας, η αρχή αυτή πρέπει να εξασθενίζει, στο μέτρο που προχωρεί η εκπαίδευση κι η μόρφωση, παραχωρώντας τη θέση της σε μια όλο και μεγαλύτερη ελευθερία. Κάθε ορθολογική εκπαίδευση, δεν είναι, κατά βάθος, τίποτ' άλλο παρά η προοδευτική θυσία της εξουσίας στο βωμό της ελευθερίας, ο τελικός στό-

κοινωνική ελευθερία, δημιούργησε την ελεύθερη σκέψη. Στα τέλη του Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια της περιόδου της Αναγέννησης, το γεγονός ότι κάποιοι Έλληνες μετανάστες έφεραν μερικά απ' τ' αθάνατα εκείνα βιβλία στην Ιταλία, ήταν αρκετό για ν' αναστηθεί η ζωή, η ελευθερία, η σκέψη κι ο ανθρωπισμός, που είχαν θαφτεί στο σκοτεινό μπουντρούμι του Καθολικισμού. Ανθρώπινη χειραφέτηση, να ποιο είναι τ' όνομα του Ελληνικού πολιτισμού. Κι ο Ρωμαϊκός πολιτισμός τι όνομα έχει; Κατάκτηση, μ' όλες τις κτηνώδεις συνέπειές της. Κι η τελευταία του λέξη ποια είναι; Η παντοδυναμία των Καισάρων. Πράγμα που σημαίνει την εξαχρείωση και την υποδούλωση των εθνών και των ανθρώπων.

Ακόμα και σήμερα, τι είναι αυτό που σκοτώνει και συντρίβει κτηνώδικα κι αμείλικτα, σ' όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες, την ελευθερία και τον ανθρωπισμό; Είναι ο θρίαμβος της Καισαρικής ή Ρωμαϊκής αρχής.

χος της εκπαίδευσης όντας οπωσδήποτε η διαμόρφωση ελεύθερων ανθρώπων, γεμάτων σεβασμό κι αγάπη για την ελευθερία των άλλων. Συνακόλουθα, η πρώτη μέρα της ζωής του μαθητή στο σχολείο, αν το σχολείο δέχεται νήπια που μόλις και μετά βίας είναι ικανά ν' αρθρώσουν μερικές λέξεις, πρέπει να είναι μια μέρα όπου δεσπόζει η κυριαρχία κι απουσιάζει σχεδόν ολότελα η ελευθερία' αλλά η τελευταία του μέρα πρέπει να είναι μέρα της μεγαλύτερης ελευθερίας και της απόλυτης κατάργησης κάθε ίχνους της ζωϊκής ή θεϊκής αρχής της εξουσίας.

Όταν εφαρμόζεται σε ανθρώπους που έχουν ξεπεράσει ή φτάσει την ενηλικίωσή τους, η αρχή της εξουσίας γίνεται ένα τερατούργημα, μια κατάφωρη άρνηση του ανθρώπινου, μια πηγή υποδούλωσης και διανοητικής κι ηθικής εξαχρείωσης. Οι πατερναλιστικές κυβερνήσεις έχουνε δυστυχώς, αφήσει τις μάζες βυθισμένες σε μιαν αμάθεια τόσο βαθιά, που θα χρειαστεί οπωσδήποτε να ιδρυθούν σχολεία, όχι μόνο για τα παιδιά του λαού, αλλά και για τον ίδιο το λαό. Απ' αυτά τα σχολεία θα πρέπει να εξαλειφθούν ακόμα κι οι παραμικρές εφαρμογές ή εκδηλώσεις της αρχής της εξουσίας. Και δε θα είναι πια σχολεία' θα είναι λαϊκές ακαδημίες, όπου δε θα υπάρχουν ούτε μαθητές, ούτε δάσκαλοι, όπου οι άνθρωποι θα έρχονται ελεύθερα για ν' αποκτήσουν, αν τους χρειάζεται, ελεύθερη μόρφωση, κι όπου οι ίδιοι οι άνθρωποι, έχοντας πια πλούσια πείρα, θα διδάσκουν, με τη σειρά τους, πολλά πράγματα στους καθηγητές τους, που θα τους προσφέρουν τις γνώσεις που τους λείπουν. Συνακόλουθα, αυτή θα είναι ένα είδος αλληλοεκπαίδευσης, μια πράξη διανοητικής αδελφοσύνης ανάμεσα στη μορφωμένη νεολαία και το λαό.

Το πραγματικό σχολείο του λαού κι όλων των ώριμων ατόμων, είναι η ζωή. Η μόνη μεγάλη και παντοδύναμη αυθεντία, φυσική και συνάμα ορθολογική, η μόνη που οφείλουμε να σεβόμαστε, θα είναι η αυθεντία του συλλογικού και δημόσιου πνεύματος μιας κοινωνίας βασισμένης στην ισότητα και στην αλληλεγγύη και τον αμοιβαίο ανθρώπινο σεβασμό όλων των μελών της. Ναι, αυτή είναι μια αυθεντία που δεν είναι διόλου θεϊκή, που είναι εξ ολοκλήρου ανθρώπινη και που

Συγκρίνετε τώρα δυο σύγχρονους πολιτισμούς — τον Ιταλικό και το Γερμανικό. Ο πρώτος αντιπροσωπεύει αναμφισβήτητα, στα γενικά του χαρακτηριστικά, τον υλισμό˙ ο δεύτερος αντιπροσωπεύει, αντίθετα, τον ιδεαλισμό στην πιο αφηρημένη, την πιο καθαρή κι υπερβατική του μορφή. Ας δούμε λοιπόν, ποιοί είναι οι πρακτικοί καρποί του ενός και του άλλου.

Η Ιταλία έχει ήδη προσφέρει τεράστιες υπηρεσίες στην υπόθεση της ανθρώπινης χειραφέτησης. Ήταν η πρώτη που αναζωογόνησε κι εφάρμοσε πλατιά την αρχή της ελευθερίας στην Ευρώπη και που ξανάδωσε πίσω στην ανθρωπότητα τους τίτλους ευγενείας της: τη βιομηχανία, το εμπόριο, την ποίηση, τις τέχνες, τις θετικές επιστήμες και την ελεύθερη σκέψη. Συντριμμένη από τότε, από 3 αιώνες αυτοκρατορικού και παπικού δεσποτισμού και βυθισμένη στη λάσπη απ' την άρχουσα μπουρζουαζία της, εμφανίζεται πάλι σήμερα, σε πολύ πιο άθλια, βέβαια, κατάσταση απ' ότι ήταν κάποτε. Κι όμως, τι μεγά-

---

μπροστά της υποκλινόμαστε πρόθυμα, όντας βέβαιοι ότι απέχοντας πολύ απ' το να υποδουλώνει, αντίθετα, χειραφετεί τους ανθρώπους. Να είστε σίγουροι, ότι θα είναι χίλιες φορές ισχυρότερη απ' όλες τις θεϊκές, θεολογικές, μεταφυσικές, πολιτικές και νομικές σας αυθεντίες, που έχουν μέχρι σήμερα καθιερώσει η Εκκλησία και το Κράτος˙ πιο ισχυρή απ' τους ποινικούς σας κώδικες, τους δεσμοφύλακες και τους δημίους σας.

Η δύναμη του συλλογικού αισθήματος ή δημόσιου πνεύματος, αποτελεί ακόμα και τώρα, μια πολύ σοβαρή υπόθεση. Ακόμα κι οι άνθρωποι που δε διστάζουν να διαπράξουν εγκλήματα, σπάνια τολμάνε να το προκαλέσουν, να συγκρουστούν μαζί του ανοιχτά. Θα κοιτάξουν πώς να το ξεγελάσουν και θα φροντίσουν να μην το προσβάλλουν φανερά, εκτός κι αν έχουν την υποστήριξη μιας μειονότητας, μεγαλύτερης ή μικρότερης˙ κανένας άνθρωπος όσο ισχυρός κι αν πιστεύει πως είναι, δε θα έχει ποτέ το σθένος να υποφέρει την ομόφωνη περιφρόνηση της κοινωνίας˙ κανένας δεν μπορεί να ζήσει χωρίς να αισθάνεται ότι τον στηρίζει η συναίνεση κι η εκτίμηση τουλάχιστον ενός τμήματος της κοινωνίας. Ένας άνθρωπος θα πρέπει να ωθείται από μια τεράστια και πολύ ειλικρινή πεποίθηση, για να βρει το κουράγιο να μιλάει και να πράττει αντίθετα με την αντίληψη όλων των άλλων κι ένας εγωπαθής, αχρείος και δειλός άνθρωπος ποτέ δε θα έχει τέτοιο κουράγιο.

Τίποτα δεν αποδεικνύει καλύτερα απ' αυτό το γεγονός τη φυσική κι αναπόφευκτη αλληλεγγύη — το νόμο τούτο της κοινωνικότητας — που ενώνει όλους τους ανθρώπους, όπως μπορεί να το διαπιστώσει ο καθένας από μας καθημερινά, τόσο στον εαυτό του, όσο και σ' όλους τους άλλους ανθρώπους που γνωρίζει. Αν, όμως, υπάρχει αυτή η κοινωνική δύναμη, γιατί δεν ήταν αρκετή, μέχρι σήμερα, για να ηθικοποιήσει και να εξανθρωπίσει τους ανθρώπους; Απλούστατα, γιατί μέχρι σήμερα, η κοινωνική αυτή δύναμη δεν έχει εξανθρωπιστεί η ίδια˙ και δεν έχει εξανθρωπιστεί γιατί η κοινωνική ζωή, της οποίας είναι πάντα η πιστή έκφραση, βασίζεται, όπως ξέρουμε, στη λατρεία της θεότητας κι όχι στο σεβασμό

λη διαφορά έχει, ακόμα και σήμερα, με τη Γερμανία! Στην Ιταλία, παρόλη αυτή την παρακμή — προσωρινή ας ελπίσουμε — μπορεί κανείς να ζήσει και ν' αναπνεύσει ανθρώπινα, στους κόλπους ενός λαού που φαίνεται πως είναι γεννημένος για την ελευθερία. Η Ιταλία, αν και μπουρζουάδικη, μπορεί να δείχνει με καμάρι ανθρώπους σαν τον Ματσίνι και τον Γαριβάλδη. Στη Γερμανία όμως αναπνέεις την ατμόσφαιρα μιας τεράστιας πολιτικής και κοινωνικής σκλαβιάς, φιλοσοφικά ερμηνευμένης κι αποδεκτής από ένα μεγάλο λαό μοιρολατρικά κι ηθελημένα. Οι ήρωές της — μιλάω πάντα για τη σημερινή Γερμανία, όχι για τη μελλοντική' για την αριστοκρατική, γραφειοκρατική, πολιτική και μπουρζουάδικη Γερμανία, όχι για τη Γερμανία των π ρ ο λ ε τ ά ρ ι ω ν — οι ήρωές της, λοιπόν, είναι το άκρως αντίθετο του Ματσίνι και του Γαριβάλδη' είναι ο Γουλιέλμος Α, ο θηριώδης κι αφελής εκπρόσωπος του Θεού των Προτεσταντών, ο Μεσρ, ο Βίσμαρκ, κι ο Μόλτκε, οι Στρατηγοί Μαντέφελ και Βέρντερ. Σ' όλες τις διεθνείς της σχέσεις, η Γερμανία, απ' τις απαρχές της κιόλας, αργά και συστηματικά, έπαιζε πάντα το ρόλο του εισβολέα, του κατακτητή, πάντα πρόθυμη να επεκτείνει στο έδαφος των γειτόνων της τη δική της θεληματική υποδούλωση κι από τότε που εδραιώθηκε οριστικά σαν ενιαία δύναμη, έγινε μια απειλή, ένας κίνδυνος για την ελευθερία ολόκληρης της Ευρώπης. Η σημερινή Γερμανία δεν είναι άλλο παρά υποδούλωση, θριαμβευτική και κτηνώδης.

Για να δείξουμε πώς ο θεωρητικός ιδεαλισμός μετατρέπεται αδιάκοπα κι αναπόφευκτα, σε πρακτικό υλισμό, δε χρειάζεται παρά ν' αναφέρουμε το παράδειγμα όλων των Χριστιανικών Εκκλησιών, και φυσικά, πρώτα απ' όλα, το παράδειγμα της Αποστολικής και Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Τι είναι πιο ανώτερο, με την ιδανική έννοια, πιο ανυ-

---

της ανθρωπότητας' στην εξουσία κι όχι στην ελευθερία' στα προνόμια κι όχι στην ισότητα' στην εκμετάλλευση κι όχι στην αδελφοσύνη των ανθρώπων' στην αδικία και την ψευτιά κι όχι στη δικαιοσύνη και την αλήθεια. Συνακόλουθα, η πραγματική της δράση, σε αντίφαση πάντα με τις ανθρωπιστικές θεωρίες που κηρύσσει, εξασκούσε πάντα μια ολέθρια κι εξαχρειωτική επιρροή. Δεν καταπολεμάει τις φαυλότητες και τα εγκλήματα' τα δημιουργεί. Η δύναμή της είναι επομένως μια θεϊκή κι απάνθρωπη δύναμη κι η επιρροή της βλαβερή κι ολέθρια. Θέλετε να κάνετε τη δύναμη και την επιρροή της ευεργετικές κι ανθρώπινες; Πραγματοποιήστε την κοινωνική επανάσταση. Κάντε όλες τις ανάγκες πραγματικά αλληλέγγυες, και προσπαθήστε ώστε τα υλικά και κοινωνικά συμφέροντα του καθένα να εναρμονίζονται με τα ανθρώπινα καθήκοντα του. Και για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός δεν υπάρχει παρά ένας τρόπος: η καταστροφή όλων των θεσμών της Ανισότητας' η εγκαθίδρυση της οικονομικής και κοινωνικής ισότητας όλων και πάνω σ' αυτή τη βάση θ' αναπτυχθεί η ελευθερία, η ηθικότητα κι η ανθρώπινη αλληλεγγύη όλων.

Θα ξαναγυρίσω σ' αυτό, το πιο σημαντικό ζήτημα του Σοσιαλισμού.

στερόβουλο και πιο διαχωρισμένο απ' τα επίγεια συμφέροντα, απ' τη διδασκαλία του Χριστού που κηρύσσει η Εκκλησία αυτή; Αλλά και τι είναι πιο κτηνώδικα υλιστικό απ' τη μόνιμη πρακτική της ίδιας αυτής Εκκλησίας, από τον 8ο αιώνα και μετά, από τότε δηλαδή, που εδραιώθηκε οριστικά σα μεγάλη δύναμη; Ποιο ήταν κι εξακολουθεί να είναι το αιώνιο αντικείμενο της αντιδικίας της με τους μονάρχες της Ευρώπης; Τα εγκόσμια αγαθά της, τα εισοδήματά της κατ' αρχήν κι ύστερα, η εγκόσμια δύναμή της, τα πολιτικά της προνόμια. Αν θέλουμε, πάντως, να είμαστε δίκαιοι, οφείλουμε να της αναγνωρίσουμε το ότι ήταν η πρώτη, στη σύγχρονη ιστορία, που ανακάλυψε αυτή την αδιάσειστη αλλά ελάχιστα χριστιανική αλήθεια ότι ο πλούτος κι η δύναμη, η οικονομική εκμετάλλευση κι η πολιτική καταπίεση των μαζών είναι οι δυο αναπόσπαστοι όροι της επίγειας βασιλείας του Θεϊκού ιδανικού: ο πλούτος εδραιώνει κι αυξάνει τη δύναμη, κι η δύναμη, απ' τη μεριά της, διαρκώς ανακαλύπτει και δημιουργεί νέες πηγές πλούτου, ενώ κι οι δυο, εξασφαλίζουν, καλύτερα κι απ' τα μαρτύρια και την πίστη των αποστόλων, καλύτερα κι απ' τη θεία χάρη, την επιτυχία της χριστιανικής προπαγάνδας. Αυτό είναι μια ιστορική αλήθεια, που ακόμα κι οι Προτεσταντικές Εκκλησίες πρόθυμα παραδέχονται. Μιλάω, βέβαια, για τις ανεξάρτητες εκκλησίες της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ελβετίας κι όχι για τις υποτελείς εκκλησίες της Γερμανίας. Οι τελευταίες δεν έχουν καμιά δική τους πρωτοβουλία, κάνουν ό,τι τους διατάξουν οι αφέντες τους, οι εγκόσμιοι ηγεμόνες τους, που είναι, ταυτόχρονα και πνευματικοί αρχηγοί τους. Είναι πολύ γνωστό το ότι η Προτεσταντική προπαγάνδα, ιδιαίτερα στην Αγγλία και την Αμερική, είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με την προπαγάνδα των υλικών κι εμπορικών συμφερόντων των 2 μεγάλων αυτών εθνών' κι είναι επίσης γνωστό ότι οι στόχοι της τελευταίας, δεν είναι διόλου ο πλουτισμός κι η υλική ευημερία των χωρών όπου διεισδύει, συνοδευόμενη απ' το Λόγο του Θεού, αλλά, μάλλον, η εκμετάλλευση των χωρών αυτών, για χάρη του πλουτισμού και της υλικής ευημερίας ορισμένων τάξεων, που ακόμα και στη δική τους τη χώρα, είναι πολύ άπληστες και συνάμα ευλαβείς.

Κοντολογής, δεν είναι διόλου δύσκολο ν' αποδείξουμε, με μάρτυρα την ιστορία, ότι η Εκκλησία, όλες οι Εκκλησίες, Χριστιανικές ή όχι, παράλληλα με την πνευματική τους προπαγάνδα και πιθανότατα, για να επιταχύνουν και να εξασφαλίσουν την επιτυχία της, δεν παρέλειψαν ποτέ να οργανωθούν σε μεγάλες ενώσεις για να μπορούν να εκμεταλλεύονται οικονομικά τις μάζες, υπό την προστασία και με την άμεση κι ειδική ευλογία της μιας ή της άλλης θεότητας' ότι όλα τα Κράτη, που όπως ξέρουμε, στην αρχή δεν ήταν παρά τα εγκόσμια παρακλάδια των διαφόρων αυτών Εκκλησιών, με όλους τους πολιτικούς και νομικούς θεσμούς τους και με τις άρχουσες και προνομιούχες τάξεις τους, είχαν παρόμοια σαν κύριο στόχο την ίδια αυτή εκμετάλλευ-

ση, προς όφελος ορισμένων μειονοτήτων, έμμεσα καθιερωμένων απ' την Εκκλησία' τέλος και γενικότερα, ότι η επίγεια δράση του καλού Θεού κι όλων των θεϊκών ιδανικών, κατέληξε, παντού και πάντα, στη θεμελίωση του ευημερούντος υλισμού των λίγων πάνω στο φανατικό και μόνιμα πειναομένο ιδεαλισμό των μαζών.

Έχουμε μια νέα απόδειξη του γεγονότος αυτού σε όσα βλέπουμε σήμερα. Αν εξαιρέσουμε τις μεγάλες καρδιές και τα μεγάλα πνεύματα, που ανάφερα προηγούμενα, ότι έχουν πάρει λάθος δρόμο, ποιοί είναι σήμερα οι ένθερμοι υποστηριχτές του ιδεαλισμού; Κατ' αρχήν, όλες οι αυτοκρατορικές αυλές. Στη Γαλλία, μέχρι πρόσφατα, ο Ναπολέων Γ' κι η σύζυγός του, η κυρία Ευγενία' όλοι οι πρώην υπουργοί αυλικοί και τέως στρατάρχες τους, απ' τον Ρουέρ και τον Μπαζέν ως τον Φλερύ και τον Πιέτρι' οι άντρες κι οι γυναίκες αυτού του αυτοκρατορικού κόσμου, που τόσο πολύ εξιδανίκευσε κι έσωσε τη Γαλλία' οι δημοσιογράφοι κι οι σοφοί τους, οι Κασανιάκ, οι Ζιραρντέν, οι Ντυβερνουά, οι Βεγιό, οι Λεβεριέ, οι Δουμάδες' η μαύρη φάλαγγα των κάθε λογής Ιησουϊτών κι Ιησουϊτισσών' ολόκληρη η ανώτερη και μεσαία μπουρζουαζία της Γαλλίας' οι δογματιστές φιλελεύθεροι κι οι φιλελεύθεροι δίχως δόγμα — οι Γκιζό, οι Θιέρσοι, οι Ζυλ Φαμπρ, οι Πελετάν, κι οι Ζυλ Σιμόν, όλοι τους, φανατικοί υποστηριχτές της μπουρζουάδικης εκμετάλλευσης. Στην Πρωσσία, στη Γερμανία, ο Γουλιέλμος Α', ο τωρινός βασιλικός εκπρόσωπος του καλού Θεού επί της γης' όλοι οι στρατηγοί κι οι αξιωματικοί του, Πομερανοί και λοιποί' ολόκληρος ο στρατός του, που οπλισμένος με τη θρησκευτική του πίστη, κατέκτησε πρόσφατα τη Γαλλία με τον ιδανικό τρόπο που τόσο καλά ξέρουμε. Στη Ρωσία, ο Τσάρος κι η αυλή του' οι Μουράβιεφ κι οι Μπεργκ, όλοι οι χασάπηδες αλλά κι ευλαβικοί προσηλυτιστές της Πολωνίας. Κοντολογής, παντού, ο θρησκευτικός ή ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός, που ο ένας δεν είναι παρά η λιγότερο ή περισσότερο ελεύθερη μετάφραση του άλλου, χρησιμεύει σήμερα σαν λάβαρο της υλικής, αιμοσταγούς και κτηνώδικης δύναμης, της ξεδιάντροπης υλικής εκμετάλλευσης' ενώ, αντίθετα, η σημαία του θεωρητικού υλισμού, η κόκκινη σημαία της οικονομικής ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, υψώνεται ψηλά απ' τον πρακτικό ιδεαλισμό των καταπιεσμένων και πεινασμένων μαζών, τείνοντας να πραγματώσει τη μεγαλύτερη ελευθερία και το ανθρώπινο δικαίωμα του καθένα στην αδελφότητα όλων των ανθρώπων πάνω στη γη.

Ποιοί είναι οι πραγματικοί ιδεαλιστές — οι ιδεαλιστές όχι της αφαίρεσης, αλλά της ζωής, όχι του ουρανού αλλά της γης — και ποιοί είναι οι υλιστές;

Είναι φανερό ότι η βασική προϋπόθεση του θεωρητικού ή θεϊκού ιδεαλισμού είναι η θυσία της λογικής, της ανθρώπινης νόησης, η απάρνηση της επιστήμης. Βλέπουμε, επιπλέον, ότι όταν κανείς υπερα-

σπίζει τις θεωρίες του ιδεαλισμού βρίσκεται, αυτόματα και χωρίς να το θέλει, ενταγμένος στις τάξεις των καταπιεστών και των εκμεταλλευτών των μαζών. Αυτοί είναι δυο βασικοί λόγοι, που κανονικά θα έπρεπε να αρκούσαν για ν' απομακρύνουν κάθε μεγάλο πνεύμα, κάθε μεγάλη καρδιά, απ' τον ιδεαλισμό. Πώς γίνεται τότε κι οι σύγχρονοι επιφανείς ιδεαλιστές μας, που σίγουρα δεν τους λείπει ούτε το πνεύμα ούτε η καρδιά, ούτε η καλή θέληση, κι οι οποίοι έχουν αφιερώσει όλη τους την ύπαρξη στην υπηρεσία της ανθρωπότητας — πώς συμβαίνει λοιπόν, να παραμένουν πεισματικά μεταξύ των αντιπροσώπων ενός δόγματος που από δω και πέρα είναι καταδικασμένο κι ατιμασμένο;

Κάποιο πολύ ισχυρό κίνητρο θα πρέπει οπωσδήποτε, να τους ωθεί. Δεν μπορεί βέβαια να είναι ούτε η λογική, ούτε η επιστήμη, εφόσον η λογική κι η επιστήμη έχουν αποφανθεί εναντίον του ιδεαλιστικού δόγματος. Ούτε προσωπικά συμφέροντα είναι, εφόσον τούτοι οι άνθρωποι είναι υπεράνω αυτών. Θα πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποιο ισχυρό ηθικό κίνητρο. Ποιο; Ένα μόνο. Οι επιφανείς αυτοί άνθρωποι πιστεύουν, αναμφίβολα, ότι οι ιδεαλιστικές θεωρίες ή πεποιθήσεις είναι βασικά απαραίτητες για την αξιοπρέπεια και το ηθικό μεγαλείο του ανθρώπου κι ότι, αντίθετα, οι υλιστικές θεωρίες, τον υποβιβάζουν στο επίπεδο του κτήνους.

Κι αν η αλήθεια ήταν ακριβώς το αντίθετο!

Κάθε ανάπτυξη, έχω πει, συνεπάγεται την άρνηση της αφετηρίας της. Αν η βάση κι η αφετηρία, σύμφωνα με την υλιστική σχολή, είναι η ύλη, τότε η άρνηση θα πρέπει να είναι, αναγκαστικά, ιδανική. Ξεκινώντας απ' την ολότητα του πραγματικού κόσμου, ή από αυτό που αφηρημένα ονομάζουμε ύλη, καταλήγουμε λογικά στην πραγματική εξιδανίκευση — δηλαδή, στον εξανθρωπισμό, στην πλήρη κι ολοκληρωτική χειραφέτηση — της κοινωνίας. Αντίθετα, και για τον ίδιο λόγο, αν η βάση κι η αφετηρία της ιδεαλιστικής σχολής είναι το ιδανικό, τότε καταλήγουμε αναγκαστικά στην υλικοποίηση της κοινωνίας, στην οργάνωση ενός κτηνώδικου δεσποτισμού και μιας άδικης και αισχρής εκμετάλλευσης, με τη μορφή της Εκκλησίας και του Κράτους. Η ιστορική ανάπτυξη του ανθρώπου, σύμφωνα με την υλιστική σχολή, είναι μια προοδευτική άνοδος ενώ στο ιδεαλιστικό σύστημα δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά μια συνεχής πτώση.

Όποιο ανθρώπινο ζήτημα κι αν θελήσουμε να εξετάσουμε, θα βρούμε πάντοτε την ίδια θεμελιακή αντίφαση ανάμεσα στις 2 σχολές. Έτσι, όπως έχω ήδη αναφέρει, ο υλισμός ξεκινάει απ' τη ζωικότητα για να εδραιώσει τον ανθρωπισμό' ο ιδεαλισμός ξεκινάει απ' τη θεότητα για να εδραιώσει τη σκλαβιά και για να καταδικάσει τις μάζες σε μιαν ατέλειωτη ζωϊκότητα. Ο υλισμός αρνείται την ελεύθερη θέληση και καταλήγει στην εδραίωση της ελευθερίας' ο ιδεαλισμός, κηρύσσει, εν ονόματι της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την ελεύθερη

θέληση και πάνω στα ερείπια κάθε ελευθερίας θεμελιώνει την εξουσία. Ο υλισμός απορρίπτει την αρχή της εξουσίας γιατί πολύ σωστά τη θεωρεί επίκουρο της ζωϊκότητας και γιατί πιστεύει ότι ο θρίαμβος, αντίθετα, του ανθρωπισμού, το αντικείμενο, δηλαδή, και το κύριο νόημα της ιστορίας, θα πραγματοποιηθεί μόνο διαμέσου της ελευθερίας. Κοντολογής, θα βρείτε πάντα τους ιδεαλιστές να επιδίδονται στον κατ' εξοχήν χυδαίο πρακτικό υλισμό, ενώ θα δείτε τους υλιστές να επιδιώκουν και να πραγματοποιούν τις πιο ιδανικές φιλοδοξίες και σκέψεις.

Η ιστορία, στο σύστημα των ιδεαλιστών, όπως έχω ήδη πει, δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά μια συνεχής πτώση. Αρχίζουν με μια φοβερή πτώση, από την οποία και δε συνέρχονται ποτέ — είναι το σάλτο μορτάλε απ' τις θεσπέσιες περιοχές της καθαρής κι απόλυτης ιδέας στην ύλη. Και σε τι είδους ύλη! Όχι στην αέναη, δρώσα και κινούμενη ύλη, που είναι γεμάτη ιδιότητες και δυνάμεις, ζωή και νόηση, έτσι όπως την βλέπουμε στον πραγματικό κόσμο' αλλά στην αφηρημένη ύλη, έτσι όπως την έχουν εκχυδαΐσει, κι υποβιβάσει στην απόλυτη εξαθλίωση, οι συστηματικές διαστρεβλώσεις αυτών των Πρώσσων της σκέψης, των θεολόγων και των μεταφυσικών, που την απογύμνωσαν απ' τα πάντα για να μπορούν να προσφέρουν τα πάντα στον αυτοκράτορά τους, το Θεό τους, στην ύλη εκείνη, που στερημένη από κάθε δική της ενέργεια και κίνηση, αντιπροσωπεύει, σε αντίθεση με τη θεϊκή ιδέα, ηλιθιότητα και μόνον ηλιθιότητα, αμορφία, αδράνεια κι ακινησία.

Η πτώση είναι τόσο τρομερή που η θεότητα, το θεϊκό πρόσωπο, ή ιδέα, ισοπεδώνεται, χάνει την αυτοσυνείδησή της και δεν την ξαναβρίσκει ποτέ. Κι όμως, ακόμα και σ' αυτή την απελπιστική κατάσταση, εξακολουθεί να είναι υποχρεωμένη να κάνει θαύματα! Γιατί απ' τη στιγμή που η ύλη είναι αδρανής, κάθε κίνηση που γίνεται στον κόσμο, ακόμα κι η πιο υλική, είναι ένα θαύμα, δεν μπορεί να προκληθεί παρά μόνον απ' την επέμβαση της θείας πρόνοιας, απ' την επενέργεια του Θεού πάνω στην ύλη. Και να λοιπόν που η δύστυχη αυτή θεότητα, εξευτελισμένη και, μισο-εκμηδενισμένη απ' την πτώση της, κείτεται λιπόθυμη μερικές χιλιάδες χρόνια κι ύστερα αρχίζει να ξυπνάει σιγά-σιγά, μάταια προσπαθώντας να ξαναβρεί κάποια αόριστη ανάμνηση του εαυτού της, και κάθε κίνηση που κάνει προς αυτή την κατεύθυνση, μέσα στην ύλη, θεωρείται μια δημιουργία, μια νέα μορφή, ένα καινούργιο θαύμα. Μ' αυτόν τον τρόπο περνάει μέσ' απ' όλα τα στάδια της υλικότητας και ζωϊκότητας — στην αρχή, αέριο, απλή ή σύνθετη χημική ουσία, μετάλλευμα κι ύστερα εξαπλώνεται πάνω στη γη σα φυτικός και ζωϊκός οργανισμός, για να συμπυκνωθεί, τελικά, στον άνθρωπο. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι ξαναβρίσκει πάλι τον εαυτό της, γιατί ανάβει μέσα σε κάθε ανθρώπινο ον μια αγγελική σπίθα, ένα τμήμα απ' το ίδιο το θεϊκό της

είναι, την αθάνατη ψυχή.

Πώς τα κατάφερε όμως να τρυπώσει ένα πράγμα άυλο, μέσα σ' ένα άλλο, απόλυτα υλικό; Πώς μπορεί το σώμα να περιέχει, να περικλείει, να περιορίζει και να παραλύει το καθαρό πνεύμα; Αυτή, ξανά, είναι μία από εκείνες τις ερωτήσεις όπου μόνον η πίστη, αυτή η παθιασμένη κι ηλίθια επιβεβαίωση του παράλογου, μπορεί ν' απαντήσει. Είναι το θαύμα των θαυμάτων. Εμείς, εδώ, ωστόσο, δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε τ' αποτελέσματα, τις πρακτικές συνέπειες αυτού του θαύματος.

Μετά από μάταιες προσπάθειες χιλιάδων αιώνων για να γυρίσει πίσω στον εαυτό της, η Θεότητα, χαμένη και διασκορπισμένη μέσα στην ύλη που ζωογονεί και θέτει σε κίνηση, βρίσκει, επιτέλους, ένα σημείο στήριξης, ένα είδος ησυχαστηρίου για αυτοσυγκέντρωση. Και το ησυχαστήριο αυτό είναι ο άνθρωπος, η αθάνατη ψυχή του, παράδοξα φυλακισμένη μέσα σ' ένα θνητό σώμα. Αλλά ο κάθε άνθρωπος, ατομικά, είναι πολύ περιορισμένος και μικρός για να χωρέσει τη θεϊκή απεραντοσύνη' δεν μπορεί να περιέχει παρά μόνο ένα ελάχιστο τμήμα, αθάνατο κι αυτό, σαν το όλο, άπειρα, όμως μικρότερο απ' αυτό. Επομένως, το θεϊκό ον, το απόλυτα άυλο ον, το πνεύμα, μπορεί να διαιρεθεί σαν την ύλη. Άλλο ένα μυστήριο, που η λύση του επαφίεται στην πίστη.

Αν ο Θεός ολόκληρος μπορούσε να στεγαστεί μέσα σε κάθε άνθρωπο, τότε όλοι οι άνθρωποι θα ήταν θεοί. Θα είχαμε τότε, μια τεράστια ποσότητα Θεών, που ο καθένας θα περιοριζόταν απ' όλους τους άλλους, χωρίς να παύει, μολοντούτο, να είναι άπειρος — μια αντίφαση που θα συνεπαγόταν την αλληλοκαταστροφή των ανθρώπων, την αδυνατότητα να υπάρξουν περισσότεροι από ένας. Όσο για τα τμήματα, αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα' δεν υπάρχει, πράγματι, τίποτα πιο λογικό απ' το ότι ένα τμήμα μπορεί να περιορίζεται από κάποιο άλλο και να είναι μικρότερο απ' το όλο. Μόνο που εδώ αντιμετωπίζουμε μια νέα αντίφαση. Το μέγεθος, μεγάλο ή μικρό, είναι ιδιότητα της ύλης και όχι του πνεύματος, σύμφωνα με την αντίληψη των ιδεαλιστών. Σύμφωνα, βέβαια, με τους υλιστές το πνεύμα δεν είναι παρά η λειτουργία ολόκληρου του υλικού οργανισμού του ανθρώπου και το μεγάλο ή μικρό μέγεθος του πνεύματος εξαρτάται αποκλειστικά απ' τη σχετικά μεγάλη ή μικρή υλική τελειότητα του ανθρώπινου οργανισμού. Οι ίδιες όμως αυτές ιδιότητες του σχετικού περιορισμού και μεγέθους, δεν μπορούν ν' αποδοθούν στο πνεύμα, όπως το εννοούν οι ιδεαλιστές, πνεύμα απόλυτα άυλο, πνεύμα που υπάρχει ανεξάρτητα απ' την ύλη. Δεν μπορούν να υπάρχουν μεγαλύτερα ή μικρότερα πνεύματα, ούτε και κανένας περιορισμός ανάμεσά τους, γιατί μόνο ένα πνεύμα υπάρχει — ο Θεός. Αν προσθέσουμε μάλιστα ότι τα άπειρα μικρά και περιορισμένα τμήματα που αποτελούν τις ανθρώπινες ψυχές, είναι ταυτόχρονα κι αθάνατα, αναπτύσσουμε

την αντίφαση στο απροχώρητο. Αλλ' αυτό είναι θέμα πίστης. Ας προχωρήσουμε παρακάτω.

Εδώ, λοιπόν, βρισκόμαστε στο σημείο που τα άπειρα μικρά τεμάχια της κατακερματισμένης Θεότητας στεγάζονται μέσα σ' έναν τεράστιο αριθμό όντων, όλων των φύλων, ηλικιών, φυλών και χρωμάτων. Είναι μια τρομερά άβολη κι ατυχής κατάσταση, γιατί τα θεϊκά κομμάτια είναι τόσο λίγο εξοικειωμένα το ένα με το άλλο, στην αρχή της ανθρώπινης ύπαρξής τους, που αρχίζουν ν' αλληλοτρώγονται. Επιπλέον, μέσα σ' όλη αυτή την κατάσταση της βαρβαρότητας κι ολότελα ζωϊκής κτηνωδίας, αυτά τα θεϊκά τμήματα, οι ανθρώπινες ψυχές, διατηρούν μιαν αόριστη ανάμνηση της αρχέγονης θεϊκότητάς τους κι έλκονται ακαταμάχητα απ' το όλο τους' αναζητούν το ένα το άλλο, αναζητούν το σύνολό τους. Είναι η ίδια η Θεότητα, διασκορπισμένη και χαμένη μέσα στο φυσικό κόσμο, που ψάχνει να βρει τον εαυτό της μέσα στους ανθρώπους, κι είναι τόσο αποκτηνωμένη απ' αυτό το πλήθος των ανθρώπινων φυλακών όπου βρίσκεται κλεισμένη, ώστε αναζητώντας τον εαυτό της, κάνει τη μια τρέλα μετά την άλλη.

Ξεκινώντας απ' το φετιχισμό, αναζητάει και λατρεύει τον εαυτό της, πότε σε μια πέτρα, πότε σ' ένα κομμάτι ξύλο και πότε σ' ένα κουρελόπανο. Κι είναι ίσως πολύ πιθανό να μην τα κατάφερνε ποτέ να ξεφύγει απ' το κουρελόπανο αν δεν τη λυπότανε η ά λ λ η θ ε ό τ η τ α, που δεν αφέθηκε να ξεπέσει στην ύλη και που διατηρήθηκε σε μια κατάσταση καθαρού πνεύματος, στα θεσπέσια ύψη του απόλυτου ιδανικού ή στις ουράνιες περιοχές.

Κι εδώ έχουμε ένα νέο μυστήριο — το μυστήριο της Θεότητας που διαιρείται σε δυο ίσια κομμάτια και τα δυο εξίσου άπειρα κι απ' τα οποία το ένα — ο Θεός - Πατέρας — παραμένει στις καθαρά ουράνιες περιοχές και το άλλο — ο Θεός - Υιός — ξεπέφτει στην ύλη. Ανάμεσα στις 2 αυτές θεότητες, που είναι διαχωρισμένες η μία απ' την άλλη, θα δούμε αμέσως να συνάπτονται διαρκείς σχέσεις, από πάνω προς τα κάτω κι από κάτω προς τα πάνω' κι οι σχέσεις αυτές, θεωρούμενες σα μια και μόνη αιώνια και διαρκής πράξη, θ' αποτελέσουν το 'Αγιο Πνεύμα. Αυτό είναι το μεγάλο και τρομερό μυστήριο της Χριστιανικής Αγίας Τριάδας, με την αληθινή θεολογική και μεταφυσική του έννοια.

Αλλά για να μη χρονοτριβούμε, ας αφήσουμε τα ύψη αυτά για να δούμε τι γίνεται στη γη.

Ο Θεός - Πατέρας, βλέποντας απ' το ύψος του αιώνιου μεγαλείου του, ότι ο δύστυχος Θεός - Υιός συντριμμένος κι αποσβολωμένος απ' την πτώση του, είναι τόσο βαθιά βυθισμένος και χαμένος μέσα στην ύλη, που παρόλο που έχει περάσει στην ανθρώπινη κατάσταση, δεν έχει κατορθώσει ακόμη να ξαναβρεί τον εαυτό του, αποφασίζει να τον βοηθήσει. Απ' αυτό τον τεράστιο αριθμό τμημάτων που ήταν

εξ αρχής αθάνατα, θεϊκά κι άπειρα μικρά, στα οποία ο Θεός - Υιός έχει διασκορπιστεί τόσο πολύ που δεν μπορεί ούτε ο ίδιος πια ν' αναγνωρίσει τον εαυτό του, ο Θεός - Πατέρας διαλέγει εκείνα που του αρέσουν περισσότερο, ξεχωρίζει τους θεόπνευστους ανθρώπους του, τους προφήτες του, τις "ενάρετες μεγαλοφυίες" του, τους μεγάλους ευεργέτες και νομοθέτες της ανθρωπότητας: τον Ζωροάστρη, τον Βούδα, τον Μωυσή, τον Κομφούκιο, τον Λυκούργο, τον Σόλωνα, τον Σωκράτη, τον θείο Πλάτωνα και, πάνω απ' όλους, τον Ιησού Χριστό, την τέλεια υλοποίηση του Θεού - Υιού, που επιτέλους, συγκεντρώνεται και συμπυκνώνεται σ' ένα μόνον ανθρώπινο πρόσωπο' όλους τους αποστόλους, τον Άγιο Πέτρο, τον Άγιο Παύλο και πριν απ' όλους τον Άγιο Ιωάννη, τον Μέγα Κωνσταντίνο, τον Μωάμεθ, κι ύστερα τον Καρλομάγνο, τον Γρηγόριο Ζ', τον Δάντη και, σύμφωνα με μερικούς, τον Λούθηρο, καθώς και τον Βολταίρο και τον Ρουσσώ, τον Ροβεσπιέρο και τον Δαντόν, και πολλές άλλες μεγάλες κι άγιες προσωπικότητες, που είναι βέβαια αδύνατον ν' απαριθμήσουμε τα ονόματά τους, αλλά που ανάμεσά τους, εγώ σαν Ρώσος, σας παρακαλώ να καταχωρηθεί ο Άγιος Νικόλαος.*

Φτάσαμε λοιπόν, επιτέλους, στην εκδήλωση του Θεού πάνω στη γη. Μόλις, όμως εμφανιστεί ο Θεός, ο άνθρωπος εκμηδενίζεται. Θα μου πείτε βέβαια ότι πώς είναι δυνατόν να εκμηδενιστεί αφού είναι κι ο ίδιος ένα τμήμα του Θεού. Λάθος! Δέχομαι ότι το τμήμα ενός καθορισμένου και πεπερασμένου συνόλου, όσο μικρό κι αν είναι, είναι μια ποσότητα, ένα θετικό μέγεθος. Ένα τμήμα όμως, του άπειρα μεγάλου, συγκρινόμενο μαζί του, είναι αναγκαστικά άπειρα μικρό. Πολλαπλασιάστε δισεκατομμύρια δισεκατομμυρίων με δισεκατομμύρια δισεκατομμυρίων — το γινόμενό τους, συγκρινόμενο με το άπειρα μεγάλο, θα είναι άπειρα μικρό και το άπειρα μικρό ισούται με το μηδέν. Ο Θεός είναι το παν, επομένως ο άνθρωπος, κι όλος ο πραγματικός κόσμος, το σύμπαν, δεν είναι τίποτα. Δεν μπορείτε να ξεφύγετε απ' αυτό το συμπέρασμα.

Με την εμφάνιση του Θεού ο άνθρωπος εκμηδενίζεται' κι όσο μεγαλύτερη γίνεται η Θεότητα, τόσο πιο άθλια γίνεται η ανθρωπότητα. Αυτή είναι η ιστορία όλων των θρησκειών' αυτή είναι η κατάληξη όλων των θεϊκών εμπνεύσεων και νομοθεσιών. Μέσα στην ιστορία, το όνομα του Θεού είναι το τρομερό ρόπαλο, με το οποίο όλοι οι θεόπνευστοι άνθρωποι, όλες οι "ενάρετες μεγαλοφυίες" συντρίβουν την ελευθερία, την αξιοπρέπεια, τη λογική και την ευημερία του ανθρώπου.

Πρώτα είχαμε την πτώση του Θεού. Τώρα έχουμε μια πτώση που μας ενδιαφέρει περισσότερο — την πτώση του ανθρώπου, που προκαλεί, αποκλειστικά, η εκδήλωση του Θεού επί της γης. Δείτε σε τι

*** Ο συγγραφέας εννοεί τον τσάρο. (Σ.τ.Μ.)**

βαθιά πλάνη έχουν βυθιστεί οι επιφανείς ιδεαλιστές μας. Μιλώντας μας για το Θεό, επιδιώκουν, επιθυμούν να μας εξυψώσουν, να μας χειραφετήσουν, να μας εξευγενίσουν κι αντίθετα μας συντρίβουν και μας εξευτελίζουν. Φαντάζονται ότι, με το όνομα του Θεού, μπορούν να θεμελιώσουν την αδελφότητα των ανθρώπων, ενώ αντίθετα, δημιουργούν την υπεροψία και την περιφρόνηση˙ καλλιεργούν τη διχόνοια, το μίσος, τον πόλεμο˙ θεμελιώνουν τη σκλαβιά. Γιατί δε μας έφτανε ο Θεός αλλά έχουμε και τις διάφορες βαθμίδες της θείας έμπνευσης˙ η ανθρωπότητα διαιρείται σε ανθρώπους πολύ εμπνευσμένους, λιγότερο εμπνευσμένους και μη εμπνευσμένους. Όλοι τους, βέβαια, είναι εξίσου ασήμαντοι μπροστά στο Θεό˙ αλλ' αν τους συγκρίνουμε μεταξύ τους, μερικοί είναι ανώτεροι απ' τους άλλους˙ όχι μόνον εκ των πραγμάτων — κάτι που δεν θα είχε καμιά συνέπεια, αφού στην πραγματικότητα η ανισότητα εξαφανίζεται μέσα στην κοινότητα, όταν δεν μπορεί ν' αγκιστρωθεί σε κάποιο πλάσμα δικαίου ή θεσμό — αλλά στη βάση του θεϊκού δίκαιου της έμπνευσης, που καθιερώνει αυτόματα μια πάγια, σταθερή, κι απολιθωτική ανισότητα. Οι λιγότερο εμπνευσμένοι π ρ έ π ε ι να υπακούουν και να υποτάσσονται στους πιο εμπνευσμένους, κι οι μη εμπνευσμένοι στους λιγότερο εμπνευσμένους. Έτσι εδραιώνεται για τα καλά η αρχή της εξουσίας και μαζί της, οι δυο θεμελιακοί θεσμοί της δουλείας: η Εκκλησία και το Κράτος.

Απ' όλους τους δεσποτισμούς, ο χειρότερος είναι των δ ο γ μ α τ ι σ τ ώ ν και των εμπνευσμένων θρησκευόμενων. Είναι τόσο τυφλά αφοσιωμένοι στη δόξα του Θεού τους και στο θρίαμβο της ιδέας τους, που δεν τους μένει πια καρδιά για την ελευθερία ή την αξιοπρέπεια ή ακόμα και για τα βάσανα των ζωντανών ανθρώπων, των πραγματικών ανθρώπων. Ο ζήλος για το θείο, η προκατάληψη της ιδέας, στερεύει, τελικά, ακόμα και τις πιο τρυφερές ψυχές, τις πιο συμπονετικές καρδιές, τις πηγές της ανθρώπινης αγάπης. Εξετάζοντας οτιδήποτε υπάρχει κι οτιδήποτε συμβαίνει σ' αυτόν τον κόσμο απ' τη σκοπιά της αιωνιότητας ή της αφηρημένης ιδέας, αντιμετωπίζουν με περιφρόνηση τα εφήμερα ζητήματα˙ όμως ολόκληρη η ζωή των πραγματικών ανθρώπων, των ανθρώπων με σάρκα και οστά, αποτελείται μόνο από εφήμερα ζητήματα˙ κι οι ίδιοι, άλλωστε, δεν είναι παρά εφήμερα όντα που μόλις κλείσει ο κύκλος της ζωής τους, αντικαθίστανται από άλλα όντα εξίσου εφήμερα και χάνονται οριστικά. Το μόνο μόνιμο ή σχετικά αιώνιο είναι στους ανθρώπους η ανθρωπιά, που αναπτύσσεται σταθερά κι εμπλουτίζεται από γενιά σε γενιά. Λέω σ χ ε τ ι κ ά αιώνιο, γιατί όταν θα καταστραφεί ο πλανήτης μας — και δεν μπορεί παρά να καταστραφεί, αργά ή γρήγορα, αφού καθετί που έχει μιαν αρχή, έχει αναγκαστικά κι ένα τέλος — όταν ο πλανήτης μας θ' αποσυντεθεί, για να χρησιμέψει, αναμφισβήτητα, σαν ένα στοιχείο σε κάποιο νέο σχηματισμό στο σύστημα του σύμπαντος, που μόνον

αυτό είναι πραγματικά αιώνιο, ποιος ξέρει τι θ' απογίνει ολόκληρη η ανθρώπινη εξέλιξή μας... Εξάλλου, αφού η στιγμή αυτή της διάλυσης είναι ακόμα πάρα πολύ μακρινή, μπορούμε να θεωρήσουμε την ανθρωπότητα, σε σχέση με την τόσο σύντομη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, σαν αιώνια. Το ίδιο όμως, το γεγονός αυτό της προοδευτικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας είναι πραγματικό και ζωντανό μόνο διαμέσου των εκδηλώσεών του, σε ορισμένους χρόνους, σε ορισμένους χώρους, σε πραγματικά ζωντανούς ανθρώπους κι όχι σα γενική ιδέα.

Η γενική ιδέα είναι πάντοτε μια αφαίρεση και, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ένα είδος άρνησης της πραγματικής ζωής. Έχω ήδη εκθέσει στο Παράρτημα* ότι η ανθρώπινη σκέψη κι επομένως, η επιστήμη δεν μπορεί να συλλάβει και να κατονομάσει παρά μόνον τη γενική έννοια των πραγματικών δεδομένων, των σχέσεων και των νόμων τους — κοντολογής, αυτό που είναι σταθερό μέσα στους συνεχείς μετασχηματισμούς τους — ποτέ όμως την υλική, ατομική πλευρά, που σφύζει, για να το πούμε έτσι, από πραγματικότητα και ζωή κι είναι επομένως φευγαλέα κι άπιαστη. Η επιστήμη συμπεριλαμβάνει τη σκέψη της πραγματικότητας, όχι την ίδια την πραγματικότητα' τη σκέψη της ζωής, όχι τη ζωή. Αυτό είναι και το όριό της, το μόνο πραγματικά αξεπέραστο όριο, αφού στηρίζεται στην ίδια τη φύση της σκέψης, που είναι το μόνο όργανο της επιστήμης.

Πάνω στη φύση αυτή στηρίζονται τ' αναφαίρετα δικαιώματα κι η μεγάλη αποστολή της επιστήμης, αλλά κι η ζωτική της ανικανότητα, ή ακόμα κι η βλαβερή της δραστηριότητα, οποτεδήποτε διεκδικεί υπεροπτικά, διαμέσου των επίσημα αναγνωρισμένων εκπροσώπων της, το δικαίωμα να κυβερνά τη ζωή. Η αποστολή της επιστήμης είναι να καθορίσει τους γενικούς νόμους που είναι εγγενείς στην ανάπτυξη των φαινομένων του φυσικού και κοινωνικού κόσμου, διαμέσου της παρατήρησης των γενικών σχέσεων των εφήμερων και συγκεκριμένων πραγμάτων' προσδιορίζει, για να το πούμε έτσι, τα αναλλοίωτα ορόσημα της προοδευτικής πορείας της ανθρωπότητας, δείχνοντας τις γενικές συνθήκες που είναι απαραίτητο να τηρηθούν αυστηρά και μοιραίο το να ξεχαστούν ή ν' αγνοηθούν. Κοντολογής, η επιστήμη είναι η πυξίδα της ζωής' αλλά δεν είναι η ζωή. Η επιστήμη είναι αναλλοίωτη, απρόσωπη, γενική, αφηρημένη, αναίσθητη όπως οι νόμοι, των οποίων δεν είναι παρά η ιδανική αναπαραγωγή, επεξεργασμένη ή νοητή — δηλαδή, εγκεφαλική (και χρησιμοποιώ αυτή τη λέξη για να θυμίσω ότι η ίδια η επιστήμη δεν είναι παρά ένα υλικό προϊόν ενός υλικού οργάνου, του εγκέφαλου). Η ζωή είναι εντελώς

* Το γνωστό, όπως έχει ήδη αναφερθεί στα εισαγωγικά σημειώματα, σαν "Φιλοσοφικοί Στοχασμοί πάνω στο Θεϊκό Φάντασμα, τον Πραγματικό Κόσμο και τον Άνθρωπο". (Σ.τ.Μ.).

φευγαλέα κι εφήμερη αλλά και σφύζουσα από πραγματικότητα κι ατομικότητα, αισθαντικότητα, οδύνες, χαρές, φιλοδοξίες, ανάγκες και πάθη. Μόνον αυτή δημιουργεί, αυθόρμητα, αληθινά πράγματα κι αληθινές υπάρξεις. Η επιστήμη δεν δημιουργεί τίποτα· απλώς διαπιστώνει κι αναγνωρίζει τα δημιουργήματα της ζωής. Και κάθε φορά που οι άνθρωποι της επιστήμης, βγαίνοντας απ' τον αφηρημένο τους κόσμο, ανακατεύονται με τη ζωντανή δημιουργία στον πραγματικό κόσμο, όλα όσα προτείνουν και δημιουργούν δεν είναι παρά φτωχά, γελοία, αφηρημένα, δίχως αίμα και ζωή και θνησιγενή σαν το "ανθρωπάριο" (*homunculus*) που δημιούργησε ο Βάγκνερ, ο σχολαστικός οπαδός του αθάνατου Δόκτορα Φάουστ. Συνακόλουθα, η μόνη αποστολή της επιστήμης είναι να φωτίζει τη ζωή, όχι να την κυβερνάει.

Μια διακυβέρνηση της επιστήμης και των επιστημόνων, ακόμα κι αν έχουμε να κάνουμε με τους θετικιστές, οπαδούς του Ογκύστ Κοντ, ή ακόμα με τους οπαδούς της δογματικής σχολής του Γερμανικού Κομμουνισμού, δεν μπορεί παρά να είναι ανίκανη, γελοία, απάνθρωπη, βάναυση, καταπιεστική, εκμεταλλευτική, ολέθρια. Μπορούμε να πούμε για τους ανθρώπους της επιστήμης, σ α ν τ έ τ ο ι ο υ ς, ό,τι είπα προηγούμενα για τους θεολόγους και για τους μεταφυσικούς: δεν έχουν ούτε ενδιαφέρον ούτε καρδιά για το άτομο και τα ζωντανά όντα. Και δεν μπορούμε καν να τους κατηγορήσουμε γι' αυτό, αφού είναι η φυσική συνέπεια του επαγγέλματός τους. Στο μέτρο που είναι άνθρωποι της επιστήμης, οφείλουν να ενδιαφέρονται και ν' ασχολούνται μόνο με γενικότητες, αυτό κάνουν οι νόμοι* ....
....
....
......δεν είναι αποκλειστικά άνθρωποι της επιστήμης, αλλά επίσης, λίγο πολύ, άνθρωποι της ζωής.

Μολοντούτο, δε θα πρέπει να βασιζόμαστε υπερβολικά σ' αυτό. Παρόλο που μπορούμε να είμαστε σχεδόν σίγουροι ότι κανένας επιστήμονας δε θα τολμούσε σήμερα να μεταχειριστεί έναν άνθρωπο σαν κουνέλι, παραμένει όμως πάντα ο φόβος μήπως, αν δεν τους εμποδίσουμε, δούμε μια μέρα τους επιστήμονες σα σώμα, να υποβάλλουν ζωντανούς ανθρώπους σε επιστημονικά πειράματα, λιγότερο βάναυσα, βέβαια, αλλά παρόλα αυτά, δυσάρεστα για τα θύματά τους. Κι αν δεν μπορούν να κάνουν πειράματα στα σώματα των ατόμων, δεν θα ήθελαν τίποτα καλύτερο απ' το να πειραματιστούν πάνω στο κοινωνικό σώμα, κι αυτό είναι που πρέπει οπωσδήποτε να εμποδίσουμε.

Με την υπάρχουσα οργάνωσή τους, μονοπωλώντας την επιστήμη και παραμένοντας έτσι έξω απ' την κοινωνική ζωή, οι επιστήμονες σχηματίζουν μια ξεχωριστή κάστα, που μοιάζει, σε πολλά σημεία, με το ιερατείο. Θεός τους είναι η επιστημονική αφαίρεση, τα ζωντανά και

* Στο σημείο αυτό λείπουν 3 σελίδες απ' το χειρόγραφο του Μπακούνιν. (Σ.τ.Μ.)

πραγματικά άτομα είναι τα θύματά τους, κι αυτοί είναι οι καθαγιασμένοι και προνομιούχοι θύτες.

Η επιστήμη δεν μπορεί να ξεφύγει απ' τη σφαίρα των αφαιρέσεων. Απ' αυτή την άποψη, η επιστήμη είναι άπειρα κατώτερη απ' την τέχνη, η οποία με τη σειρά της, ασχολείται ιδιαίτερα κι εκείνη με γενικούς τύπους και γενικές καταστάσεις, που τα ενσαρκώνει, όμως, μ' ένα χάρισμα εντελώς δικό της, σε μορφές που, αν δεν είναι ζωντανές, με την έννοια της αληθινής ζωής, κατορθώνουν μολοντούτο να προκαλούν τη φαντασία μας, την ανάμνηση και την αίσθηση της ζωής' η τέχνη, εξατομικεύει, κατά κάποιο τρόπο, τους τύπους και τις καταστάσεις που συλλαμβάνει' με τις ατομικότητες, χωρίς σάρκα και οστά κι επομένως αιώνιες κι αθάνατες, που έχει τη δύναμη να δημιουργεί, μας φέρνει στο νου μας ζωντανές, πραγματικές ατομικότητες, που εμφανίζονται κι εξαφανίζονται μπροστά στα μάτια μας. Η τέχνη είναι, επομένως, κατά κάποιο τρόπο, η επιστροφή της αφαίρεσης στη ζωή' ενώ, αντίθετα, η επιστήμη είναι η διαρκής θυσία της φευγαλέας, εφήμερης αλλά πραγματικής ζωής στο βωμό των αιώνιων αφαιρέσεων.

Η επιστήμη είναι ανίκανη να συλλάβει τόσο την ατομικότητα του ανθρώπου όσο και την ατομικότητα ενός κουνελιού, εφόσον ακριβώς, αδιαφορεί εξίσου και για τις δυο. Όχι ότι αγνοεί την αρχή της ατομικότητας: τη συλλαμβάνει τέλεια σαν αρχή, όχι όμως και σα γεγονός. Ξέρει πολύ καλά ότι όλα τα είδη των ζώων, συμπεριλαμβανόμενου και του ανθρώπινου είδους, δεν μπορούν να έχουν πραγματική ύπαρξη έξω από ένα απεριόριστο αριθμό ατόμων, που γεννιούνται και πεθαίνουν, παραχωρώντας τη θέση τους σε νέα άτομα, εξίσου εφήμερα. Γνωρίζει ότι, καθώς ανεβαίνουμε απ' τα ζωικά είδη στ' ανώτερα είδη, η αρχή της ατομικότητας τονίζεται περισσότερο' τα άτομα παρουσιάζονται πιο ολοκληρωμένα και πιο ελεύθερα. Γνωρίζει, ότι ο άνθρωπος, το τελευταίο και τελειότερο ζώο της γης, έχει την πιο ολοκληρωμένη και πιο έντονη ατομικότητα, χάρη στη δύναμη που διαθέτει να συλλαμβάνει, να συγκεκριμενοποιεί και να προσωποποιεί, κατά κάποιο τρόπο, στην κοινωνική κι ιδιωτική του ύπαρξη τον καθολικό νόμο. Γνωρίζει, τέλος, όταν δεν τυφλώνεται απ' το θεολογικό ή μεταφυσικό, πολιτικό, ή νομικό δογματισμό ή ακόμα από μια στενόμυαλη επιστημονική υπεροψία, όταν δε μένει κουφή για τα ένστικτα και τις αυθόρμητες επιθυμίες της ζωής — γνωρίζει (κι αυτή είναι η τελευταία της λέξη) ότι ο σεβασμός για τον άνθρωπο είναι ο υπέρτατος νόμος της Ανθρωπότητας, κι ότι ο μεγάλος, ο αληθινός σκοπός της ιστορίας, ο μόνος δικαιολογημένος σκοπός της, είναι ο εξανθρωπισμός και η χειραφέτηση, η πραγματική ελευθερία, η ευημερία κι η ευτυχία κάθε ατόμου που ζει στην κοινωνία. Διότι, αν δεν θέλουμε να ξαναγυρίσουμε στον ελευθεροκτόνο μύθο του γενικού καλού που αντιπροσωπεύει το Κράτος, ένα μύθο που στηρίζεται πάντα στη συστη-

ματική θυσία του λαού, οφείλουμε να παραδεχτούμε ανοιχτά ότι η συλλογική ελευθερία κι ευημερία υπάρχει μόνο στο βαθμό που αντιπροσωπεύει το άθροισμα κάθε ατομικής ελευθερίας κι ευημερίας.

Η επιστήμη γνωρίζει όλ' αυτά τα πράγματα, αλλά δεν πηγαίνει ούτε μπορεί να πάει πιο πέρα απ' αυτά. Αφού η αφαίρεση είναι η ίδια η φύση της, μπορεί πολύ άνετα να συλλάβει την αρχή της πραγματικής και ζωντανής ατομικότητας, αλλά δεν μπορεί να έχει σχέσεις με πραγματικά και ζωντανά άτομα' ασχολείται, γενικά, με άτομα, αλλά όχι με τον Πήτερ ή τον Τζαίημς, όχι με τον τάδε ή τον δείνα, που σ' ότι την αφορά, δεν υπάρχουν, δεν μπορούν να υπάρξουν γι' αυτή. Τα άτομά της, το επαναλαμβάνω, δεν είναι παρά αφαιρέσεις.

Η ιστορία, τώρα, δεν γράφεται από αφηρημένα άτομα, αλλ' από δρώντα, ζωντανά κι εφήμερα άτομα. Οι αφαιρέσεις προχωράνε μόνον όταν τις επωμίζονται πραγματικοί άνθρωποι. Για τα όντα αυτά, που δεν είναι φτιαγμένα από ιδέα μονάχα, αλλά, στην πραγματικότητα, από σάρκα και οστά, η επιστήμη δεν έχει καρδιά: τα θεωρεί το πολύ-πολύ σαν υλικό πνευματικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Τι τη νοιάζουν εκείνη οι ειδικές συνθήκες κι η περιστασιακή τύχη του Πήτερ ή του Τζαίημς; Θα γελοιοποιόταν από μόνη της, θα παραιτιόταν, και θ' αυτοκαταστρεφόταν, αν ήθελε ν' ασχοληθεί μ' αυτά διαφορετικά κι όχι σαν παραδείγματα που στηρίζουν τις αιώνιες θεωρίες της. Και θα ήταν γελοίο να επιδιώξει κάτι παρόμοιο, εφόσον η πραγματική αποστολή της βρίσκεται αλλού. Δεν μπορεί να συλλάβει το συγκεκριμένο' κινείται μόνον μέσα σε αφαιρέσεις. Η αποστολή της είναι ν' ασχολείται με την κατάσταση και τις γενικές συνθήκες της ύπαρξης και της ανάπτυξης, είτε του ανθρώπινου είδους γενικά, είτε μιας ορισμένης φυλής, ενός ορισμένου λαού, μιας ορισμένης τάξης ή κατηγορίας ατόμων' με τις γενικές αιτίες της ευημερίας και της παρακμής τους' και τις καλύτερες γενικές μεθόδους που θα εξασφαλίσουν την πρόοδό τους, από κάθε άποψη. Αν κατορθώσει και φέρει σε πέρας το έργο αυτό, πλατιά κι ορθολογικά, θα έχει εκτελέσει στο ακέραιο το καθήκον της και θα ήταν πραγματικά άδικο να περιμένουμε απ' αυτήν περισσότερα.

Θα ήταν όμως, εξίσου γελοίο, θα ήταν καταστροφικό, να της εμπιστευθούμε μιαν αποστολή που δεν είναι ικανή να εκπληρώσει. Εφόσον η ίδια της η φύση την υποχρεώνει ν' αγνοεί την ύπαρξη του Πήτερ και του Τζαίημς δεν είναι ποτέ δυνατόν να επιτραπεί σ' αυτήν, ούτε και σε κανέναν άλλο εν ονόματί της, να κυβερνήσει τον Πήτερ και τον Τζαίημς. Γιατί θα ήταν ικανή να τους μεταχειριστεί σχεδόν όπως μεταχειρίζεται τα κουνέλια. Ή μάλλον, θα συνέχιζε να τους αγνοεί' οι επίσημα όμως, αναγνωρισμένοι αντιπρόσωποί της, άνθρωποι διόλου αφηρημένοι αλλά αντίθετα με πολύ ενεργητική ζωή και πολύ πραγματικά συμφέροντα, παραδιδόμενοι στην ολέθρια επίδραση που το προνόμιο ασκεί αναπόφευκτα στους ανθρώπους, θα έγδερναν τελι-

κά τους συνανθρώπους τους στ' όνομα της επιστήμης, όπως ακριβώς τους έγδερναν ως τώρα, οι παπάδες, οι πολιτικοί κάθε απόχρωσης, κι οι δικηγόροι στ' όνομα του Θεού, του Κράτους και των νόμων.

Αυτό που κηρύσσω είναι λοιπόν, ως ένα βαθμό, η ε ξ έ γ ε ρ σ η τ η ς ζ ω ή ς ε ν ά ν τ ι α σ τ η ν ε π ι σ τ ή μ η ή, μάλλον, ενάντια στη δ ι α κ υ β έ ρ ν η σ η τ η ς ε π ι σ τ ή μ η ς, όχι για να καταστρέψουμε την επιστήμη — αυτό θα ήταν εσχάτη προδοσία ενάντια στην ανθρωπότητα — αλλά για να την ξαναβάλουμε στη θέση της, έτσι ώστε να μην μπορεί να ξαναφύγει πια από κει. Μέχρι σήμερα, ολόκληρη η ανθρώπινη ιστορία δεν ήταν παρά μια διαρκής κι αιματηρή θυσία εκατομμυρίων ταλαίπωρων ανθρώπινων υπάρξεων, προς τιμήν κάποιας αμείλικτης αφαίρεσης — Θεός, πατρίδα, δύναμη του Κράτους, εθνική τιμή, ιστορικά δικαιώματα, νομικά δικαιώματα, πολιτική ελευθερία, δημόσια ευημερία. Τέτοια ήταν, μέχρι σήμερα, η φυσική, αυθόρμητη κι αναπόδραστη πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών. Δεν μπορούμε να την ανατρέψουμε' οφείλουμε να υποταχθούμε σ' αυτήν σε ό,τι αφορά το παρελθόν, όπως υποτασσόμαστε σε κάθε φυσική αναγκαιότητα. Πρέπει να πιστέψουμε ότι αυτός ήταν ο μόνος εφικτός τρόπος για τη διαπαιδαγώγηση της ανθρώπινης φυλής. Γιατί πρέπει να κοροϊδεύουμε τον εαυτό μας: όσο μεγάλη σημασία κι αν αποδώσουμε στα Μακιαβελικά τεχνάσματα που χρησιμοποιούν οι άρχουσες τάξεις, οφείλουμε ν' αναγνωρίσουμε ότι καμιά μειονότητα δε θάταν αρκετά ισχυρή για να επιβάλλει όλες αυτές τις τρομερές θυσίες στις μάζες, αν δεν υπήρχε στις ίδιες τις μάζες μια νοσηρή αυθόρμητη παρόρμηση που τις ωθούσε στη συνεχή αυτοθυσία, πότε προς τιμή της μιας και πότε προς τιμή της άλλης αδηφάγας αφαίρεσης, των Βρυκολάκων εκείνων της ιστορίας, που πάντα τράφηκαν με ανθρώπινο αίμα.

Καταλαβαίνουμε πολύ καλά πόση ευχαρίστηση δίνει αυτό το επιχείρημα στους θεολόγους, πολιτικούς και νομικούς. 'Οντας ιερείς αυτών των αφαιρέσεων, ζούνε μονάχα απ' το διαρκή σφαγιασμό του λαού. Ούτε θα πρέπει να μας εκπλήσσει που δίνει τις ευλογίες της κι η μεταφυσική. Η μόνη της αποστολή είναι να δικαιολογεί και να ορθολογικοποιεί, όσο μπορεί το άδικο και το παράλογο. Το γεγονός όμως ότι κι η ίδια η θετική επιστήμη έδειξε τις ίδιες τάσεις, είναι κάτι που θα έπρεπε να το κατακρίνουμε, αφού το εξηγήσουμε. Το ότι το έκανε μ' αυτόν τον τρόπο, οφείλεται σε 2 λόγους: πρώτο, γιατί όντας διαμορφωμένη έξω απ' τη ζωή, αντιπροσωπεύεται από ένα προνομιούχο σώμα' και δεύτερο, γιατί μέχρι σήμερα, εμφανιζόταν σαν απόλυτος κι έσχατος σκοπός όλης της ανθρώπινης εξέλιξης. Με μια εύστοχη κριτική, που μπορεί και τελικά θ' αναγκαστεί ν' ασκήσει στον εαυτό της, θα έπρεπε, αντίθετα, να καταλάβει ότι, δεν είναι παρά ένα μέσον για την πραγματοποίηση ενός πολύ υψηλότερου σκοπού — του πλήρους εξανθρωπισμού της π ρ α γ μ α τ ι κ ή ς κατά-

στασης όλων των π ρ α γ μ α τ ι κ ώ ν ατόμων, που γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν, πάνω στη γη.

Το τεράστιο πλεονέκτημα της θετικής επιστήμης σε σχέση με τη θεολογία, τη μεταφυσική, την πολιτική και τη νομοθεσία, συνίσταται στο ότι, στη θέση των κίβδηλων και μοιραίων αφαιρέσεων που γέννησαν αυτά τα δόγματα, βάζει αληθινές αφαιρέσεις που εκφράζουν τη γενική φύση και λογική των πραγμάτων, τις γενικές τους σχέσεις και τους γενικούς νόμους της ανάπτυξής τους. Αυτό τη διαχωρίζει σαφώς απ' όλα τα προηγούμενα δόγματα και θα της εξασφαλίζει πάντοτε μιαν εξέχουσα θέση στην κοινωνία: θ' αποτελέσει, κατά κάποιο τρόπο, τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας. Όμως, από μια άποψη, μοιάζει με όλα αυτά τα δόγματα: αφού το μόνο δυνατό αντικείμενό της είναι οι αφαιρέσεις, είναι αναγκασμένη, απ' την ίδια της τη φύση, ν' αγνοεί τους πραγματικούς ανθρώπους, έξω από τους οποίους ακόμα κι οι πιο αληθινές αφαιρέσεις δεν έχουν καμιά ύπαρξη. Για να διορθώσει το βασικό αυτό μειονέκτημα, η θετική επιστήμη οφείλει να υιοθετήσει μια διαφορετική μέθοδο απ' αυτήν που ακολούθησαν τα δόγματα του παρελθόντος. Τα τελευταία επωφελήθηκαν απ' την άγνοια των μαζών, θυσιάζοντάς τες, αδίστακτα, στις αφαιρέσεις τους, οι οποίες, εξάλλου, είναι πάντοτε πολύ προσοδοφόρες για κείνους που τις εκπροσωπούν, με σάρκα και οστά. Η θετική επιστήμη, αναγνωρίζοντας την απόλυτη ανικανότητά της να συλλάβει τα πραγματικά άτομα και να ενδιαφερθεί για την τύχη τους, θα πρέπει ν' απαρνηθεί οριστικά κι αμετάκλητα, οποιαδήποτε αξίωση για διακυβέρνηση των κοινωνιών· γιατί έτσι κι αναμιγνυόταν, το μόνο που θα έκανε θα είναι να θυσιάζει διαρκώς τους ζωντανούς ανθρώπους, που τους αγνοεί, στις αφαιρέσεις που αποτελούν το μόνο αντικείμενο των θεμιτών ασχολιών της.

Η αληθινή επιστήμη της ιστορίας, λογουχάρη, δεν υπάρχει ακόμα· μόλις και μετά βίας αρχίζουμε σήμερα να διακρίνουμε αμυδρά τις εξαιρετικά περίπλοκες προϋποθέσεις της. Κι αν όμως, υποθέσουμε ότι έχει οριστικά διαμορφωθεί, τι θα μπορούσε να μας δώσει; Θα μας παρουσίαζε μια πιστή κι ορθολογική εικόνα της φυσικής ανάπτυξης των γενικών συνθηκών — υλικών κι ιδεατών, οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών, θρησκευτικών, φιλοσοφικών, αισθητικών κι επιστημονικών — των κοινωνιών που έχουν μια ιστορία. Η καθολική όμως αυτή απεικόνιση του ανθρώπινου πολιτισμού, όσο λεπτομερειακή κι αν ήταν, δε θα μας έδειχνε ποτέ τίποτα παραπάνω από γενικές και, συνακόλουθα, α φ η ρ η μ έ ν ε ς εκτιμήσεις. Τα δισεκατομμύρια των ατόμων που πρόσφεραν τα ζ ω ν τ α ν ά κ α ι π ά σ χ ο ν τ α υ λ ι κ ά αυτής της θριαμβευτικής και συνάμα θλιβερής ιστορίας — θριαμβευτικής, εξαιτίας των γενικών αποτελεσμάτων της και θλιβερής, εξαιτίας της τεράστιας εκατόμβης των ανθρώπινων θυμάτων, "που συνθλίβονται κάτω απ' τους τροχούς της" — εκείνα τα δισεκατομμύ-

ρια των ανώνυμων ατόμων, που χωρίς αυτά, κανένα απ' τα μεγάλα αφηρημένα "αποτελέσματα" της ιστορίας δεν θα είχε επιτευχθεί — και που, θυμηθείτε το καλά, ποτέ δεν ωφελήθηκαν απ' αυτά τ' αποτελέσματα — δε θα βρούνε καμιά θέση, έστω και την παραμικρή, στα χρονικά της. Έζησαν και θυσιάστηκαν, ποδοπατήθηκαν για το καλό της αφηρημένης ανθρωπότητας, αυτό είναι όλο.

Θα πρέπει άραγε να μεμφθούμε την επιστήμη της ιστορίας; Αυτό θα ήταν άδικο και γελοίο. Η σκέψη, ο στοχασμός, ο ίδιος ο ανθρώπινος λόγος μόνον αφαιρέσεις είναι ικανοί να εκφράσουν' είναι ανίκανοι να συλλάβουν τόσο τα άτομα του παρόντος, όσο και του παρελθόντος. Επομένως, η ίδια η κοινωνική επιστήμη, η επιστήμη του μέλλοντος, θα εξακολουθήσει αναγκαστικά να τα αγνοεί. Το μόνο που δικαιούμαστε να της ζητήσουμε είναι να μας δείξει με αξιόπιστο και σταθερό χέρι τις γ ε ν ι κ έ ς α ι τ ί ε ς τ ω ν α τ ο μ ι κ ώ ν δ ε ι ν ώ ν — κι ανάμεσα στις αιτίες αυτές δε θα ξεχάσει, φυσικά, τη θυσία και την υποταγή (πολύ συχνή, αλίμονο!) των ζωντανών ατόμων στις αφηρημένες γενικότητες — δείχνοντάς μας, ταυτόχρονα, τ ι ς γ ε ν ι κ έ ς π ρ ο ϋ π ο θ έ σ ε ι ς π ο υ ε ί ν α ι α π α ρ α ί τ η τ ε ς γ ι α τ η ν π ρ α γ μ α τ ι κ ή χ ε ι ρ α φ έ τ η σ η τ ω ν α τ ό μ ω ν π ο υ ζ ο υ ν σ τ η ν κ ο ι ν ω ν ί α. Αυτή είναι η αποστολή της' αυτά είναι τα όριά της, που πέρα απ' αυτά η δράση της κοινωνικής επιστήμης δεν μπορεί παρά να είναι ανίσχυρη και μοιραία. Πέρα απ' αυτά τα όρια, βρίσκονται οι δ ο γ μ α τ ι κ έ ς και κυβερνητικές βλέψεις των επίσημα αναγνωρισμένων εκπροσώπων της, των ιερέων της. Είναι πια καιρός να ξεμπερδεύουμε με όλους τους ποντίφηκες κι ιερείς' δεν τους θέλουμε πια, ακόμα κι αν αυτο-αποκαλούνται Δημοκράτες Σοσιαλιστές.

Επαναλαμβάνω για μια ακόμα φορά, η μόνη αποστολή της επιστήμης είναι να φωτίσει το δρόμο. Μόνον η Ζωή, απαλλαγμένη απ' όλους τους κυβερνητικούς και δ ο γ μ α τ ι κ ο ύ ς της φραγμούς, κι έχοντας πλήρη ελευθερία δράσης, μπορεί να δημιουργήσει.

Πώς θα λύσουμε αυτή την αντινομία;

Απ' τη μια μεριά, η επιστήμη είναι απαραίτητη για την ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας' απ' την άλλη, όντας ανίκανη να ενδιαφερθεί για οτιδήποτε πραγματικό και ζωντανό, δεν πρέπει ν' ανακατεύεται στην αληθινή και πρακτική οργάνωση της κοινωνίας.

Αυτή η αντίφαση μπορεί να λυθεί μόνο μ' έναν τρόπο: με την εξουδετέρωση της επιστήμης σαν ηθικής ύπαρξης που υπάρχει έξω απ' τη ζωή όλων και που εκπροσωπείται από ένα σώμα διπλωματούχων σ ο φ ώ ν, πρέπει να διαδοθεί στις μάζες. Η επιστήμη, που από δω και πέρα καλείται ν' αντιπροσωπεύσει τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας, οφείλει να γίνει, πραγματικά, ιδιοκτησία όλων. Έτσι, χωρίς να χάσει τίποτα απ' τον καθολικό χαρακτήρα της, τον οποίο δεν μπορεί, άλλωστε, ν' αποβάλλει χωρίς να πάψει να είναι επιστήμη και

καθώς εξακολουθεί ν' ασχολείται αποκλειστικά με τις γενικές αιτίες, τις συνθήκες και πάγιες σχέσεις των ατόμων και των πραγμάτων, θα ενωθεί, πραγματικά, με την άμεση και πραγματική ζωή όλων των ατόμων. Θα έχουμε έτσι μια κίνηση, ανάλογη μ' εκείνη που υπαγόρευσε στους Διαμαρτυρόμενους, στην αρχή της Μεταρρύθμισης, ότι ο άνθρωπος δε χρειαζόταν άλλο τους παπάδες αφού κάθε άνθρωπος θα γινόταν στο εξής παπάς του εαυτού του, αφού κάθε άνθρωπος χάρη στην αόρατη επέμβαση του Κυρίου Υμών Ιησού Χριστού και μόνον, θα κατόρθωνε επιτέλους να χωνέψει τον καλό Θεό του. Όμως, εδώ, το ζήτημα δεν είναι ούτε ο Ιησούς Χριστός, ούτε ο καλός Θεός, ούτε η πολιτική ελευθερία, ούτε η νομοθεσία — πράγματα που έχουν όλα αποκαλυφθεί θεολογικά ή μεταφυσικά και που είναι όλα εξίσου δύσπεπτα. Ο κόσμος των επιστημονικών αφαιρέσεων δεν προέρχεται εξ αποκαλύψεως' είναι εγγενής στον πραγματικό κόσμο, του οποίου δεν είναι παρά η γενική ή αφηρημένη έκφραση κι αναπαράσταση. Στο μέτρο όμως που μια ξεχωριστή σφαίρα, εκπροσωπούμενη ειδικά από τους σ ο φ ο ύ ς σα σώμα, ο ιδεατός αυτός κόσμος απειλεί να καταλάβει τη θέση του καλού Θεού απέναντι στον πραγματικό κόσμο, επιφυλλάσσοντας για τους επίσημα αναγνωρισμένους αντιπροσώπους του τις θέσεις των παπάδων. Να γιατί είναι ανάγκη να διαλύσουμε την ειδική κοινωνική οργάνωση των σοφών, με τη γενική μόρφωση, ίση για όλους, σε όλα τα πράγματα, έτσι ώστε οι μάζες, παύοντας να είναι κοπάδια που τα κατευθύνουν και τα μαδάνε οι προνομιούχοι παπάδες, να μπορέσουν να πάρουν στα δικά τους τα χέρια τη διεύθυνση της τύχης τους.*

Μέχρι όμως να φτάσουν οι μάζες σ' αυτό το επίπεδο μόρφωσης, μήπως χρειάζεται να δεχθούν τη διακυβέρνηση των ανθρώπων της επιστήμης; Σίγουρα όχι. Θα ήταν προτιμότερο για κείνες να κάνουν χωρίς την επιστήμη, παρά να επιτρέψουν να τις κυβερνήσουν οι σ ο φ ο ί. Η πρώτη συνέπεια της διακυβέρνησης αυτών των ανθρώπων, θα ήταν να γίνει η επιστήμη απρόσιτη στο λαό, και μια τέτοια διακυβέρνηση θα ήταν, αναγκαστικά, αριστοκρατική, γιατί οι τωρινοί επι-

---

* Η επιστήμη, απ' τη στιγμή που θα γίνει κληρονομιά όλων, θα ενωθεί, κατά κάποιο τρόπο, με την άμεση και πραγματική ζωή του καθένα. Ό,τι χάσει σε υπεροψία, ματαιοδοξία και δ ο γ μ α τ ι κ ή σχολαστικότητα, θα το κερδίσει σε ωφελιμότητα και ζωντάνια. Αυτό δε θα εμποδίσει, ωστόσο, ορισμένους μεγαλοφυείς ανθρώπους, ικανότερους για επιστημονικό στοχασμό, απ' ότι η πλειονότητα των συνανθρώπων τους, ν' αφοσιωθούν αποκλειστικά στην καλλιέργεια των επιστημών, προσφέροντας έτσι μεγάλες υπηρεσίες στην ανθρωπότητα. Μόνο που οι φιλοδοξίες τους για κοινωνική επιρροή δε θα ξεπερνάνε τη φυσική επιρροή που ασκεί στο περιβάλλον της κάθε ανώτερη διάνοια, και δε θα αποβλέπουν σε καμιά άλλη αμοιβή έξω απ' την ύψιστη απόλαυση που αισθάνεται πάντα ένα ευγενικό μυαλό όταν ικανοποιεί ένα ευγενικό πάθος.

στημονικοί θεσμοί είναι βασικά αριστοκρατικοί. Μια αριστοκρατία της μάθησης! Απ' όλες τις εξουσίες, η πιο αμείλικτη από πρακτική άποψη κι η πιο ακατάδεκτη και τυραννική από κοινωνική, θα ήταν εκείνη που θα εγκαθιδρυόταν στ' όνομα της επιστήμης. Το καθεστώς αυτό θα ήταν ικανό να παραλύσει τη ζωή και την κίνηση της κοινωνίας. Οι σοφοί, πάντα φαντασμένοι, πάντα ακατάδεκτοι κι ανίκανοι, θάρχιζαν ν' αναμιγνύονται παντού κι οι πηγές της ζωής θα στέρευαν κάτω απ' την ανάσα των αφαιρέσεών τους.

Θα το ξαναεπαναλάβω, η ζωή δημιουργεί τη ζωή κι όχι η επιστήμη' μόνον η αυθόρμητη δράση των ίδιων των ανθρώπων μπορεί να δημιουργήσει την ελευθερία. Δεν χωράει αμφιβολία ότι θα ήταν μεγάλο ευτύχημα αν η επιστήμη μπορούσε να φωτίσει από σήμερα την αυθόρμητη πορεία των ανθρώπων προς τη χειραφέτησή τους. Καλύτερα, όμως, η απουσία φωτός, παρά ένα ψεύτικο κι αδύναμο φως, που καίει μόνο για ν' αποπροσανατολίζει τους ανθρώπους που το ακολουθούν. Στο κάτω-κάτω, οι άνθρωποι δεν πρόκειται να στερηθούν το φως' δε διατρέξανε μάταια μια μακρόχρονη ιστορική πορεία σαν κι αυτή και πληρώσανε για τα λάθη τους με αιώνες μιζέριας. Η πρακτική σύνοψη των οδυνηρών εμπειριών τους, αποτελεί ένα είδος παραδοσιακής επιστήμης, ανώτερης, από πολλές απόψεις, της θεωρητικής επιστήμης. Και τέλος, μια μερίδα της νεολαίας — οι άστοί εκείνοι φοιτητές που αισθάνονται αρκετό μίσος για την ψευτιά, την υποκρισία, την αδικία και τη μικροψυχία της μπουρζουαζίας, ώστε να βρούνε το κουράγιο να της γυρίσουν τις πλάτες και αρκετό πάθος για ν' αγκαλιάσουν, χωρίς επιφυλάξεις, τη δίκαιη κι ανθρώπινη υπόθεση του προλεταριάτου — αυτοί, λοιπόν, θα γίνουν, όπως έχω ήδη πει, οι δάσκαλοι — φίλοι των ανθρώπων' χάρη σ' αυτούς δε θα δοθεί καμιά ευκαιρία στη διακυβέρνηση των σοφών.

Αν όμως οι άνθρωποι πρέπει να φυλάγονται απ' τη διακυβέρνηση των σοφών, ακόμα περισσότερο πρέπει να φυλάγονται απ' τη διακυβέρνηση των εμπνευσμένων ιδεαλιστών. Όσο πιο ειλικρινείς είναι αυτοί εδώ οι πιστοί και ποιητές του ουρανού, τόσο πιο επικίνδυνοι γίνονται. Η επιστημονική αφαίρεση, έχω πει, είναι μια ορθολογική αφαίρεση, αληθινή στην ουσία της, αναγκαία για τη ζωή, της οποίας δεν είναι παρά η θεωρητική αναπαράσταση, ή, αν προτιμάτε, η συνείδηση. Μπορεί και πρέπει να απορροφηθεί και να χωνευτεί απ' τη ζωή. Η ιδεαλιστική αφαίρεση, ο Θεός, είναι ένα δραστικό δηλητήριο, που καταστρέφει κι αποσυνθέτει τη ζωή, την ψευτίζει και τη σκοτώνει. Η τιμή των ιδεαλιστών, μη όντας προσωπική αλλά θεϊκή, είναι ακαταμάχητη κι άτρωτη' μπορεί και πρέπει να πεθάνει, αλλά δε θα υποχωρήσει ποτέ και μέχρι ν' αφήσει και την τελευταία της πνοή, θα προσπαθεί να υποτάξει τους ανθρώπους στο Θεό, όπως ακριβώς οι Πρώσσοι αξιωματικοί, οι πρακτικοί αυτοί ιδεαλιστές της Γερμανίας, που θα ήθελαν να δουν το λαό, να συνθλίβεται κάτω απ' τα σπηρού-

νια του αυτοκράτορά τους. Η πίστη είναι η ίδια, το τέλος όμως, είναι λίγο διαφορετικό, και το αποτέλεσμα, όπως και στην περίπτωση της πίστης, είναι η σκλαβιά.

Όμως, ταυτόχρονα, είναι κι ο θρίαμβος του πιο χυδαίου και του πιο κτηνώδικου υλισμού. Δε χρειάζεται καν να το αποδείξουμε αυτό στην περίπτωση της Γερμανίας' θάπρεπε να είναι κανείς τυφλός για να μην το βλέπει να επαληθεύεται εκεί σήμερα. Νομίζω, όμως, ότι χρειάζεται ακόμη να το αποδείξουμε στην περίπτωση του θεϊκού ιδεαλισμού.

Ο άνθρωπος, όπως κι η υπόλοιπη φύση, είναι ένα απόλυτα υλικό ον. Το πνεύμα του, η ικανότητα της σκέψης, της λήψης κι επεξεργασίας διάφορων εσωτερικών κι εξωτερικών παραστάσεων, της ανάμνησής τους, όταν έχουν ήδη περάσει και της αναπαραγωγής τους απ' τη φαντασία, της σύγκρισης και της διάκρισής τους, του αφαιρετικού προσδιορισμού των κοινών γνωρισμάτων τους και της δημιουργίας, συνακόλουθα, γενικών εννοιών και τέλος του σχηματισμού ιδεών, διαμέσου της συγκέντρωσης και του συνδυασμού των εννοιών, σύμφωνα με διάφορες μεθόδους, κοντολογής, η νόηση, ο μοναδικός δημιουργός ολόκληρου του ιδεατού μας κόσμου είναι μια ιδιότητα του ζωϊκού μας σώματος κι ειδικότερα της απόλυτα υλικής οργάνωσης του εγκεφάλου.

Το ξέρουμε βέβαια αυτό, απ' την κοινή εμπειρία όλων μας, που κανένα γεγονός δεν διάψευσε ποτέ και που ο καθένας μας μπορεί να επιβεβαιώσει οποιαδήποτε στιγμή της ζωής του. Σε όλα τα ζώα, χωρίς να εξαιρέσουμε τα κατώτερα είδη, βρίσκουμε έναν ορισμένο βαθμό νοημοσύνης και παρατηρούμε ότι, στην κλίμακα των ειδών, η ζωϊκή νοημοσύνη αναπτύσσεται στην αναλογία που ο οργανισμός ενός είδους πλησιάζει το ανθρώπινο αλλά μόνον ο άνθρωπος φτάνει στη δύναμη αφαίρεσης που, στην κυριολεξία, συνιστά τη σκέψη.

Η καθολική εμπειρία,* που είναι η μοναδική αφετηρία, η πηγή όλης μας της γνώσης, μας δείχνει, συνακόλουθα, ότι κάθε νοημοσύνη είναι πάντοτε συνδεδεμένη με κάποιο ζωϊκό σώμα κι ότι η ένταση, η δύναμη, αυτής της ζωϊκής λειτουργίας εξαρτάται απ' τη σχετική τελειότητα του οργανισμού. Αυτό το τελευταίο συμπέρασμα της καθολικής εμπειρίας, δεν έχει εφαρμογή μόνο στα διάφορα ζωϊκά είδη' το διαπιστώνουμε και στους ανθρώπους που η πνευματική κι ηθική τους δύναμη εξαρτάται ολοφάνερα απ' τη μεγαλύτερη ή μικρότερη τελειότητα του οργανισμού τους, σα φυλή, σαν έθνος, σαν τάξη και σαν άτο-

* Η καθολική **ε μ π ε ι ρ ί α**, στην οποία στηρίζονται όλες οι επιστήμες, πρέπει να διαχωριστεί σαφώς απ' την "καθολική εμπειρία", όπου θέλουν να στηρίξουν τις πεποιθήσεις τους οι ιδεαλιστές: η πρώτη είναι μια πραγματική επαλήθευση των γεγονότων ενώ η δεύτερη είναι μια υπόθεση γεγονότων, που κανένας δεν έχει δει, και, που συνακόλουθα, βρίσκεται σε αντίφαση με την εμπειρία όλων.

μα, κι έτσι δε χρειάζεται να επιμείνουμε σ' αυτό το σημείο.*

Απ' την άλλη μεριά, είναι βέβαιο ότι κανένας άνθρωπος δεν είδε ποτέ ούτε θα μπορέσει να δει το καθαρό πνεύμα, αποσπασμένο από κάθε υλική μορφή, να υπάρχει ξέχωρα απ' οποιοδήποτε ζωικό σώμα. Αν, όμως, κανένας δεν το έχει δει πώς γίνεται τότε οι άνθρωποι να φτάσουν να πιστεύουν στην ύπαρξή του; Το γεγονός αυτής της πίστης είναι σίγουρο κι αν όχι καθολικό όπως ισχυρίζονται όλοι οι ιδεαλιστές, τουλάχιστον, πολύ γενικό και σαν τέτοιο αξίζει απόλυτα την πιο μεγάλη προσοχή μας γιατί μια γενική πίστη, όσο ηλίθια κι αν είναι, ασκεί μια τόσο ισχυρή επιρροή στα πεπρωμένα των ανθρώπων, που δεν μας επιτρέπεται να την αγνοούμε ή να την παραβλέπουμε.

Επιπλέον, μπορούμε να ερμηνεύσουμε αρκετά λογικά την πίστη αυτή. Το παράδειγμα που μας δίνουν τα παιδιά κι οι έφηβοι κι ακόμα πολλοί άνθρωποι ηλικιωμένοι, μας δείχνει ότι ο άνθρωπος μπορεί να χρησιμοποιεί τις πνευματικές του ικανότητες για πολύ καιρό, χωρίς να καταλαβαίνει τον τρόπο που τις χρησιμοποιεί, προτού τον συνειδητοποιήσει ξεκάθαρα. Στη διάρκεια, λοιπόν, της λειτουργίας του πνεύματος που δεν έχει συνείδηση του εαυτού του, στη διάρκεια αυτής της δραστηριότητας της αθώας κι εύπιστης νοητικότητας, ο άνθρωπος,

* Οι ιδεαλιστές, όλοι εκείνοι που πιστεύουν ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι άυλη κι αθάνατη, θα πρέπει να βρίσκονται σε τρομερή αμηχανία εξαιτίας της διαφοράς νοημοσύνης που υπάρχει ανάμεσα στις φυλές, τους λαούς και τ' άτομα. Εκτός κι αν υποθέσουμε ότι τα διάφορα θεϊκά τμήματα έχουν άνισα καταμεριστεί, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές; Υπάρχει δυστυχώς ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων, εντελώς αποβλακωμένων που η ηλιθιότητά τους αγγίζει τα όρια της κτηνωδίας. Είναι ποτέ δυνατόν πάνω στη μοιρασιά να έχουν πάρει οι άνθρωποι αυτοί, ένα τμήμα θεϊκό και συνάμα ηλίθιο. Για να ξεφύγουν απ' αυτήν την αμηχανία, οι ιδεαλιστές θα έπρεπε αναγκαστικά να υποθέσουν ότι όλες οι ανθρώπινες ψυχές είναι ίσες, αλλά, οι φυλακές όπου είναι καταναγκαστικά περιορισμένες, τ' ανθρώπινα σώματα, είναι άνισα και μερικά είναι πιο ικανά από άλλα για να χρησιμεύσουν σαν όργανα της καθαρής διανοητικότητας της ψυχής. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, η μια θα είχε πολύ εκλεπτυσμένα όργανα στη διάθεσή της ενώ η άλλη πιο χοντροκομμένα. Τις διακρίσεις όμως αυτές, ο ιδεαλισμός δεν μπορεί να τις χρησιμοποιήσει χωρίς να βυθιστεί στην ασυνέπεια και στον χυδαιότερο υλισμό' γιατί απ' τη στιγμή που δεχόμαστε ότι η ψυχή είναι απόλυτα άυλη, όλες οι υλικές διαφορές εξαφανίζονται, κάθετι το σωματικό κι υλικό δεν μπορεί παρά να εμφανίζεται σαν κάτι αδιάφορο, εξίσου κι απόλυτα χυδαίο. Η άβυσσος που χωρίζει την ψυχή απ' το σώμα, το απόλυτα άυλο απ' το απόλυτα υλικό, είναι απέραντη. Συνακόλουθα, όλες οι διαφορές, ανεξήγητες, εδώ που τα λέμε, και λογικά αδύνατες, που υπάρχουν απ' τη μια πλευρά της αβύσσου, απ' την πλευρά της ύλης, θα έπρεπε να ήταν, για την ψυχή, μηδενικές κι ανύπαρκτες και ούτε μπορούν ή θα έπρεπε να ασκούν μια οποιαδήποτε επιρ-

κατατρυχόμενος απ' τον εξωτερικό κόσμο, παρακινούμενος απ' το εσωτερικό αυτό ελατήριο που λέγεται ζωή κι απ' τις πολυάριθμες ανάγκες της, δημιουργεί ένα πλήθος παραστάσεων, εννοιών κι ιδεών, πολύ ατελών, αναγκαστικά, στην αρχή, και που ελάχιστα ταιριάζουν με την πραγματικότητα των αντικειμένων και των γεγονότων που επιδιώκουν να εκφράσουν. Μην έχοντας όμως ακόμα συνείδηση της ίδιας της διανοητικής του δράσης, μην ξέροντας ακόμα ότι αυτός ο ίδιος παρήγαγε και συνεχίζει να παράγει αυτές τις παραστάσεις, τις έννοιες και τις ιδέες, αγνοώντας την εντελώς υ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ή — δηλαδή, ανθρώπινη — προέλευσή τους, είναι φυσικό να τις θεωρεί σαν α ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ά όντα, σαν αληθινά όντα, τελείως ανεξάρτητα απ' αυτόν, και που υπάρχουν καθεαυτά και διεαυτά.

Έτσι δημιούργησαν τους θεούς τους οι πρωτόγονοι λαοί, καθώς αναδύονταν αργά απ' τη ζωϊκή τους αθωότητα. Κι αφού τους δημιούργησαν, χωρίς να υποψιάζονται καν ότι αυτοί οι ίδιοι είναι οι δημιουργοί τους, τους λάτρεψαν' θεωρώντας τους σαν πραγματικά όντα, άπειρα ανώτερα απ' τους ίδιους, τους απόδωσαν παντοδυναμία κι αναγνώρισαν τους εαυτούς τους δημιουργήματα και δούλους εκείνων. Στο μέτρο που αναπτύσσονται οι ανθρώπινες ιδέες, οι θεοί που, όπως έχω ήδη αναφέρει, δεν ήταν ποτέ τίποτα παραπάνω από μια φανταστική, ιδεατή, ποιητική αντανάκλαση ή μια αντεστραμμένη εικόνα, εξιδανικεύονται επίσης. Από κει που ήταν στην αρχή χοντροειδή φετίχ, μετατρέπονται σταδιακά σε καθαρά πνεύματα, που υπάρχουν έξω απ' τον ορατό κόσμο και τελικά, ύστερα από μια μακρά ιστορική πορεία, καταλήγουν να συγχωνευτούν σ' ένα και μοναδικό θεϊκό ον, καθαρό, αιώνιο, απόλυτο Πνεύμα, δημιουργό κι αφέντη των κόσμων.

Σε κάθε ανάπτυξη, σωστή ή λαθεμένη, πραγματική ή φανταστική, συλλογική ή ατομική, το πιο δύσκολο είναι πάντα το πρώτο βήμα, η πρώτη πράξη. Μόλις κάνουμε το πρώτο βήμα, τα υπόλοιπα ακολουθούν φυσιολογικά, σαν μια αναγκαία συνέπεια. Το δύσκολο βήμα στην ιστορική ανάπτυξη αυτού του τρομερού θρησκευτικού παραλογισμού που εξακολουθεί να μας βασανίζει και να μας συνθλίβει, ήταν η αποδοχή ενός θεϊκού κόσμου αυθύπαρκτου έξω απ' τον κόσμο. Η

ροή πάνω της. Κοντολογής, το απόλυτα άυλο δεν μπορεί να περιοριστεί, να σκλαβωθεί, πολύ περισσότερο να εκφραστεί σε οποιοδήποτε βαθμό, απ' το απόλυτα υλικό. Από όλες τις χοντροειδείς κι υλιστικές (με την έννοια που δίνουν στη λέξη οι ιδεαλιστές) φαντασιώσεις που γέννησαν η πρωτόγονη άγνοια κι ηλιθιότητα των ανθρώπων, η ιδέα μιας άυλης ψυχής φυλακισμένης μέσα σ' ένα υλικό σώμα είναι σίγουρα η πιο χοντροειδής, η πιο ηλίθια και τίποτα δεν αποδεικνύει καλύτερα την παντοδυναμία των πανάρχαιων προλήψεων ακόμη και στα καλύτερα πνεύματα απ' το αξιοθρήνητο θέαμα ανθρώπων προικισμένων με υψηλή νοημοσύνη, να εξακολουθούν να μιλάνε γι' αυτήν στις μέρες μας.

πρώτη αυτή πράξη παραφροσύνης, τόσο εύλογη από τη φυσιολογική άποψη, και συνακόλουθα, τόσο απαραίτητη μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας, δεν έγινε μονομιάς. Κι εγώ δεν ξέρω πόσοι αιώνες χρειάστηκαν για ν' αναπτυχθεί αυτή η πεποίθηση και ν' αποκτήσει μια κυρίαρχη επιρροή στις κοινωνικές συνήθειες των ανθρώπων. Μόλις, όμως, καθιερώθηκε, έγινε παντοδύναμη, όπως γίνεται αναγκαστικά κάθε παραφροσύνη όταν κυριεύει το μυαλό του ανθρώπου. Πάρτε έναν τρελό, όποιο κι αν είναι το αντικείμενο της τρέλας του — θ' ανακαλύψετε ότι αυτή η σκοτεινή κι έμμονη ιδέα που τον διακατέχει του φαίνεται σαν το πιο φυσιολογικό πράγμα στον κόσμο και ότι αντίθετα, τα πραγματικά που έρχονται σε αντίφαση μ' αυτή την ιδέα, του φαίνονται γελοίες και φριχτές τρέλες. Λοιπόν, η θρησκεία είναι μια συλλογική παραφροσύνη και μάλιστα η πιο ισχυρή· γιατί είναι παραδοσιακή τρέλα και γιατί οι ρίζες της χάνονται στα βάθη της πιο απόμακρης αρχαιότητας. Σα συλλογική παραφροσύνη, έχει εισχωρήσει στα κατάβαθα της δημόσιας κι ιδιωτικής ύπαρξης των λαών· έχει ενσαρκωθεί στην κοινωνία· έγινε, σα να λέμε, η συλλογική ψυχή και σκέψη της. Περιβάλλει κάθε άνθρωπο απ' τα γεννοφάσκια του· τη βυζαίνει μαζί με το γάλα της μάνας του, την απορροφά μαζί με κάθετι που αγγίζει και με κάθετι που βλέπει. Τρέφεται τόσο αποκλειστικά μ' αυτή, δηλητηριάζεται και κυριεύεται τόσο πολύ ολόκληρο το είναι του απ' αυτή, που αργότερα, όσο ισχυρό κι αν είναι το πνεύμα του, πρέπει να καταβάλλει ανήκουστες προσπάθειες για ν' απαλλαγεί απ' αυτήν, κι ακόμα και τότε δεν τα καταφέρνει τελείως. Μια απόδειξη αυτού αποτελούν οι σύγχρονοι ιδεαλιστές μας και μιαν άλλη οι δ ο γ μ α τ ι κ ο ί υλιστές μας — οι Γερμανοί Κομμουνιστές. Δεν βρήκαν ακόμα τρόπο για ν' αποτινάξουν τη θρησκεία του Κράτους.

Μόλις εδραιώθηκε στη φαντασία των λαών, ο υπερφυσικός, θεϊκός κόσμος, η ανάπτυξη των διαφόρων θρησκευτικών συστημάτων ακολούθησε τη φυσική και λογική της πορεία, εναρμονιζόμενη, επιπλέον, από κάθε άποψη, με τη σύγχρονη ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, των οποίων υπήρξε, σε όλες τις εποχές, στον κόσμο της θρησκευτικής φαντασίωσης, η πιστή αντανάκλαση κι η θεϊκή ιεροποίηση. Έτσι αναπτύχθηκε, απ' την εποχή του φετιχισμού και μετά, η συλλογική κι ιστορική αυτή παραφροσύνη, περνώντας μέσα απ' όλα τα στάδια, απ' τον πολυθεϊσμό ως το χριστιανικό μονοθεϊσμό.

Το δεύτερο βήμα στην ανάπτυξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων, το πιο δύσκολο, αναμφισβήτητα, ύστερα απ' την εγκαθίδρυση ενός ξεχωριστού θεϊκού κόσμου, ήταν ακριβώς αυτή η μετάβαση απ' τον πολυθεϊσμό στο μονοθεϊσμό, απ' τον θρησκευτικό υλισμό των ειδωλολατρών στην πνευματοκρατική πίστη των Χριστιανών. Οι ειδωλολατρικοί θεοί — κι αυτό ήταν το βασικό χαρακτηριστικό τους — ήταν πρώτα απ' όλα αποκλειστικά εθνικοί θεοί. Πολυάριθμοι καθώς ήταν,

διατηρούσαν αναγκαστικά έναν λίγο πολύ, υλικό χαρακτήρα ή μάλλον, ήταν τόσο πολυάριθμοι επειδή ήταν υλικοί, αφού η διαφοροποίηση είναι μια απ' τις βασικές ιδιότητες του πραγματικού κόσμου. Οι θεοί των ειδωλολατρών δεν ήταν ακόμα η άρνηση των αληθινών πραγμάτων' ήταν μόνο μια φανταστική μεγαλοποίησή τους.

Είδαμε πόσο στοίχισε αυτή η μετάβαση στους Εβραίους, αποτελώντας, κατά κάποιο τρόπο, ολόκληρη την ιστορία τους. Μάταια προσπάθησαν ο Μωυσής κι οι προφήτες να κηρύξουν τον ένα και μοναδικό θεό' ο λαός τους ξαναγύριζε πάντα στην πρωτόγονη ειδωλολατρία του, στην παλιά και συγκριτικά πολύ πιο φυσική η πίστη στους πολλούς καλούς θεούς, πιο υλικούς, πιο ανθρώπινους και πιο χειροπιαστούς. Ο ίδιος ο Ιεχωβάς, ο μοναδικός Θεός τους, ο Θεός του Μωυσή και των προφητών, εξακολουθούσε να είναι ένας αποκλειστικά εθνικός θεός, ο οποίος για να ανταμείψει και να τιμωρήσει τους πιστούς οπαδούς του, τον περιούσιο λαό του, χρησιμοποιούσε υλικά επιχειρήματα, συχνά ηλίθια, και πάντα χοντροειδή και βάναυσα. Φαίνεται ακόμα ότι η πίστη στην ύπαρξή του δε συνεπαγόταν άρνηση της ύπαρξης των προηγούμενων θεών. Ο Εβραϊκός Θεός δεν αρνιόταν την ύπαρξη των ανταγωνιστών αυτών' απλώς δεν ήθελε ο λαός του να τους λατρεύει δίπλα σ' αυτόν, γιατί, πρώτα απ' όλα, ο Ιεχωβάς, ήταν πολύ ζηλιάρης θεός. Η πρώτη του εντολή ήταν η εξής:

"Εγώ είμαι ο Κύριος ο Θεός σου και δεν θα έχεις άλλους Θεούς, εκτός από μένα".

Ο Ιεχωβάς, λοιπόν, δεν ήταν παρά ένα πρώτο σχεδίασμα, πολύ υλικό και πολύ χοντροειδές, της υπέρτατης θεότητας του σύγχρονου ιδεαλισμού. Επιπλέον, ήταν μόνο ένας εθνικός Θεός, σαν τον Ρώσικο Θεό που λάτρεψαν οι στρατηγοί, οι υποτελείς του Τσάρου και πατριώτες της αυτοκρατορίας πασών των Ρωσιών' σαν τον Γερμανικό Θεό, που σύντομα θ' ανακηρύξουν, χωρίς αμφιβολία, οι πιετιστές κι οι Γερμανοί στρατηγοί, υπήκοοι του Γουλιέλμου Α, στο Βερολίνο. Το υπέρτατο ον δεν μπορεί να είναι εθνικός Θεός αλλά Θεός ολόκληρης της ανθρωπότητας. Ούτε μπορεί το υπέρτατο ον να είναι υλικό ον' πρέπει να είναι άρνηση κάθε ύλης: καθαρό πνεύμα. Δύο πράγματα αποδείχθηκαν αναγκαία για την πραγματοποίηση της λατρείας του υπέρτατου όντος: (1) η πραγματοποίηση της Ανθρωπότητας, σαν τέτοιας, με την άρνηση των εθνικοτήτων και των διάφορων μορφών εθνικής λατρείας, (2) η ανάπτυξη, που έχει ήδη προχωρήσει πολύ, των μεταφυσικών ιδεών, προκειμένου να πνευματοποιηθεί ο χοντροειδής Ιεχωβάς των Εβραίων.

Η πρώτη προϋπόθεση εκπληρώθηκε απ' τους Ρωμαίους, αν και, αναμφίβολα, μ' έναν ολότελα αρνητικό τρόπο, διαμέσου της κατάκτησης των περισσότερων απ' τις γνωστές αρχαίες χώρες και της καταστροφής των εθνικών θεσμών τους. Οι θεοί όλων των κατακτημέ-

νων χωρών, συγκεντρωμένοι στο Πάνθεον, αλληλοεξουδετερώθηκαν. Αυτό ήταν το πρώτο σχεδίασμα της ανθρωπότητας, πολύ χοντροειδές κι αρκετά αρνητικό.

Όσο για τη δεύτερη προϋπόθεση, την πνευματικοποίηση του Ιεχωβά, την εκπληρώσανε οι Έλληνες, πολύ πριν κατακτηθεί η χώρα τους απ' τους Ρωμαίους. Υπήρξαν οι δημιουργοί της μεταφυσικής. Η Ελλάδα, στο λίκνο της ιστορίας της, είχε ήδη παραλάβει απ' την Ανατολή ένα θεϊκό κόσμο που είχε οριστικά εδραιωθεί στην παραδοσιακή πίστη των λαών της· τον κόσμο αυτό της τον άφησε και της τον έδωσε η Ανατολή. Στην ενστικτώδικη περίοδό της, πριν απ' την πολιτική της ιστορία, είχε κιόλας αναπτύξει κι εκπληκτικά εξανθρωπίσει το θεϊκό κόσμο, με τους ποιητές της· κι όταν πραγματικά άρχισε η ιστορία της, είχε ήδη μιαν έτοιμη θρησκεία, την πιο συμπαθητική κι ευγενική απ' όλες τις θρησκείες που υπήρξαν ποτέ, στο μέτρο, τουλάχιστον, που μια θρησκεία — ένα ψέμα δηλαδή — μπορεί να είναι συμπαθητική κι ευγενική. Οι μεγάλοι στοχαστές της — και κανένα έθνος δεν είχε ποτέ μεγαλύτερους απ' την Ελλάδα — βρήκαν το θεϊκό κόσμο εγκαθιδρυμένο, όχι μόνον έξω απ' αυτούς τους ίδιους, στο λαό, αλλά και μέσα τους, σαν συνήθεια αντίληψης και σκέψης και, όπως ήταν φυσικό, την πήραν σαν αφετηρία. Το ότι δεν έκαναν καθόλου θεολογία — το ότι δεν έχασαν, δηλαδή, τον καιρό τους προσπαθώντας να συμφιλιώνουν την αναδυόμενη λογική με τους παραλογισμούς του τάδε ή του δείνα θεού όπως έκαναν οι σχολαστικοί του Μεσαίωνα — μετράει ήδη πολύ υπέρ τους. Άφησαν τους θεούς έξω απ' τους στοχασμούς τους κι αφοσιώθηκαν άμεσα στη θεϊκή ιδέα, τη μία και μοναδική, την αόρατη, παντοδύναμη, αιώνια κι απόλυτα πνευματική αλλά απρόσωπη. Σ' ότι αφορά, λοιπόν, την πνευματοκρατία, οι Έλληνες μεταφυσικοί, πολύ περισσότερο απ' τους Εβραίους ήταν οι δημιουργοί του Χριστιανικού θεού. Οι Εβραίοι το μόνο που πρόσθεσαν σ' αυτήν είναι η βάναυση προσωπικότητα του Ιεχωβά τους.

Το ότι μια υπέροχη μεγαλοφυία σαν τον θείο Πλάτωνα μπορούσε να είναι απόλυτα πεπεισμένη για την πραγματικότητα της θεϊκής ιδέας, μας δείχνει πόσο μεταδοτική, πόσο παντοδύναμη είναι η παράδοση της θρησκευτικής μανίας, ακόμη και για τα μεγαλύτερα πνεύματα. Δε θάπρεπε, άλλωστε, να μας εκπλήσσει, αυτό, αφού, ακόμα και στις μέρες μας, η μεγαλύτερη φιλοσοφική μεγαλοφυία που εμφανίστηκε μετά απ' τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα, ο Χέγκελ — ακόμα και παρά την κριτική του Καντ, που όσο ατελής και μεταφυσική κι αν ήταν, είχε, μολοντούτο, πλήξει την αντικειμενικότητα ή πραγματικότητα των θεϊκών ιδεών — προσπάθησε ν' αποκαταστήσει τις θεϊκές αυτές ιδέες στον υπερβατικό ή ουράνιο θρόνο τους. Η αλήθεια είναι, βέβαια, ότι ο Χέγκελ έκανε αυτή την παλινόρθωση με τόσο χυδαίο τρόπο ώστε σκότωσε για πάντα τον καλό Θεό. Αφαίρεσε απ' τις ιδέες

αυτές τη θεϊκή τους αίγλη, δείχνοντας, σε όποιον έκανε τον κόπο να τον διαβάσει, ότι δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα δημιούργημα του ανθρώπινου πνεύματος που διατρέχει την ιστορία, αναζητώντας τον εαυτό του. Για να δώσει ένα τέλος σ' όλους τους θρησκευτικούς παραλογισμούς και το θεϊκό αντικατοπτρισμό, δεν απόμενε παρά να προφέρει αυτά τα βαρυσήμαντα λόγια, που ειπώθηκαν μετά απ' αυτόν και σχεδόν ταυτόχρονα από δυο μεγάλα πνεύματα, που ήταν εντελώς άγνωστα μεταξύ τους — τον Λουδοβίκο Φόυερμπαχ, οπαδό κι ανασκευαστή του Χέγκελ, στη Γερμανία και τον Ογκύστ Κοντ, ιδρυτή της θετικής φιλοσοφίας στη Γαλλία. Τα λόγια αυτά είναι τα εξής:

"Η μεταφυσική περιορίζεται στην ψυχολογία". Όλα τα μεταφυσικά συστήματα δεν ήταν άλλο παρά η ανθρώπινη ψυχολογία που αναπτυσσόταν μέσα στην ιστορία.

Σήμερα δεν είναι πια δύσκολο να καταλάβουμε πώς γεννήθηκαν οι θεϊκές ιδέες, πώς δημιουργήθηκαν διαδοχικά απ' την αφαιρετική ικανότητα του ανθρώπου. Ο άνθρωπος κατασκεύασε τους θεούς. Τον καιρό όμως του Πλάτωνα η γνώση αυτή ήταν αδύνατη. Το συλλογικό πνεύμα και, συνακόλουθα, το ατομικό πνεύμα ακόμη και κείνο της πιο λαμπρής μεγαλοφυίας, δεν ήταν ώριμο γι' αυτό. Μάταια έλεγε μαζί με τον Σωκράτη: "Γνώθι σ' αυτόν". Αυτή η αυτογνωσία υπήρχε μόνο σαν κατάσταση διαισθητική' στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε. Άρα ήταν αδύνατο για το ανθρώπινο πνεύμα να υποπτευθεί ότι αυτό το ίδιο ήταν ο μοναδικός δημιουργός του θεϊκού κόσμου. Βρήκε τον θεϊκό κόσμο μπροστά του' τον βρήκε σαν ιστορία, σαν παράδοση, σα συναίσθημα και σα συνήθεια σκέψης' κι αναγκαστικά τον έκανε αντικείμενο των υψηλότερων στοχασμών του. Έτσι γεννήθηκε η Μεταφυσική κι έτσι αναπτύχθηκαν και τελειοποιήθηκαν οι θείες ιδέες, η βάση της Πνευματοκρατίας.

Είναι αλήθεια ότι μετά τον Πλάτωνα υπήρξε ένα είδος αντίστροφης κίνησης στην ανάπτυξη του πνεύματος. Ο Αριστοτέλης, ο αληθινός πατέρας της επιστήμης και της θετικής φιλοσοφίας, δεν αρνήθηκε το θεϊκό κόσμο, αλλ' ασχολήθηκε μ' αυτόν όσο το δυνατόν λιγότερο. Ήταν ο πρώτος που μελέτησε, σαν αναλυτής και πειραματιστής που ήταν, τη λογική, τους νόμους της ανθρώπινης σκέψης, και, συνάμα, το φυσικό κόσμο, όχι την ιδεατή κι απατηλή του ουσία, αλλά την πραγματική όψη του. Μετά απ' αυτόν οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας ίδρυσαν την πρώτη σχολή θετικών επιστημόνων. Ήταν άθεοι. Ο αθεϊσμός τους όμως δεν επηρέασε καθόλου τους συγχρόνους τους. Η επιστήμη έτεινε να διαχωριστεί ολοένα και περισσότερο απ' τη ζωή. Ύστερα απ' τον Πλάτωνα, οι θεϊκές ιδέες απορρίφθηκαν απ' την ίδια τη μεταφυσική' αυτό το έκαναν οι Επικούρειοι και οι Σκεπτικοί, 2 σχολές που συνεισφέρανε πολύ στον εκφυλισμό της ανθρώπινης αριστοκρατίας, αλλά δεν είχαν καμιά απήχηση στις μάζες.

Μια άλλη σχολή, με αφάνταστα μεγαλύτερη επιρροή, ιδρύθηκε στην Αλεξάνδρεια. Ήταν η σχολή των νεοπλατωνικών. Αυτοί, συγχωνεύοντας σ' ένα αισχρό μείγμα, τις τερατώδεις φαντασιώσεις της Ανατολής και τις ιδέες του Πλάτωνα, ήταν οι αληθινοί εμπνευστές κι αργότερα τελειοποιητές των χριστιανικών δογμάτων.

Έτσι, ο προσωπικός και χυδαίος εγωϊσμός του Ιεχωβά, η όχι λιγότερο βάναυση και χυδαία Ρωμαϊκή κυριαρχία, κι ο μεταφυσικός ιδεαλιστικός στοχασμός των Ελλήνων, εκχυδαϊσμένος απ' την επαφή με την Ανατολή, ήταν τα 3 ιστορικά στοιχεία που δημιούργησαν την πνευματοκρατική θρησκεία των Χριστιανών.

Προτού υψωθεί ο βωμός του μοναδικού και ύψιστου Θεού, πάνω στα ερείπια των αμέτρητων βωμών των ειδωλολατρικών θεών, έπρεπε πρώτα να καταστραφεί η αυτονομία των διαφόρων εθνών που σύνθέτανε τον ειδωλολατρικό ή αρχαίο κόσμο. Αυτό έγινε πολύ βάναυσα απ' τους Ρωμαίους, οι οποίοι, κατακτώντας το μεγαλύτερο μέρος του γνωστού στους αρχαίους κόσμου, έβαλαν τα πρώτα θεμέλια, πολύ χυδαία κι αρνητικά, χωρίς αμφιβολία, του ανθρώπινου. Ένας θεός που υψώνεται έτσι πάνω απ' τις εθνικές διαφορές, υλικές και κοινωνικές, όλων των χωρών, κι αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, την άμεση άρνησή τους, αναγκαστικά, δεν μπορεί παρά να είναι ένα άυλο κι αφηρημένο ον. Η πίστη όμως στην ύπαρξη ενός τέτοιου όντος, παράήταν δύσκολη υπόθεση, και δεν μπορούσε να δημιουργηθεί ξαφνικά. Επομένως, όπως έδειξα στο Παράρτημα, χρειάστηκε μια μακρινή πορεία προετοιμασίας κι ανάπτυξης στα χέρια των Ελλήνων μεταφυσικών, που ήταν οι πρώτοι που θεμελίωσαν φιλοσοφικά την έννοια της θ ε ϊ κ ή ς ι δ έ α ς, ένα πρότυπο αιώνια δημιουργικό και διαρκώς αναπαραγόμενο απ' τον ορατό κόσμο. Η θεότητα όμως που συνέλαβε και δημιούργησε η Ελληνική φιλοσοφία δεν ήταν παρά μια απρόσωπη θεότητα. Αφού καμιά συνεπής και σοβαρή μεταφυσική δεν ήταν ικανή να εξυψωθεί, ή μάλλον, να ξεπέσει στην ιδέα ενός προσωπικού θεού, έγινε, συνακόλουθα, αναγκαίο να επινοήσει ένα Θεό που να είναι μοναδικός και, συνάμα, πολύ προσωπικός. Κι ο Θεός αυτός βρέθηκε στο πολύ βάναυσο, εγωϊστικό κι ωμό πρόσωπο του Ιεχωβά, του εθνικού Θεού των Εβραίων. Οι Εβραίοι, όμως, παρά το αποκλειστικά εθνικό αίσθημα που τους διακρίνει ακόμα και σήμερα, είχαν γίνει, στην πραγματικότητα, πολύ πριν τη γέννηση του Χριστού, ο πιο κοσμοπολίτικος λαός του κόσμου. Μερικούς τους είχαν πάρει αιχμάλωτους οι Ρωμαίοι, πολύ περισσότεροι, όμως, παρακινούμενοι απ' αυτό το εμπορικό πάθος που αποτελεί ένα από τα βασικά γνωρίσματα του χαρακτήρα τους, είχαν σκορπίσει σ' όλες τις χώρες, μεταφέροντας παντού τη λατρεία του Ιεχωβά τους, στον οποίο παράμεναν τόσο πιο πιστοί, όσο πιο πολύ τους εγκατέλειπε εκείνος.

Στην Αλεξάνδρεια ο τρομερός αυτός θεός των Εβραίων γνωρίστηκε προσωπικά με τη μεταφυσική θεότητα του Πλάτωνα, ήδη αρκετά

διεφθαρμένη απ' την επαφή με την Ανατολή και τη διάφθειρε ακόμα περισσότερο ο ίδιος. Παρόλη την εθνική, ζηλότυπη και μοχθηρή αποκλειστικότητά του, δεν μπόρεσε ν' αντισταθεί για πολύ στις χάρες αυτής της ιδεατής κι απρόσωπης θεότητας των Ελλήνων. Την παντρεύτηκε κι απ' το γάμο αυτό γεννήθηκε ο πνευματοκρατικός — όχι όμως και πνευματικός — Θεός των χριστιανών. Οι Νεοπλατωνικοί της Αλεξάνδρειας είναι γνωστοί σαν οι βασικοί δημιουργοί της Χριστιανικής θεολογίας.

Μολοντούτο, η θεολογία από μόνη της δεν αποτελεί μια θρησκεία, στον ίδιο βαθμό που τα ιστορικά στοιχεία δεν αρκούν για να δημιουργήσουν την ιστορία. Λέγοντας ιστορικά στοιχεία εννοώ τις γενικές συνθήκες μιας οποιασδήποτε πραγματικής ανάπτυξης — σ' αυτή την περίπτωση, λογουχάρη, την κατάκτηση του κόσμου απ' τους Ρωμαίους και τη συνάντηση του Θεού των Εβραίων με την ιδεατή θεότητα των Ελλήνων. Για να γονιμοποιηθούν τα ιστορικά στοιχεία, για να περάσουν από μια σειρά νέων ιστορικών μετασχηματισμών, χρειάστηκε ένα ζωντανό, αυθόρμητο γεγονός που χωρίς αυτό θα μπορούσαν να είχαν παραμείνει για πολλούς αιώνες ακόμη στην κατάσταση των μη παραγωγικών στοιχείων. Το γεγονός αυτό δεν έλειψε απ' το Χριστιανισμό: ήταν το προπαγανδιστικό κήρυγμα, το μαρτύριο κι ο θάνατος του Ιησού Χριστού.

Δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα για τη μεγάλη κι αγιοπρεπή αυτή προσωπικότητα, αφού όσα μας λένε τα ευαγγέλια είναι αντιφατικά, και τόσο μυθικά, που μόλις και μετά βίας διακρίνουμε μερικά πραγματικά και ζωτικά χαρακτηριστικά. Είναι όμως βέβαιο ότι ήταν ο δάσκαλος των φτωχών, ο φίλος και παρηγορητής των εξαθλιωμένων, των αγράμματων, των δούλων και των γυναικών, κι ότι οι τελευταίες τον αγάπησαν πολύ. Υποσχόταν την αιώνια ζωή σε όσους καταπιέζονται, σε όσους υποφέρουν εδώ κάτω' κι ο αριθμός τους είναι τεράστιος. Τον σταύρωσαν, φυσικά, οι εκπρόσωποι της επίσημης ηθικής και της δημόσιας τάξης της εποχής εκείνης. Οι μαθητές του κι οι μαθητές των μαθητών του, κατόρθωσαν να εξαπλωθούν παντού, χάρη στην καταστροφή των εθνικών φραγμών απ' τη Ρωμαϊκή κατάκτηση και διαδώσανε το Ευαγγέλιο σε όλες τις γνωστές στους αρχαίους χώρες. Παντού όπου πήγαιναν τους υποδέχονταν με ανοιχτές αγκάλες οι δούλοι κι οι γυναίκες, οι 2 πιο καταπιεσμένες, πιο ταλαίπωρες και, όπως είναι φυσικό, πιο αγράμματες τάξεις του αρχαίου κόσμου. Γιατί ακόμα και το ότι μπόρεσαν να προσηλυτίσουν λίγους οπαδούς μέσα στον προνομιούχο και μορφωμένο κόσμο, το χρωστούσαν κατά ένα μεγάλο μέρος, στην επιρροή των γυναικών. Η πιο εκτεταμένη προπαγάνδα τους είχε σχεδόν αποκλειστικά σαν στόχο το λαό, το δυστυχισμένο κι αποκτηνωμένο απ' τη σκλαβιά. Αυτό ήταν το πρώτο ξύπνημα, η πρώτη πνευματική εξέγερση του προλεταριάτου.

Η μεγάλη τιμή του Χριστιανισμού, η αναμφισβήτητη αρετή του κι όλο το μυστικό του πρωτοφανούς κι ωστόσο απόλυτα θεμιτού θριάμβου του, βρίσκεται στο γεγονός ότι απευθύνθηκε στο τεράστιο και δυστυχισμένο αυτό πλήθος, στο οποίο, ο αρχαίος κόσμος, μια βάναυση κι ωμή διανοητική και πολιτική αριστοκρατία, αρνιόταν ακόμα και τα πιο στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Διαφορετικά δε θα μπορούσε να διαδοθεί ποτέ. Το δόγμα που κηρύσσανε οι απόστολοι του Χριστού, όσο παρήγορο κι αν φαινόταν στους απόκληρους, ήταν τελείως απαράδεκτο, τελείως παράλογο, απ' τη σκοπιά της ανθρώπινης λογικής, ώστε να μπορέσουν ποτέ να το υιοθετήσουν άνθρωποι φωτισμένοι. Με τι χαρά μιλάει ο απόστολος Παύλος για το σ κ ά ν δ α λ ο τ η ς π ί σ τ η ς και για το θρίαμβο αυτής της θ ε ϊ κ ή ς τ ρ έ λ α ς που αρνιούνται οι ισχυροί κι οι σοφοί του αιώνα, αλλά και, που γι' αυτό ακριβώς, τη δέχονται με ακόμα μεγαλύτερο πάθος, οι απλοϊκοί, οι αγράμματοι κι οι πτωχοί τω πνεύματι!

Πράγματι, χρειαζόταν μια πολύ βαθιά δυσαρέσκεια για τη ζωή, μια πολύ έντονη δίψα της καρδιάς και μια σχεδόν απόλυτη φτώχεια της σκέψης, για να εξασφαλιστεί η αποδοχή του Χριστιανικού παραλογισμού, του πιο θρασύ και τερατώδικου απ' όλους τους θρησκευτικούς παραλογισμούς.

Αυτό, δεν αποτελούσε μόνο την άρνηση όλων των πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών θεσμών της αρχαιότητας: ήταν η πλήρης ανατροπή του κοινού νου, κάθε ανθρώπινης λογικής. Από κει και πέρα το ζωντανό ον κι ο πραγματικός κόσμος θεωρούνταν σα μηδέν' ενώ το προϊόν της αφαιρετικής ικανότητας του ανθρώπου, η έσχατη κι ύψιστη αφαίρεση, πέρα απ' τα υπάρχοντα πράγματα, πιο πέρα ακόμα απ' τις γενικές οριοθετήσεις του ζωντανού όντος, τις ιδέες του χώρου και του χρόνου, μην έχοντας πια τίποτα για να ξεπεράσει, αναπαύεται μέσα στη θεώρηση της κενότητάς του και σε απόλυτη ακινησία.

Αυτή η αφαίρεση, αυτή η κ ο μ μ έ ν η κ ε φ α λ ή,* εντελώς κενή από κάθε περιεχόμενο, το αληθινό μηδέν, ο Θεός, ανακηρύσσεται το μόνο πραγματικό, αιώνιο, παντοδύναμο ον. Το πραγματικό Παν ανακηρύσσεται μηδέν, και το απόλυτο μηδέν, το Παν. Η σκια γίνεται σώμα και το σώμα χάνεται σαν σκιά.

'Ολα αυτά δεν ήταν παρά θρασύτητα και παραλογισμός ανείπωτος, το αληθινό σ κ ά ν δ α λ ο τ η ς π ί σ τ η ς, ο θρίαμβος της εύπιστης ηλιθιότητας πάνω στο πνεύμα των μαζών' και — για μερικούς — η θριαμβευτική ειρωνεία ενός πνεύματος απηυδυσμένου, διεφθαρμένου, απογοητευμένου κι αηδιασμένου απ' την ειλικρινή και σοβαρή αναζήτηση της αλήθειας' ήταν αυτή η ανάγκη ν' απαλλαγούν απ' τη σκέψη και να καταλήξουν στην αποκτήνωση, που τόσο συχνά

* Λατινικά στο κείμενο — caput mortuum. (Σ.τ.Μ.).

αισθάνονται τα μπουχτισμένα πνεύματα:

Π ι σ τ ε ύ ω γ ι α τ ί ε ί ν α ι π α ρ ά λ ο γ ο.*

Πιστεύω στο παράλογο· πιστεύω σ' αυτό, ακριβώς και κυρίως επειδή είναι παράλογο. Κατά τον ίδιο τρόπο πολλά εκλεκτά και φωτισμένα πνεύματα των ημερών μας, πιστεύουν στο ζωϊκό μαγνητισμό, τον πνευματισμό, τα τραπεζάκια που υψώνονται** κι άλλοι — γιατί να πάμε τόσο μακριά: — πιστεύουν ακόμα στο Χριστιανισμό, τον ιδεαλισμό, το Θεό.

Η πίστη του προλεταριάτου της αρχαιότητας, όπως και του σημερινού, ήταν πιο σταθερή κι απλοϊκή και λιγότερο κ α λ ό γ ο υ σ τ η.*** Η Χριστιανική προπαγάνδα απευθύνθηκε στην καρδιά του, όχι στο πνεύμα του· στις αιώνιες προσδοκίες του, στις ανάγκες του, στα δεινά του, στη σκλαβιά του, όχι στη λογική του, που κοιμόταν ακόμα κι επομένως δεν μπορούσε να ξέρει τίποτα για τις λογικές αντιφάσεις και το ευνόητο του παραλόγου. Το μόνο που το ενδιέφερε ήταν να ξέρει πότε θα σημάνει η ώρα της λύτρωσης που του είχαν υποσχεθεί, πότε θα έρθει η βασιλεία των ουρανών. Όσο για τα θεολογικά δόγματα, ούτε που το απασχολούσαν, γιατί δεν καταλάβαινε τίποτα απ' αυτά. Το προλεταριάτο που προσηλυτίστηκε στο Χριστιανισμό, αποτελούσε το υλικό δυναμικό του, όχι, όμως, και τη διανοητική του ισχύ.

Όσο για τα Χριστιανικά δόγματα, είναι γνωστό ότι έτυχαν επεξεργασίας σε μια σειρά θεολογικών και φιλολογικών έργων, στις Συνόδους και κυρίως απ' τους προσηλυτισμένους Νεοπλατωνικούς της Ανατολής. Το Ελληνικό πνεύμα είχε ξεπέσει τόσο χαμηλά, στον 4ο αιώ-

---

* Λατινικά στο κείμενο: — Credo quod absurdum. (Σ.τ.Μ.).

** Μολονότι η πεποίθηση του συγγραφέα είναι απόλυτα δικαιολογημένη εξαιτίας του τσαρλατανισμού και των διάφορων "μάγων" της εποχής του, φανταστείτε ωστόσο την έκπληξη που θα δοκίμαζε αν έβλεπε αυτά που θεωρεί εδώ σαν φαντασιώσεις ν' απολαμβάνουν μεγάλης προσοχής από μέρους της σύγχρονης εξουσίας στην αέναη προσπάθειά της να καθυποτάξει ολοκληρωτικά τον άνθρωπο — παραψυχολογικές έρευνες και πειράματα της CIA, της Σοβιετικής Ένωσης κλπ. (βλέπε, λογουχάρη, το βιβλίο "Ψυχικές Ανακαλύψεις πίσω απ' το Σιδηρούν Παραπέτασμα" — εκδόσεις Βουλούκου). (Σ.τ.Μ.)

*** Γνωρίζω πολύ καλά ότι στα θεολογικά και μεταφυσικά συστήματα της Ανατολής, κι ειδικότερα σε κείνα των Ινδιών, συμπεριλαμβανόμενου και του Βουδισμού, συναντάμε την αρχή του εκμηδενισμού του πραγματικού κόσμου για χάρη του ιδανικού και της απόλυτης αφαίρεσης. Δεν έχουμε όμως, στα συστήματα αυτά, το πρόσθετο στοιχείο της ηθελημένης και συνειδητής άρνησης που διακρίνει το Χριστιανισμό όταν δημιουργήθηκαν τα συστήματα αυτά, ο κόσμος της ανθρώπινης σκέψης, της θέλησης και της ελευθερίας, δεν είχε φτάσει ακόμα σ' εκείνο το στάδιο ανάπτυξης που γνώρισε αργότερα στον Ελληνικό και το Ρωμαϊκό πολιτισμό.

να της Χριστιανικής περιόδου, την εποχή της πρώτης Συνόδου, ώστε η ιδέα ενός προσωπικού Θεού, καθαρού, αιώνιου, απόλυτου πνεύματος, δημιουργού κι ύψιστου αφέντη, που υπάρχει έξω απ' τον κόσμο, έγινε ομόφωνα δεκτή απ' τους Πατέρες της Εκκλησίας' σα λογική συνέπεια αυτού του απόλυτου παραλογισμού ήταν το ότι θεωρήθηκε φυσική κι αναγκαία η πίστη στο άυλο και την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής, στεγασμένης και φυλακισμένης μέσα σ' ένα σώμα εν μέρει μόνο θνητό, αφού ένα κομμάτι απ' το ίδιο αυτό το σώμα, αν και υλικό, είναι αθάνατο, όπως η ψυχή και θ' αναστηθεί μαζί της. Βλέπουμε, λοιπόν, πόσο δύσκολο ήταν, ακόμα και για τους Πατέρες της Εκκλησίας, να συλλάβουν την ύπαρξη καθαρών πνευμάτων, έξω από κάθε υλική μορφή. Πρέπει να προσθέσουμε ότι, γενικά, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό κάθε μεταφυσικού και θεολογικού επιχειρήματος είναι να προσπαθεί να εξηγήσει έναν παραλογισμό μ' έναν άλλο.

Ο Χριστιανισμός ήταν πολύ τυχερός που συνάντησε έναν κόσμο δούλων. Ωφελήθηκε επίσης πολύ απ' την εισβολή των βαρβάρων. Οι τελευταίοι ήταν άξιοι άνθρωποι, γεμάτοι φυσική δύναμη κι ωθούμενοι πάνω απ' όλα, από μια μεγάλη ανάγκη κι ικανότητα για ζωή, ληστές, που είχαν υποστεί κάθε δοκιμασία, ικανοί να ερημώσουν και να λεηλατήσουν τα πάντα, σαν τους απογόνους τους, τους σημερινούς Γερμανούς' ήταν, όμως, πολύ λιγότερο συστηματικοί και σχολαστικοί απ' αυτούς, πολύ λιγότερο ηθικολόγοι και μορφωμένοι κι απ' την άλλη μεριά, πολύ πιο ανεξάρτητοι και περήφανοι, ικανοί για επιστήμη κι όχι ανίκανοι για ελευθερία, σαν τους μπουρζουάδες της σύγχρονης Γερμανίας. Παρόλες, όμως, τις μεγάλες αυτές αρετές τους, δεν ήταν τίποτα παραπάνω από βάρβαροι — αδιάφοροι για όλα τα ζητήματα της θεολογίας και της μεταφυσικής, όσο κι οι αρχαίοι δούλοι που, επιπλέον, μεγάλος αριθμός απ' αυτούς ανήκε στη φυλή τους. Κι έτσι, όταν ξεπεράστηκαν οι πρακτικοί δισταγμοί τους, δεν ήταν πια δύσκολο να προσηλυτιστούν θεωρητικά στο Χριστιανισμό.

Για 10 αιώνες, ο Χριστιανισμός, οπλισμένος με την παντοδυναμία της Εκκλησίας και του Κράτους και μην έχοντας κανένα ανταγωνισμό, κατάφερε να εξαχρειώσει, να διαστρεβλώσει και να ψευτίσει το πνεύμα της Ευρώπης. Δεν είχε κανένα ανταγωνιστή, γιατί έξω απ' την Εκκλησία, δεν υπήρχαν ούτε στοχαστές ούτε μορφωμένοι άνθρωποι. Αυτή μονάχα σκεφτόταν, αυτή μονάχα μιλούσε κι έγραφε, αυτή μονάχα δίδασκε. Κι αν γεννιούνταν αιρέσεις μέσα στους κόλπους της, δεν αντιμάχονταν παρά τις θεολογικές και πρακτικές παραφυάδες του θεμελιακού δόγματος, ποτέ το ίδιο το δόγμα. Η πίστη στο Θεό, καθαρό πνεύμα και δημιουργό του κόσμου κι η πίστη στο άυλο της ψυχής παράμειναν άθικτες. Η διπλή αυτή πίστη έγινε ιδεολογική βάση ολόκληρου του πολιτισμού της Δυτικής κι Ανατολικής Ευρώπης' διείσδυσε κι ενσαρκώθηκε σ' όλους τους θεσμούς, όλες τις λεπτομέρειες της δημόσιας κι ιδιωτικής ζωής όλων των προνο-

μιούχων τάξεων, καθώς και των μαζών.

Είναι ν' απορεί, λοιπόν, κανείς που η πίστη αυτή επέζησε μέχρι σήμερα, συνεχίζοντας ν' ασκεί την ολέθρια επιρροή της ακόμα και σ' εκλεκτά πνεύματα, όπως ο Ματσίνι, ο Μισελέ, ο Κινέ και τόσοι άλλοι; Είδαμε ότι η πρώτη επίθεση εναντίον της προήλθε απ' την α ν α γ έ ν ν η σ η του ελεύθερου πνεύματος, στον 15ο αιώνα, που δημιούργησε ήρωες και μάρτυρες σαν τον Βανίνι, τον Τζορντάνο Μπρούνο και τον Γαλιλαίο. Παρόλο που πνίγηκε μέσα στο θόρυβο, την αναταραχή και τα πάθη της Μεταρρύθμισης, το πνεύμα αυτό συνέχισε αθόρυβα το αόρατο έργο του, αφήνοντας κληρονομιά, στα ευγενέστερα πνεύματα κάθε γενιάς, το καθήκον της ανθρώπινης χειραφέτησης με την καταστροφή του παράλογου, ώσπου τελικά, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, εμφανίστηκε ξανά στο φως της μέρας, ανεμίζοντας θαρραλέα τη σημαία του αθεϊσμού και του υλισμού.

Θα υπόθετε, λοιπόν, κανείς ότι το ανθρώπινο πνεύμα ήταν επιτέλους έτοιμο ν' απαλλαγεί απ' όλες τις θεϊκές φαντασιώσεις. Κάθε άλλο. Η θεϊκή ψευτιά, μοναδική τροφή της ανθρωπότητας 18 αιώνες τώρα (μιλώντας μόνο για το Χριστιανισμό), θ' αποδεικνύταν για μια ακόμα φορά, πιο ισχυρή απ' την ανθρώπινη αλήθεια. Ανίκανη πια να χρησιμοποιήσει το μαύρο κοπάδι, τα κοράκια που είχε ιεροποιήσει η Εκκλησία, τους Καθολικούς ή τους Προτεστάντες παπάδες, που δεν απολάμβαναν πια κανενός είδους εμπιστοσύνη, χρησιμοποίησε κοινούς, "κοσμικούς" παπάδες, ψεύτες και σοφιστές χωρίς ράσα, που ανάμεσά τους τους κύριους ρ ό λ ο υ ς πήραν 2 μοιραίοι άνθρωποι, ο ένας το πιο διαστρεβλωμένο πνεύμα κι ο άλλος, η πιο δογματική δεσποτική θέληση, του τελευταίου αιώνα — ο Ζ. Ζ. Ρουσσώ κι ο Ροβεσπιέρος.

Ο πρώτος είναι το πρότυπο της στενοκεφαλιάς και της καχύποπτης ποταπότητας, της έξαρσης που δεν έχει άλλο αντικείμενο πέρα απ' τον εαυτό του, του παγερού ενθουσιασμού και της υποκρισίας, συναισθηματικής και συνάμα άτεγκτης, της απάτης του σύγχρονου ιδεαλισμού. Μπορούμε να τον θιωρήσουμε σαν τον πραγματικό δημιουργό της σύγχρονης αντίδρασης. Ενώ ήταν φαινομενικά ο πιο δημοκρατικός συγγραφέας του 18ου αιώνα, έτρεφε μέσα του, τον ανελέητο δεσποτισμό του κυβερνήτη. Υπήρξε ο προφήτης του δογματικού Κράτους, ενώ ο Ροβεσπιέρος ο άξιος και πιστός οπαδός του, προσπάθησε να γίνει αρχιερέας του. Έχοντας ακούσει τον Βολταίρο να λέει, ότι αν ο Θεός δεν υπήρχε, θα έπρεπε να τον εφεύρουμε, ο Ζ. Ζ. Ρουσσώ, εφεύρε το Υπέρτατο Ον, τον αφηρημένο και στείρο Θεό των Ντεϊστών. Και εν ονόματι του Υπέρτατου Όντος, και της υποκριτικής αρετής που προστάζει το Υπέρτατο αυτό Ον, ο Ροβεσπιέρος αποκεφάλισε πρώτα τους Εμπερτιστές, κι ύστερα το ίδιο το πνεύμα και την ψυχή της Επανάστασης, τον Δαντόν, δολοφονώντας, στο πρόσωπό του τη Δημοκρατία κι ανοίγοντας έτσι το δρόμο για τον αναπό-

φευκτο πια θρίαμβο της δικτατορίας του Βοναπάρτη Α΄. Ύστερα απ' το μεγάλο αυτό θρίαμβο, η ιδεαλιστική αντίδραση έψαξε και βρήκε υπηρέτες λιγότερο φανατικούς, λιγότερο τρομαχτικούς, που να ταιριάζουν περισσότερο στο σμικρυμένο ανάστημα της σημερινής μπουρζουαζίας. Στη Γαλλία, τον Σατωμπριάν, τον Λαμαρτίνο και — να το πούμε κι αυτό; Γιατί όχι; Όλα πρέπει να λέγονται όταν είναι αλήθεια — τον ίδιο τον Βίκτορα Ουγκώ, τον δημοκράτη, τον ρεπουμπλικάνο, τον σημερινό μισο-σοσιαλιστή. Κι από πίσω τους, ολόκληρη τη θλιβερή κομπανία των αδρανών κι ισχνών πνευμάτων, που κάτω απ' την ηγεσία τους, αποτέλεσαν τη σύγχρονη ρομαντική σχολή' στη Γερμανία, τους Σλέγκελ, τους Τικ, τους Νοβάλις, τους Βέρνερ, τους Σέλιγκ, και τόσους άλλους ακόμα, που δεν αξίζει ούτε τα ονόματά τους να μνημονεύσουμε.

Η φιλολογία που δημιούργησε αυτή η σχολή ήταν το βασίλειο των φαντασμάτων και των αερικών. Δεν μπορούσε ν' ανεχθεί το φως του ήλιου' τρεφόταν μονάχα απ' το σκοτάδι. Κι ούτε μπορούσε ν' ανεχθεί τη χυδαία επαφή με τις μάζες. Ήταν η φιλολογία των λεπτών, τρυφερών και ξεχωριστών ψυχών που προσβλέπανε διαρκώς στον ουρανό, και ζούσαν πάνω στη γη, λες και παρά τη θέλησή τους. Αισθανόταν φρίκη και περιφρόνηση για την πολιτική και τα καθημερινά ζητήματα' όταν όμως, τύχαινε ν' αναφερθεί σ' αυτά, αποδειχνόταν καθαρά αντιδραστική, έπαιρνε το μέρος της Εκκλησίας, ενάντια στη θρασύτητα των ελεύθερων στοχαστών, των Βασιλιάδων, ενάντια στους λαούς τους κι όλων των αριστοκρατών, ενάντια στο χυδαίο όχλο των δρόμων. Κατά τ' άλλα, όπως μόλις είπα, το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της σχολής του ρομαντισμού ήταν μια πλήρης σχεδόν αδιαφορία για την πολιτική. Ανάμεσα στα σύννεφα όπου ζούσε, 2 πραγματικά σημεία μπορούσε κανείς να διακρίνει — τη γοργή ανάπτυξη του αστικού υλισμού και το ανεξέλεγκτο ξέσπασμα των ατομικών ματαιοδοξιών.

Για να καταλάβουμε αυτή τη ρομαντική φιλολογία, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε το λόγο ύπαρξής της στους μετασχηματισμούς που έγιναν στους κόλπους της αστικής τάξης απ' την επανάσταση του 1793 και μετά.

Απ' την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση μέχρι την Επανάσταση, η μπουρζουαζία, αν όχι στη Γερμανία, τουλάχιστον στην Ιταλία, τη Γαλλία, την Ελβετία, την Αγγλία και την Ολλανδία, ήταν ο ήρωας κι ο εκπρόσωπος του επαναστατικού πνεύματος της ιστορίας. Απ' τους κόλπους της ξεπήδησαν οι περισσότεροι ελεύθεροι στοχαστές του 15ου αιώνα, οι θρησκευτικοί μεταρρυθμιστές των δυο επόμενων αιώνων, κι οι απόστολοι της ανθρώπινης χειραφέτησης συμπεριλαμβανόμενων, αυτή τη φορά, και των Γερμανών του περασμένου αιώνα. Μοναχή της, υποστηριζόμενη, όπως ήταν φυσικό απ' το δυνατό χέρι του λαού, που πίστευε σ' αυτήν, έκανε την επανάσταση του 1789 και

του 1793. Διακήρυξε την πτώση της Βασιλείας και της Εκκλησίας, την αδελφοσύνη των λαών, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Αυτοί είναι οι τίτλοι δόξας της κι είναι αθάνατοι!

Σύντομα όμως διασπάστηκε. Μια σημαντική μερίδα αγοραστών εθνικής ιδιοκτησίας που είχαν πλουτίσει και δε στηρίζονταν στο προλεταριάτο των πόλεων αλλά στην πλειονότητα των αγροτών της Γαλλίας, που είχανε γίνει και κείνοι ιδιοκτήτες γης, δεν είχε άλλη φιλοδοξία απ' την ειρήνη, την αποκατάσταση της δημόσιας τάξης και την εγκαθίδρυση μιας ισχυρής και σταθερής κυβέρνησης. Υποδέχτηκε, επομένως, με χαρά τη δικτατορία του Βοναπάρτη Α' και, παρόλο που ήταν πάντα Βολταιριανή, δεν είδε με δυσαρέσκεια το Κονκορδάτο με τον Πάπα και την αποκατάσταση της επίσημης Εκκλησίας στη Γαλλία: "Η θρησκεία είναι τόσο αναγκαία για το λαό!" Πράγμα που σημαίνει, ότι αφού έφαγε και χόρτασε καλά αυτή η μερίδα της μπουρζουαζίας, άρχισε να βλέπει ότι, για τη διατήρηση της θέσης και των νεοαποκτημένων γαιών της ήταν απαραίτητο να ξεγελάσει την ανικανοποίητη πείνα του λαού με υποσχέσεις ενός ουράνιου μάνα. Τότε ήταν που άρχισε ο Σατωμπριάν να κηρύσσει.*

Ο Ναπολέων έπεσε κι η Παλινόρθωση επανέφερε τη Γαλλία στη νόμιμη μοναρχία και μαζί της την ισχύ της Εκκλησίας και των ευγενών, που ανέκτησαν, αν όχι ολόκληρη, τουλάχιστον, ένα μεγάλο μέρος απ' την παλιά επιρροή τους. Η αντίδραση αυτή έσπρωξε ξανά τη μπουρζουαζία στην επανάσταση και, μαζί με το επαναστατικό πνεύμα αφυπνίστηκε και το πνεύμα του σκεπτικισμού της. Ο Σατωμπριάν παραμερίστηκε κι άρχισε να διαβάζεται ξανά ο Βολταίρος' δεν έφτασε όμως ως τον Ντιντερό' τα κλονισμένα νεύρα της δεν άντεχαν ένα τόσο ισχυρό φάρμακο. Ο Βολταίρος, αντίθετα, ελεύθερος στοχαστής και συνάμα ντεϊστής, της ταίριαζε θαυμάσια. Ο Μπερανζέ κι ο Π. Λ. Κουριέ ήταν η πιο τέλεια έκφραση αυτής της τάσης. "Ο Θεός των καλών ανθρώπων", και το ιδανικό του αστού βασιλιά, φιλελεύθερου και συνάμα δημοκρατικού, με φόντο το μεγαλειώδες αλλά από δω και πέρα ακίνδυνο παρελθόν των γιγάντιων θριάμβων της Αυτοκρατορίας — να ποια ήταν την εποχή εκείνη, η καθημερινή πνευματική τροφή της μπουρζουαζίας της Γαλλίας.

* Θεωρώ χρήσιμο ν' αναφέρω, σ' αυτό το σημείο, ένα ανέκδοτο — πολύ γνωστό, άλλωστε, κι εντελώς αυθεντικό — που ρίχνει άπλετο φως σ' ό,τι αφορά την προσωπική αξία αυτού του αναζωογονητή της καθολικής πίστης και τη θρησκευτική ειλικρίνεια της εποχής εκείνης. Ο Σατωμπριάν είχε παρουσιάσει σ' έναν εκδότη ένα έργο που στρεφόταν ενάντια στην πίστη. Ο εκδότης του επισήμανε το γεγονός ότι ο αθεϊσμός δεν ήταν πια της μόδας, κι ό,τι το αναγνωστικό κοινό δεν ενδιαφερόταν πια γι' αυτόν, ενώ αντίθετα, υπήρχε πάλι μεγάλη ζήτηση για θρησκευτικά έργα. Ο Σατωμπριάν έφυγε, αλλά ξαναγύρισε λίγους μήνες αργότερα, με τη "Μεγαλοφυΐα του Χριστιανισμού" του.

Η αλήθεια είναι βέβαια ότι ο Λαμαρτίνος, παρασυρμένος από μια μάταιη και γελοία φθονερή επιθυμία να φτάσει το ποιητικό ύψος του μεγάλου Μπάυρον, είχε αρχίσει τους παγερούς παραληρηματικούς του ύμνους προν τιμήν του Θεού των ευγενών και της νόμιμης μοναρχίας. Τα τραγούδια του όμως δεν είχαν απήχηση παρά μόνο στ' αριστοκρατικά σαλόνια. Η μπουρζουαζία δεν τ' άκουγε καθόλου. Ποιητής της ήταν ο Μπερανζέ και πολιτικός συγγραφέας της ο Κουριέ.

Η επανάσταση του Ιούλη είχε σαν αποτέλεσμα την επιτήδευση των γούστων της. Ξέρουμε ότι κάθε μπουρζουάς στη Γαλλία κουβαλάει μέσα του τον αιώνιο χαρακτήρα του αρχοντοχωριάτη, ένα χαρακτήρα που σπεύδει αμέσως να εμφανιστεί μόλις αποκτήσει λίγο πλούτο και δύναμη. Στα 1830, η πλούσια μπουρζουαζία είχε οριστικά αντικαταστήσει τους ευγενείς στα πόστα της εξουσίας. Και έτεινε, όπως ήταν φυσικό, να καθιερώνει μια νέα αριστοκρατία. Μιαν αριστοκρατία του κεφάλαιου κυρίως, αλλά και μιαν αριστοκρατία του πνεύματος, των καλών τρόπων και των λεπτεπίλεπτων αισθημάτων. Κι άρχισε να αισθάνεται θρήσκα.

Δεν επρόκειτο απλώς για έναν πιθηκισμό των αριστοκρατικών ηθών. Της το επέβαλε, επίσης, και η θέση της. Το προλεταριάτο της είχε προσφέρει μια ύστατη υπηρεσία, βοηθώντας τη, για μια ακόμα φορά, ν' ανατρέψει τους ευγενείς. Τώρα η μπουρζουαζία δεν χρειαζόταν άλλο τη συνεργασία του, γιατί αισθανόταν ακλόνητα εδραιωμένη υπό τη σκια του θρόνου του Ιούλη, κι η συμμαχία με το λαό, άχρηστη από δω κι εμπρός, άρχισε να γίνεται κι ενοχλητική. Ήταν απαραίτητο να τον βάλει μια και καλή στη θέση του, κάτι που φυσικά δεν μπορούσε να γίνει χωρίς να προκαλέσει μεγάλη αγανάκτηση στις μάζες. Χρειαζόταν οπωσδήποτε να περιοριστεί αυτή η αγανάκτηση. Εν ονόματι τίνος; Εν ονόματι των συμφερόντων της μπουρζουαζίας, ανοιχτά κι απροκάλυπτα; Αυτό παραήταν κυνικό. Όσο πιο άδικο κι απάνθρωπο είναι το συμφέρον, τόσο περισσότερο χρειάζεται ιεροποίηση. Τώρα πού αλλού θα βρισκόταν αυτή, παρά στη θρηκεία, την καλή αυτή προστάτιδα όλων των χορτάτων και συνάμα χρήσιμη παρηγορήτρα των πεινασμένων; Και, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, η θριαμβεύουσα μπουρζουαζία κατάλαβε ότι η θρησκεία είναι απαραίτητη για το λαό.

Κι αφού κέρδισε όλα τα δάφνινα στεφάνια της στη θρησκευτική, φιλοσοφική και πολιτική αντιπολίτευση, στη διαμαρτυρία και την επανάσταση, έγινε, επιτέλους, η άρχουσα τάξη, και συνακόλουθα, ο υπερασπιστής και προστάτης του Κράτους, του τακτικού θεσμού της αποκλειστικής εξουσίας αυτής της τάξης. Το Κράτος είναι βία κι έχει, πρώτα απ' όλα, υπέρ αυτού το δικαίωμα της βίας, το ακαταμάχητο επιχείρημα του τουφεκιού, του σασπό.* Ο άνθρωπος, όμως, είναι

* Chassepot: Επαναληπτικό τουφέκι μεγάλου βεληνεκούς, που πήρε τ' όνομα του εφευρέτη του. (Σ.τ.Μ.).

τόσο ιδιόμορφα φτιαγμένος, που το επιχείρημα αυτό, όσο εύγλωττο κι αν φαίνεται, δεν είναι επαρκές μακροπρόθεσμα. Κάποια ιεροποίηση, είναι απόλυτα απαραίτητη για να ενισχύσει τον οφειλόμενο σεβασμό. Επιπλέον, η ιεροποίηση αυτή πρέπει να είναι πολύ απλή και συνάμα πολύ ευνόητη, ώστε να μπορέσει να πείσει τις μάζες οι οποίες, αφού υποτάχθηκαν απ' τη δύναμη του Κράτους, πρέπει επίσης να οδηγηθούν στην ηθική αναγνώριση του δικαιώματός του.

Υπάρχουν μόνο 2 τρόποι για να πεισθούν οι μάζες για την ωφελιμότητα κάποιου κοινωνικού θεσμού. Ο πρώτος, ο μόνος πραγματικός, αλλά κι ο πιο δύσκολος για να υιοθετηθεί — γιατί θα σήμαινε την κατάργηση του Κράτους, ή, με άλλα λόγια, την κατάργηση της οργανωμένης πολιτικής εκμετάλλευσης της πλειονότητας από μια οποιαδήποτε μειονότητα — θα ήταν η άμεση κι ολοκληρωτική ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών του λαού, πράγμα που θα ισοδυναμούσε με την ολοκληρωτική εξάλειψη της πολιτικής κι οικονομικής ύπαρξης της μπουρζουάδικης τάξης, ή, ξανά, με την κατάργηση του Κράτους. Ευεργετικά μέτρα για τις μάζες, αλλά βλαβερά για τα συμφέροντα των μπουρζουάδων' επομένως είναι άσκοπο να μιλάμε γι' αυτόν.

Αντίθετα, ο μόνος τρόπος που θα έβλαφτε μόνο το λαό, και που θα ήταν πολύτιμος για τη σωτηρία των μπουρζουάδικων προνομίων, δεν είναι παρά η θρησκεία. Είναι η αιώνια οφθαλμαπάτη που οδηγεί τις μάζες στην αναζήτηση ουράνιων θησαυρών, ενώ, η άρχουσα τάξη, πολύ πιο επιφυλακτική, αρκείται να μοιράζει ανάμεσα στα μέλη της — πολύ άνισα, επιπλέον, και δίνοντας πάντα περισσότερα σ' αυτούς που ήδη έχουν περισσότερα — τα άθλια αγαθά αυτού του κόσμου και τα λάφυρα που αρπάζει απ' το λαό, πέρα απ' την πολιτική και την κοινωνική ελευθερία του.

Δεν υπάρχει, δεν μπορεί να υπάρξει, Κράτος χωρίς θρησκεία. Πάρτε τα πιο ελεύθερα κράτη του κόσμου — λογουχάρη, τις Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής και την Ελβετική Συνομοσπονδία — και θα δείτε τι σημαντικό ρόλο παίζει σ' όλους τους επίσημους λόγους, η Θεία Πρόνοια, αυτή η υπέρτατη ιεροποίηση όλων των Κρατών.

Όταν όμως ακούτε κάποιο αρχηγό Κράτους να μιλάει για το Θεό, είτε αυτός είναι ο Γουλιέλμος Α', ο Κνουτο-Γερμανός αυτοκράτορας, είτε ο Γκραντ, ο πρόεδρος της μεγάλης δημοκρατίας, να είστε βέβαιοι ότι ετοιμάζεται να κουρέψει, για μια ακόμη φορά, το λαό - κοπάδι του.

Η φιλελεύθερη και Βολταιριανή Γαλλική μπουρζουαζία, ωθούμενη, λόγω ταμπεραμέντου, σ' ένα θετικισμό (για να μην πω έναν υλισμό) ιδιαίτερα κοντόθωρο και κτηνώδη κι αφότου έγινε η κυβερνητική τάξη του Κράτους, χάρη στο θρίαμβό της του 1830, έπρεπε να δώσει στον εαυτό της μιαν επίσημη θρησκεία. Δεν ήταν εύκολο πράγμα. Η μπουρζουαζία δεν μπορούσε έτσι απότομα να γυρίσει πίσω στο ζυ-

γό του Ρωμαιοκαθολικισμού. Ανάμεσα σ' αυτήν και στην Εκκλησία της Ρώμης υπήρχε μια άβυσσος αίματος και μίσους κι όσο πρακτικοί και συνετοί κι αν γίνουμε, δεν μπορούμε να καταπνίξουμε ένα πάθος που έχει δημιουργήσει η ιστορία. Επιπλέον, η Γαλλική μπουρζουαζία θα γελοιοποιόταν εντελώς, με την επιστροφή της στην Εκκλησία και τη συμμετοχή της στις ευλαβικές τελετές της Χριστιανικής λατρείας, βασική προϋπόθεση ενός επίσημου κι ειλικρινούς προσηλυτισμού. Είναι αλήθεια ότι μερικοί το επιχείρησαν, αλλά ο ηρωϊσμός τους δεν ανταμείφθηκε παρά από ένα στείρο σκάνδαλο. Και τέλος, μια επιστροφή στον καθολικισμό ήταν αδύνατη, εξαιτίας της άλυτης αντίφασης που χώριζε την αμετάβλητη πολιτική της Ρώμης απ' την ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων της μεσαίας τάξης.

Απ' αυτήν την άποψη, ο Προτεσταντισμός είναι πολύ πιο χρήσιμος. Είναι η κ α τ ε ξ ο χ ή ν μπουρζουάδικη θρησκεία. Παραχωρεί τόση ακριβώς ελευθερία όση χρειάζονται οι μπουρζουάδες και βρίσκει τον τρόπο να συμφιλιώνει τις ουράνιες προσδοκίες με το σεβασμό που απαιτούν οι επίγειες συνθήκες. Συνακόλουθα, στις Προτεσταντικές χώρες ήταν που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα το εμπόριο κι η βιομηχανία. Για τη Γαλλική μπουρζουαζία ήταν όμως αδύνατο ν' ασπαστεί τον Προτεσταντισμό. Για να περάσεις απ' τη μια θρησκεία στην άλλη — εκτός κι αν το κάνεις υστερόβαυλα, όπως στην περίπτωση των Εβραίων της Ρωσίας και της Πολωνίας, που βαφτίζονταν 3 ή 4 φορές για να παίρνουν κάθε φορά την αμοιβή που τους αναλογούσε — για ν' αλλαξοπιστήσεις πραγματικά, χρειάζεται λίγη πίστη. Μέσα, όμως, στην αποκλειστικά θετική καρδιά του Γάλλου μπουρζουά, δεν υπήρχε χώρος για πίστη. Δείχνει την πιο βαθιά αδιαφορία για όλα τα ζητήματα που δεν αφορούν αρχικά το πορτοφόλι του και κατά δεύτερο λόγο την κοινωνική του ματαιοδοξία. Είναι εξίσου αδιάφορος απέναντι στον Προτεσταντισμό όσο και τον Καθολικισμό. Απ' την άλλη μεριά, ο Γάλλος μπουρζουάς δεν θα μπορούσε ν' ασπαστεί τον Προτεσταντισμό δίχως να έρθει σε αντίθεση με την Καθολική ρουτίνα της πλειονότητας του Γαλλικού λαού, πράγμα που θα ήταν μεγάλη απρονοησία από μέρους μιας τάξης που επιδιώκει να κυβερνήσει το έθνος.

Απόμενε ακόμα ένας τελευταίος δρόμος — η επιστροφή στην ανθρωπιστική κι επαναστατική θρησκεία του 18ου αιώνα. Όμως αυτός ο δρόμος θα οδηγούσε πολύ μακριά. Κι έτσι η μπουρζουαζία αναγκάστηκε, για να μπορέσει να ιεροποιήσει το νέο της Κράτος, να δημιουργήσει μια νέα θρησκεία, που θα υιοθετούσε ξεδιάντροπα, δίχως γελοιοποίηση και δίχως σκάνδαλα, ολόκληρη η μπουρζουάδικη τάξη.

Έτσι γεννήθηκε ο δ ο γ μ α τ ι κ ό ς Ντεϊσμός.

Άλλοι διηγήθηκαν, πολύ καλύτερα απ' ότι θα μπορούσα εγώ,

την ιστορία της γένεσης και της ανάπτυξης αυτής της σχολής που είχε μια τόσο αποφασιστική και — μπορούμε κάλλιστα να προσθέσουμε — μοιραία επίδραση στην πολιτική, πνευματική κι ηθική διαπαιδαγώγηση της μπουρζουάδικης νεολαίας της Γαλλίας. Χρονολογείται απ' τον Μπενζαμέν Κονστάν και την Μαντάμ ντε Σταλ' ο πραγματικός ιδρυτής της ήταν ο Ρουαγιέ - Κολλάρ, οι απόστολοί της, ο Γκιζό, ο Κουζέν, ο Βιλεμαίν, και πολλοί άλλοι. Ο δεδηλωμένος σκοπός της ήταν η συμφιλίωση της Επανάστασης με την Αντίδραση, ή, για να χρησιμοποιήσω την ορολογία της σχολής αυτής, της αρχής της ελευθερίας με την αρχή της εξουσίας προς όφελος, φυσικά, της τελευταίας.

Αυτή η συμφιλίωση σήμαινε: στην πολιτική, την αναίρεση της λαϊκής ελευθερίας προς όφελος της μπουρζουάδικης κυριαρχίας, που την αντιπροσώπευε το μοναρχικό και συνταγματικό Κράτος' στη φιλοσοφία, την εκούσια υποταγή του ελεύθερου λόγου στις αιώνιες αρχές της πίστης. Εδώ δε θα πρέπει ν' ασχοληθούμε παρά με την τελευταία.

Γνωρίζουμε ότι τη φιλοσοφία αυτή την επεξεργάστηκε ιδιαίτερα ο Μ. Κουζέν, ο πατέρας του Γαλλικού εκλεκτικισμού. Ένας επιφανειακός και σχολαστικός λογάς, ανίκανος για οποιαδήποτε πρωτότυπη σύλληψη, για οποιαδήποτε προσωπική ιδέα, ικανότατος, όμως, στις κοινοτυπίες, τις οποίες συνέχεε με την κοινή λογική, αυτός ο διαβόητος φιλόσοφος προετοίμασε, με μεγάλη περίσκεψη, προς χρήση της σπουδάζουσας νεολαίας της Γαλλίας, μια μεταφυσική σαλάτα, δικής του επινόησης και καθιερώνοντάς την, υποχρεωτικά, σε όλα τα σχολεία του Κράτους, υπό την αιγίδα του Πανεπιστήμιου, καταδίκασε, διαδοχικά, διάφορες γενεές σ' εγκεφαλική δυσπεψία. Φανταστείτε μια ξυνισμένη φιλοσοφική σάλτσα απ' τα πιο αντικρουόμενα συστήματα, ένα μείγμα από Πατέρες της Εκκλησίας, σχολαστικούς φιλόσοφους, Καρτέσιο και Πασκάλ, Καντ και Σκώτους ψυχολόγους, κι όλ' αυτά ένα επιστέγασμα θεμελιωμένο στις θεϊκές κι έμφυτες ιδέες του Πλάτωνα, καλυμμένο με μια στρώση Χεγκελιανής εγγένειας, και συνοδευμένο, φυσικά, από μια άγνοια, τόσο αυτάρεσκη όσο και πλήρη, της φυσικής επιστήμης κι αποδείχνοντας τελικά, με την ίδια βεβαιότητα του δυο επί δυο κάνουν π έ ν τ ε, την ύπαρξη ενός προσωπικού Θεού...

2.

Εν ονόματι του αποκυήματος εκείνου της φαντασίας, που πότε ονομάζεται συλλογικό συμφέρον, πότε συλλογικό δικαίωμα και πότε συλλογική βούληση κι ελευθερία, οι γιακωβίνοι απολυταρχικοί, οι επαναστάτες της σχολής του Ζαν Ζακ Ρουσσώ και του Ροβεσπιέρου, κηρύσσουν την απειλητική κι απάνθρωπη θεωρία του απόλυτου δικαιώματος του Κράτους, ενώ οι μοναρχικοί απολυταρχικοί δείχνουν μεγαλύτερη λογική συνέπεια, στηρίζοντάς το στη Θεϊκή Βούληση. Οι δογματιστές φιλελεύθεροι, ή τουλάχιστον, εκείνοι απ' αυτούς που παίρνουν στα σοβαρά τις φιλελεύθερες θεωρίες, ξεκινώντας απ' την αρχή της ατομικής ελευθερίας, ποζάρουν σαν αντίπαλοι του Κράτους. Εκείνοι, ανάμεσά τους, που υποστηρίζουν ότι η κυβέρνηση, δηλαδή, το σώμα των λειτουργών που είναι οργανωμένο με τον τάδε ή το δείνα τρόπο, κι επιφορτισμένο να επιτελεί τις λειτουργίες του Κράτους είναι ένα αναγκαίο κακό κι ότι η πρόοδος του πολιτισμού συνίσταται πάντα στο συνεχή περιορισμό των δικαιωμάτων και των δικαιοδοσιών των Κρατών. Αυτά λέει η θεωρία, αλλά στην πράξη, αυτοί οι ίδιοι δογματιστές φιλελεύθεροι, όταν απειλείται σοβαρά η ύπαρξη ή η σταθερότητα του Κράτους, είναι εξίσου φανατικοί υπερασπιστές του με τους μοναρχικούς και τους Γιακωβίνους απολυταρχικούς.

Η λατρεία τους για το Κράτος, που αντιφάσκει κατάφωρα με τα φιλελεύθερα δόγματά τους, μπορεί να εξηγηθεί με 2 τρόπους: πρακτικά, τα ταξικά τους συμφέροντα κάνουν τη συντριπτική πλειονότητα των δογματιστών φιλελεύθερων, μέλη της μπουρζουαζίας. Αυτή η τόσο πολυάριθμη κι αξιοσέβαστη τάξη, δε θέλει παρά να δώσει στον εαυτό της τα αποκλειστικά δικαιώματα και προνόμια της πιο ολοκληρωμένης αναρχίας. Η κοινωνικο-οικονομική βάση της πολιτικής της ύπαρξης δε στηρίζεται σε άλλη αρχή απ' την απεριόριστη αυτή αναρχία που εκφράζεται στις περίφημες λέξεις: *Laissez faire et laissez passer.** Αλλά θέλει αυτή την αναρχία μόνο για τον εαυτό της, όχι για τις μάζες που πρέπει να παραμείνουν υποταγμένες στην πιο αυστηρή πειθαρχία του Κράτους, γιατί είναι "υπερβολικά αμαθείς για να την απολαύσουν, δίχως να κάνουν κατάχρησή της". Γιατί αν οι μάζες, κουρασμένες να δουλεύουν για άλλους, εξεγείρονταν, θα κατέρρεε όλη η κοινωνική και πολιτική ύπαρξη της μπουρζουαζίας. Παντού και πάντα,

* **Το σύνθημα του οικονομικού φιλελευθερισμού, που σήμερα έχει υιοθετηθεί απ' τους "ελευθεριακούς", ή δεξιούς "αναρχικούς" ή "αναρχοκαπιταλιστές" των ΕΠΑ. (Σ.τ.Ε.).**

όταν οι μάζες βρίσκονται σε αναβρασμό, ακόμα κι οι πιο ένθερμοι φιλελεύθεροι μεταστρέφονται αμέσως και γίνονται οι πιο φανατικοί υπέρμαχοι της παντοδυναμίας του Κράτους.

Πέρα απ' αυτό τον πρακτικό λόγο, υπάρχει κι ένας άλλος θεωρητικού χαρακτήρα, που ωθεί επίσης ακόμα και τους πιο ειλικρινείς φιλελεύθερους να στραφούν στη λατρεία του Κράτους. Θεωρούν τους εαυτούς τους φιλελεύθερους γιατί η θεωρία τους για την καταγωγή της κοινωνίας στηρίζεται στην αρχή της ατομικής ελευθερίας κι εξαιτίας αυτού ακριβώς είναι που καταλήγουν αναπόφευκτα ν' αναγνωρίσουν το απόλυτο δικαίωμα του Κράτους.

Σύμφωνα μ' αυτούς, η ατομική ελευθερία δεν είναι ένα δημιούργημα, ένα ιστορικό προϊόν της κοινωνίας. Υποστηρίζουν, αντίθετα, ότι η ατομική ελευθερία προϋπάρχει κάθε κοινωνίας κι ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν προικιστεί απ' το Θεό με μιαν αθάνατη ψυχή. Συνακόλουθα, ο άνθρωπος είναι ένα ον ολοκληρωμένο, απόλυτα ανεξάρτητο, πέρα κι έξω απ' την κοινωνία. Όντας ελεύθερος, προγενέστερος κι έξω απ' την κοινωνία, δημιουργεί αναγκαστικά την κοινωνία του με μια θεληματική πράξη, ένα είδος συμβόλαιου, είτε είναι ενστικτώδικο και σιωπηρό είτε συνειδητό και ρητά διατυπωμένο. Κοντολογής, σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, τα άτομα δεν είναι προϊόν της κοινωνίας αλλά, αντίθετα, ωθούνται να δημιουργήσουν την κοινωνία από κάποια αναγκαιότητα, όπως η εργασία ή ο πόλεμος.

Έτσι απ' αυτή τη θεωρία προκύπτει ότι η κοινωνία, κυριολεκτικά μιλώντας, δεν υπάρχει. Η φυσική ανθρώπινη κοινωνία, η απαρχή κάθε πολιτισμού, το μόνο περιβάλλον στο οποίο μπορούν να γεννηθούν και ν' αναπτυχθούν η προσωπικότητα κι η ελευθερία του ανθρώπου, είναι άγνωστη γι' αυτούς. Απ' τη μια μεριά, αυτή η θεωρία αναγνωρίζει μόνον άτομα αυθύπαρκτα που είναι ελεύθερα από μόνα τους κι απ' την άλλη μεριά, μόνο μια κοινωνία δημιουργημένη αυθαίρετα απ' αυτά κι εδραιωμένη σ' ένα συμβόλαιο σιωπηρό ή ρητά διατυπωμένο δηλαδή, στο Κράτος. (Ξέρουν πολύ καλά ότι κανένα κράτος στην ιστορία δε δημιουργήθηκε ποτέ με συμβόλαιο κι ότι όλα τα κράτη εγκαθιδρύθηκαν με την κατάκτηση και τη βία.)

Τα άτομα, που η μάζα τους συγκροτεί το Κράτος στη βάση ενός συμβολαίου, εμφανίζονται στη θεωρία αυτή σαν ολότελα ιδιαίτερα κι αντιφατικά όντα. Απ' τη μια μεριά, όντας προικισμένα με μιαν αθάνατη ψυχή και μιαν ελεύθερη βούληση, είναι όλα όντα άπειρα, απόλυτα αυτάρκη από μόνα τους και δεν έχουν ανάγκη κανένα ούτε και το θεό, γιατί όντας αθάνατα είναι τα ίδια θεοί. Απ' την άλλη μεριά, είναι όντα χυδαία υλικά, αδύναμα, ατελή, περιορισμένα κι ολοκληρωτικά υποταγμένα στις δυνάμεις της φύσης που τα περιβάλλει και που αργά ή γρήγορα τα ενσωματώνει. Αν τα δούμε απ' την πρώτη άποψη, τόσο λίγο χρειάζονται την κοινωνία, ώστε η τελευταία δεν εμφανίζεται παρά σαν εμπόδιο για την ολοκλήρωση του είναι τους και

την απόλυτη ελευθερία τους. Είδαμε, λοιπόν, απ' τις απαρχές του χριστιανισμού, ανθρώπους άγιους και σταθερούς, που ενώ είχαν πάρει στα σοβαρά την αθανασία και τη σωτηρία της ψυχής τους, να κόβουν κάθε κοινωνικό δεσμό και να εγκαταλείπουν κάθε ανθρώπινη επικοινωνία, αναζητώντας την ολοκλήρωση, την αρετή και το θεό στη μοναξιά. Θεώρησαν, δικαιολογημένα, την κοινωνία σαν πηγή διαφθοράς και την απόλυτη απομόνωση της ψυχής σαν αναγκαίο όρο κάθε αρετής. Κι αν μερικές φορές εγκατέλειψαν τη μοναξιά τους, αυτό δεν ήταν απόρροια ανάγκης αλλά γενναιοδωρίας, χριστιανικής ευσπλαχνίας απέναντι στο συνάνθρωπό τους που, συνεχίζοντας να διαφθείρεται μέσα στον κοινωνικό περίγυρο, χρειαζόταν τις νουθεσίες, τις προσευχές και την καθοδήγησή τους. Κι αυτό το έκαναν πάντα για τη σωτηρία των άλλων, ποτέ για τη δική τους σωτηρία κι ολοκλήρωση. Αντίθετα, ξαναγυρίζοντας στην κοινωνία την οποία είχαν απορρίψει με βδελυγμία, αφού τη στηλιτεύσανε σα σχολείο κάθε λογής διαφθοράς, κινδύνευαν να χάσουν την ψυχή τους· μόλις εκπλήρωναν το άγιο έργο τους, επιστρέφανε πίσω στην έρημό τους, για να φθάσουν ξανά στην ολοκλήρωση, διαμέσου της συνεχούς περισυλλογής της θεώρησης της ατομικής τους ύπαρξης και της μοναχικής ψυχής τους, έχοντας σα μοναδική τους συντροφιά το Θεό.

Αυτό δεν είναι παρά ένα παράδειγμα, που θα έπρεπε ν' ακολουθήσουν όλοι εκείνοι που πιστεύουν σήμερα στην αθανασία της ψυχής, την έμφυτη ελευθερία ή την ελεύθερη βούληση, αν θέλουν να σώσουν την ψυχή τους, προετοιμάζοντάς την για την αιώνια ζωή. Το επαναλαμβάνω ξανά, οι άγιοι ερημίτες, που η συνεχής τους απομόνωση τους οδηγούσε στην πιο τέλεια ηλιθιότητα, ήταν απόλυτα λογικοί. Στο βαθμό που η ψυχή είναι αθάνατη, δηλαδή, έμφυτα άπειρη κι ελεύθερη, είναι κι αυτάρκης. Εκείνα που μπορούν ν' αλληλοσυμπληρωθούν δεν είναι παρά τα εφήμερα, τα περιορισμένα και πεπερασμένα· το άπειρο δεν μπορεί να συμπληρωθεί με τίποτα. Αν συναντήσει κάτι αλλότριο, ξένο προς τον εαυτό του, τότε το άπειρο αισθάνεται αποπνιξία, και, συνακόλουθα, πρέπει να φύγει, ν' αγνοήσει οτιδήποτε δεν είναι ο εαυτός του. Είπα προηγούμενα, ότι, τελικά, η αθάνατη ψυχή θα έπρεπε να μη χρειάζεται το Θεό. Ένα ον άπειρο καθεαυτό, δεν μπορεί ν' αναγνωρίσει δίπλα του κάποιο άλλο ον, ισότιμό του, κι ακόμα λιγότερο κάποιο ανώτερο. Κάθε ον που θα ήταν εξίσου άπειρο μ' αυτό δίχως να είναι το ίδιο, θα το περιόριζε, μετατρέποντάς το, συνακόλουθα, σ' ένα προσδιορισμένο και πεπερασμένο ον. Στο μέτρο που η αθάνατη ψυχή θ' αναγνώριζε ένα ον εξίσου άπειρο μ' αυτήν αλλά έξω απ' αυτήν, θ' αναγνώριζε αναγκαστικά και τον εαυτό της σαν ον πεπερασμένο. Γιατί το άπειρο είναι όντως άπειρο μόνον όταν εγκολπώνει τα πάντα, μην αφήνοντας τίποτα έξω απ' τον εαυτό του. Επιπλέον, ένα άπειρο ον δεν μπορεί ν' αναγνωρίσει σαν ανώτερό του ένα άλλο άπειρο ον. Στο άπειρο δε χωρεί ούτε σχετικότητα, ούτε

σύγκριση· επομένως, οι λέξεις "ανώτερο" και "κατώτερο" άπειρο δεν είναι παρά παραλογισμός. Κι ο θεός είναι, όμοια, παραλογισμός. Η θεολογία, που έχει το προνόμιο να είναι παράλογη και πιστεύει κάτι ακριβώς επειδή είναι παράλογο, τοποθέτησε το ανώτερο άπειρο, το απόλυτο άπειρο του θεού, πάνω απ' τις αθάνατες κι άρα άπειρες, ανθρώπινες ψυχές. Ωστόσο, για να ωραιοποιήσει το δημιούργημά της, η θεολογία επινόησε το μύθο του Σατανά, που αντιπροσωπεύει την εξέγερση ενός άπειρου όντος, ενάντια στην ύπαρξη ενός απόλυτου άπειρου, του Θεού. Κι όπως ακριβώς ο Σατανάς εξεγέρθηκε ενάντια στο απόλυτο άπειρο του θεού, έτσι κι οι άγιοι ερημίτες του χριστιανισμού, όντας υπερβολικά ταπεινοί για να εξεγερθούν ενάντια στο θεό, εξεγέρθηκαν ενάντια στο ισότιμο άπειρο των ανθρώπων, την κοινωνία.

Έτσι, διακήρυξαν συνεπέστατα ότι δεν είχαν ανάγκη την κοινωνία για να σωθούν κι ότι, αφού, εξαιτίας ενός παράξενου πεπρωμένου, ήταν ένα πλήθος άτομα απογυμνωμένα, ξεπεσμένα, τους ήταν αρκετή η κοινωνία του θεού, η περισυλλογή τους παρουσία του απόλυτου εκείνου άπειρου.

Και το επαναλαμβάνω ξανά, είναι ένα παράδειγμα που θα έπρεπε ν' ακολουθήσουν όλοι εκείνοι που πιστεύουν στην αθανασία της ψυχής· απ' αυτή τη σκοπιά, η κοινωνία μπορεί να τους προσφέρει μόνο τη σίγουρη απώλεια. Πραγματικά, τι προσφέρει η τελευταία στους ανθρώπους; Υλικά πλούτη, πρώτα απ' όλα, που μόνο με τη συλλογική εργασία μπορούν να παραχθούν σε ικανές ποσότητες. Όποιος, όμως, πιστεύει στην αιώνια ζωή δε θα έπρεπε να περιφρονεί αυτά τα πλούτη; Μήπως ο Χριστός δεν είπε στους μαθητές του: "Μη θησαυρίζετε σ' αυτή τη γη, γιατί εκεί που βρίσκονται τα πλούτη βρίσκεται κι η καρδιά σας"; Κι επίσης, "Ευκολότερα είναι να περάσει ο κάμηλος από μια βελόνα παρά να μπει ένας πλούσιος στη βασιλεία των ουρανών". (Εξακολουθώ αμετανόητα να φαντάζομαι τα μούτρα που θα κάνουν οι ευσεβείς και πλούσιοι μπουρζουάδες προτεστάντες της Αγγλίας, της Αμερικής, της Γερμανίας και της Ελβετίας, διαβάζοντας αυτά τα τόσο κατηγορηματικά και δυσάρεστα γι' αυτούς λόγια.)

Ο Χριστός έχει δίκιο απ' την πλευρά του: η απληστία για υλικά πλούτη είναι κάτι τελείως ασυμβίβαστο με τη σωτηρία της αθάνατης ψυχής. Γιατί τότε, όσο λίγο κι αν πιστεύει κανείς στην αθανασία της ψυχής, δεν θα ήταν προτιμότερο να παραιτηθεί απ' τις ανέσεις που προσφέρει η κοινωνία και να τρέφεται με ρίζες κερδίζοντας την αιωνιότητα της ψυχής του, παρά να καταλήξει να τη χάσει, εξαιτίας μερικών δεκαετιών υλικών απολαύσεων; Ο υπολογισμός αυτός είναι τόσο σωστός, τόσο κατάφωρας, ώστε μας υποχρεώνει να πιστέψουμε ότι οι ευσεβείς και πλούσιοι αυτοί, τραπεζίτες, βιομήχανοι κι έμποροι, που κάνουν θαυμάσιες δουλειές με τα μέσα που όλοι γνωρίζουμε, έχοντας πάντα στο στόμα τα λόγια του Ευαγγελίου, δεν ενδιαφέρο-

νται καθόλου για την αθανασία της ψυχής τους, κι ότι την παραχωρούν γενναιόδωρα στο προλεταριάτο, κρατώντας με αυταπάρνηση για τον εαυτό τους τ' άθλια υλικά αγαθά που συσσωρεύουν σ' αυτή τη γη.

Πέρα απ' τα υλικά αγαθά, τι άλλο προσφέρει η κοινωνία; Τις σαρκικές, ανθρώπινες, επίγειες απολαύσεις, τον πολιτισμό και την καλλιέργεια του πνεύματος, πράγματα ανεκτίμητα για τον εφήμερο κι υλικό άνθρωπο, αλλά που δεν είναι τίποτα μπροστά στην αιωνιότητα, μπροστά στην αθανασία, μπροστά στο θεό. Μήπως η πιο θαυμαστή ανθρώπινη σοφία δεν είναι σκέτος παραλογισμός μπροστά στο θεό;

Ένας θρύλος της Ανατολικής Εκκλησίας αναφέρει ότι 2 άγιοι ερημίτες, εξορισμένοι με τη θέλησή τους σ' ένα ερημονήσι, απομονωμένοι ακόμα κι ο ένας απ' τον άλλο και περνώντας μέρα-νύχτα βυθισμένοι στην περισυλλογή και την προσευχή, καταλήξανε να ξεχάσουν ακόμα και να μιλάνε. Το παλιό τους λεξιλόγιο είχε περιοριστεί σε 3-4 μόνο λέξεις, που αν τις σύνδεες, δεν είχαν κανένα νόημα, αλλά που μπροστά στο Θεό εκφράζανε τους πιο ευγενείς πόθους της ψυχής τους. Τρέφονταν, φυσικά, με ρίζες σαν τα φυτοφάγα ζώα. Απ' την ανθρώπινη σκοπιά, ήταν ηλίθιοι ή τρελοί, απ' τη σκοπιά όμως του θεού, απ' τη σκοπιά της πίστης, αποδείχθηκαν πιο οξυδερκείς υπολογιστές απ' τον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα. Γιατί θυσίασαν μερικές δεκαετίες επίγειας ευτυχίας κι εγκόσμιων απολαύσεων για να κερδίσουν την αιώνια ευδαιμονία και το θείο πνεύμα.

Συνακόλουθα, είναι κατάφωρο ότι, αν θεωρήσουμε τον άνθρωπο προικισμένο με μιαν αθάνατη ψυχή, με το άπειρο και την ελευθερία που είναι έμφυτα σ' αυτή, τότε εκείνος δεν είναι παρά ένα ον κατεξοχήν αντικοινωνικό. Κι αν ήταν πάντα συνετός, αν δεν είχε άλλο μέλημα απ' την αιωνιότητά του, αν είχε το σθένος να περιφρονήσει κάθε αγαθό, κάθε ανθρώπινο δεσμό και κάθε ματαιότητα σ' αυτή τη γη, δε θα είχε ποτέ ξεφύγει απ' αυτή την κατάσταση της θεϊκής αθωότητας ή ηλιθιότητας και δε θα είχε δημιουργήσει την κοινωνία. Κοντολογής, ο Αδάμ κι η Εύα δε θα είχαν ποτέ γευθεί τον καρπό του δέντρου της γνώσης και θα είχαμε ζήσει όλοι σαν τα κτήνη, σ' αυτό τον επίγειο Παράδεισο που μας είχε παραχωρήσει ο Θεός για να κατοικήσουν. Απ' τη στιγμή, όμως, που οι άνθρωποι προτίμησαν τη γνώση, τον εκπολιτισμό, τον εξανθρωπισμό, τη σκέψη, την ομιλία και την απόλαυση υλικών αγαθών, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη μοναξιά τους και να οργανωθούν σε κοινωνία. Γιατί όσο άπειροι, αθάνατοι κι ελεύθεροι ε σ ω τ ε ρ ι κ ά κι αν είναι οι άνθρωποι, τόσο περιορισμένοι, θνητοί, αδύναμοι κι εξαρτημένοι απ' το φυσικό περιβάλλον, είναι ε ξ ω τ ε ρ ι κ ά.

Ειδωμένη απ' τη σκοπιά της επίγειας ύπαρξής τους, δηλαδή της πραγματικής, όχι της φανταστικής, η μάζα των ανθρώπων παρουσιά-

ζει ένα τόσο θλιβερό κι απογοητευτικό θέαμα, τόσο στείρο σε πρωτοβουλία, βούληση και πνεύμα, ώστε θα έπρεπε να είσαι προικισμένος με μια αληθινά φοβερή ικανότητα ν' αυταπατάσαι, για ν' ανιχνεύσεις μέσα τους μιαν αθάνατη ψυχή ή έστω τα ίχνη μιας ελεύθερης βούλησης. Παρουσιάζονται σαν όντα απόλυτα προσδιορισμένα: προσδιορισμένα απ' την εξωτερική φύση, απ' τ' άστρα κι απ' όλους τους υλικούς όρους ύπαρξής τους' προσδιορισμένα από νόμους κι από ολόκληρο τον κόσμο των ιδεών ή των προκαταλήψεων που επεξεργάστηκαν σταδιακά οι περασμένοι αιώνες, τις οποίες βρίσκουν μόλις γεννιούνται μέσα στην κοινωνία, της οποίας δεν είναι ποτέ οι δημιουργοί αλλά αρχικά τα προϊόντα και μετά τα όργανα. Στους 1.000 ανθρώπους δύσκολα θα μπορούσαμε να βρούμε έστω κι έναν για τον οποίο να πούμε, με τρόπο σχετικό κι όχι απόλυτο, ότι διαθέτει δική του βούληση και σκέψη. Η τεράστια πλειονότητα των ανθρώπων, όχι μόνον ανάμεσα στις αδαείς μάζες, αλλά κι ανάμεσα στις πολιτισμένες και προνομιούχες τάξεις, σκέπτονται και θέλουν μόνον ότι σκέπτονται και θέλουν όλοι οι άλλοι γύρω τους. Αναμφίβολα, πιστεύουν ότι οι ίδιοι σκέπτονται και θέλουν, δεν κάνουν όμως άλλο απ' το ν' αντιγράφουν δουλικά, μηχανικά, μ' ελαφρές τροποποιήσεις, τη σκέψη και τη θέληση άλλων κομφορμιστών, που αδιόρατα αφομοιώνουν. Αυτή η δουλικότητα, αυτή η ρουτίνα, αστείρευτες πηγές της κοινοτοπίας, αυτή η μόνιμη απουσία της θέλησης για εξέγερση κι αυτή η έλλειψη πρωτοβουλίας κι ανεξαρτησίας της σκέψης, είναι οι κύριες αιτίες της απογοητευτικά αργής ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Για μας τους υλιστές ή ρεαλιστές, που δεν πιστεύουμε ούτε στην αθανασία της ψυχής ούτε στην ελεύθερη βούληση, αυτή η βραδύτητα, όσο θλιβερή κι αν είναι, είναι ένα γεγονός ολότελα φυσικό. Ξεφεύγοντας απ' την κατάσταση του γορίλα, ο άνθρωπος δεν κατάφερε παρά με μεγάλη δυσκολία να συνειδητοποιήσει το ανθρώπινο και την ελευθερία του. Αρχικά, βέβαια, δεν μπορούσε να έχει ούτε αυτή τη συνείδηση ούτε αυτή την ελευθερία. Γεννήθηκε άγριο θηρίο και δούλος και σταδιακά εξανθρωπίστηκε και χειραφετήθηκε μόνο μέσα στην κοινωνία, που είναι, αναγκαστικά, προγενέστερη της γέννησης της σκέψης, του λόγου και της θέλησής του. Και δεν μπορεί να πετύχει αυτή τη χειραφέτηση παρά μόνο διαμέσου της συλλογικής προσπάθειας όλων των μελών της κοινωνίας, του παρόντος και του παρελθόντος, που αποτελεί την πηγή, τη φυσική αφετηρία της ανθρώπινης ύπαρξής του.

Ο άνθρωπος, συνακόλουθα, δεν πραγματώνει την ατομική ελευθερία καθώς επίσης και την προσωπικότητά του, παρά μόνο διαμέσου των ατόμων που τον περιβάλλουν και μόνο χάρη στη συλλογική εργασία και δύναμη της κοινωνίας. Δίχως την κοινωνία, θα είχε παραμείνει σίγουρα το πιο ηλίθιο και το πιο άθλιο ανάμεσα σ' όλα τ' άλλα άγρια θηρία της γης. Σύμφωνα με το σύστημα των υλιστών, που είναι

το μόνο φυσικό και λογικό σύστημα, η κοινωνία, απέχοντας πολύ απ' το να περιστέλλει και να περιορίζει την ελευθερία των ανθρώπων, αντίθετα τη γεννάει. Η κοινωνία είναι η ρίζα, το δέντρο κι η ελευθερία είναι ο καρπός του. Συνακόλουθα, σε κάθε εποχή, ο άνθρωπος πρέπει ν' αναζητάει την ελευθερία του όχι στην αρχή, αλλά στο τέλος της ιστορίας και θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η πραγματική κι ολόπλευρη χειραφέτηση κάθε ανθρώπου είναι ο αληθινός, ο μεγάλος, ο υπέρτατος σκοπός της ιστορίας.

Ολότελα διαφορετική αντίληψη έχουν οι ιδεαλιστές. Σύμφωνα με το δικό τους σύστημα, ο άνθρωπος γεννιέται αθάνατος κι ελεύθερος και μόνο τελικά γίνεται δούλος. Όντας πνεύμα αθάνατο κι ελεύθερο, άπειρο κι αυθύπαρκτο, δε χρειάζεται την κοινωνία' αν, λοιπόν, συγκροτηθεί σε κοινωνία, αυτό θα πρέπει να οφείλεται σε κάποιο είδος εκφυλισμού, ή στο ότι χάνει τη συνείδηση της αθανασίας και της ελευθερίας του. Όντας αντιφατικό, άπειρο εσωτερικά σαν πνεύμα, αλλά εξαρτημένο, ελαττωματικό κι υλικό εξωτερικά, είναι υποχρεωμένο να συνασπιστεί με τους ομοίους του, όχι στη βόση της ικανοποίησης των αναγκών της ψυχής, αλλά της συντήρησης του σώματος. Συνακόλουθα, η κοινωνία είναι προϊόν κάποιας θυσίας των συμφερόντων και της ανεξαρτησίας της ψυχής στο βωμό των αξιοκαταφρόνητων αναγκών του σώματος. Είναι ένας αληθινός εκφυλισμός, μια υποδούλωση του ελεύθερου κι αθάνατου εσωτερικά ατόμου, μια μερική, τουλάχιστον, απάρνηση της αρχικής ελευθερίας του.

Είναι πασίγνωστη η μυσταγωγική φράση, που στην ορολογία των οπαδών του Κράτους και των νόμων, εκφράζει αυτό τον εκφυλισμό κι αυτή τη θυσία, αυτό το μοιραίο πρώτο βήμα προς την υποδούλωση του ανθρώπου. Το άτομο, που σε φυσική κατάσταση, προτού, δηλαδή, ενταχθεί σε κάποια κοινωνία, απολαμβάνει μιαν απόλυτη ελευθερία, μόλις γίνει μέλος της θυσιάζει ένα μέρος της ελευθερίας του, για να του κατοχυρώσει η κοινωνία το υπόλοιπο. Κι όποιος ζητάει να του εξηγήσουν αυτή τη φράση, δέχεται συνήθως την εξής απάντηση: "Τα όρια της ελευθερίας κάθε ατόμου πρέπει να είναι η ελευθερία των άλλων".

Φαινομενικά, δεν υπάρχει τίποτα σωστότερο απ' αυτό. Ωστόσο, η θεωρία αυτή περικλείει εν σπέρματι όλη τη θεωρία του δεσποτισμού. Σε απόλυτη συμφωνία με τις θεμελιακές αρχές όλων των ιδεαλιστικών σχολών, κι αντίθετα με κάθε πραγματικό γεγονός, το άτομο εμφανίζεται σαν ένα ον απόλυτα ελεύθερο, στο μέτρο που παραμένει έξω απ' την κοινωνία' αν, λοιπόν, θεωρήσουμε και συλλάβουμε την κοινωνία σα νομική και πολιτική, δηλαδή, σαν Κράτος, αποτελεί την άρνηση της ελευθερίας. Να το αποτέλεσμα του ιδεαλισμού' είναι, όπως βλέπουμε, ακριβώς το αντίθετο απ' τα συμπεράσματα του υλισμού, ο οποίος, σύμφωνα με ότι συμβαίνει στον πραγματικό

κόσμο, θεωρεί την ατομική ελευθερία των ανθρώπων σαν προϊόν της κοινωνίας, σαν αναγκαία συνέπεια της συλλογικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Η υλιστική, ρεαλιστική και κολλεκτιβίστικη αντίληψη της ελευθερίας, σε αντίθεση με την ιδεαλιστική, είναι η ακόλουθη: ο άνθρωπος αποκτάει συνείδηση του εαυτού του και του ανθρώπινού του μόνο μέσα στην κοινωνία και διαμέσου της συλλογικής δράσης ολόκληρης της κοινωνίας. Απελευθερώνεται απ' το ζυγό της εξωτερικής φύσης μόνο διαμέσου της συλλογικής ή κοινωνικής εργασίας, που αυτή και μόνον αυτή, μπορεί να μεταμορφώσει τη γη σ' ένα περιβάλλον που ευνοεί την ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Δίχως μια τέτοια υλική χειραφέτηση είναι αδύνατη η διανοητική κι ηθική χειραφέτηση του ατόμου. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να χειραφετηθεί απ' το ζυγό της ίδιας του της φύσης, δηλαδή, να υποτάξει τα ένστικτα και τις κινήσεις του σώματός του στη συνειδητή διεύθυνση του συνεχώς αναπτυσσόμενου πνεύματός του, παρά μόνο με τη μόρφωση και τη διαπαιδαγώγηση. Όμως η μόρφωση κι η διαπαιδαγώγηση είναι φαινόμενα κατεξοχήν κι αποκλειστικά κοινωνικά· γιατί έξω απ' την κοινωνία, ο άνθρωπος θα είχε μείνει για πάντα άγριο θηρίο ή άγιος, πράγμα περίπου παρόμοιο. Τέλος, ο απομονωμένος άνθρωπος είναι αδύνατο να έχει συνείδηση της ελευθερίας του. Το να είσαι ελεύθερος σημαίνει να σε αναγνωρίζουν και να σε αντιμετωπίζουν σαν τέτοιο όλοι οι συνάνθρωποί σου. Η ελευθερία, λοιπόν, κάθε ατόμου, δεν είναι προϊόν απομόνωσης αλλά αλληλεπίδρασης, δεν είναι προϊόν αποκλεισμού αλλά σύνδεσης, στο μέτρο που η ελευθερία αυτή δεν είναι τίποτ' άλλο απ' την αντανάκλαση του ανθρώπινού του ή του ανθρώπινου δικαιώματός του στη συνείδηση όλων των ελεύθερων ανθρώπων, των αδελφών του, των ίσων μ' αυτόν.

Δεν μπορώ να είμαι και να νιώσω ελεύθερος παρά μόνο μπροστά σε άλλους ανθρώπους και σε σχέση μ' αυτούς. Μπροστά σ' ένα κατώτερο είδος ζώου, δεν μπορώ να είμαι ούτε ελεύθερος ούτε άνθρωπος, γιατί το ζώο είναι ανίκανο να συλλάβει και, συνακόλουθα, ν' αναγνωρίσει το ανθρώπινό μου. Δεν είμαι ανθρώπινος κι ελεύθερος κι εγώ ο ίδιος παρά μόνο στο μέτρο που αναγνωρίζω την ελευθερία και το ανθρώπινο όλων των συνανθρώπων μου.

Μόνον όταν σέβομαι τον ανθρώπινο χαρακτήρα τους, σέβομαι και το δικό μου. Ένας κανίβαλος που καταβροχθίζει τον αιχμάλωτό του σα να ήταν άγριο ζώο, δεν είναι άνθρωπος αλλά κτήνος. Ένας δουλοκτήτης, δεν είναι άνθρωπος αλλά αφέντης. Αρνούμενος το ανθρώπινο των δούλων του, αρνείται επίσης και το δικό του ανθρώπινο, όπως το αποδείχνει η ιστορία όλων των αρχαίων κοινωνιών. Οι Έλληνες κι οι Ρωμαίοι δεν ένιωθαν σαν ελεύθεροι άνθρωποι. Δε θεωρούσαν τους εαυτούς τους ελεύθερους στη βάση του ανθρώπινου δίκαιου. Πίστευαν ότι ήταν οι ίδιοι προνομιούχοι σαν

Έλληνες ή Ρωμαίοι, μόνο μέσα στην επικράτεια της πατρίδας τους και μόνον στο μέτρο που η τελευταία παράμενε ανεξάρτητη, δίχως να κατακτηθεί, κατακτώντας, αντίθετα, άλλες χώρες' πίστευαν πως ήταν προνομιούχοι χάρη στην ειδική προστασία που τους παρέχανε οι εθνικοί θεοί τους και δεν ξαφνιάζονταν διόλου, ούτε νόμιζαν πως είχαν το δικαίωμα να εξεγερθούν, όταν υποδουλώνονταν κι οι ίδιοι μετά από μια ήττα.

Είναι προς μεγάλη τιμή του χριστιανισμού το ότι διακήρυξε το ανθρώπινο όλων των ανθρώπινων όντων, αντρών και γυναικών, την ισότητα όλων των ανθρώπων μπροστά στο θεό. Ωστόσο, πώς τη διακήρυξε; Στον ουρανό, για τη μέλλουσα ζωή κι όχι για την τωρινή και πραγματική, τη ζωή στη γη. Εξάλλου, αυτή η μελλοντική ισότητα δεν είναι παρά ένα ψέμα γιατί, όπως όλοι ξέρουν, ο αριθμός των εκλεκτών είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Πάνω σ' αυτό συμφωνούν ομόφωνα οι θεολόγοι όλης της ποικιλίας των χριστιανικών δογμάτων. Συνακόλουθα, η χριστιανική ψευδο-ισότητα καταλήγει στο πιο κραυγαλέο προνόμιο, στην εύνοια της θείας χάριτος απέναντι σε μερικές χιλιάδες εκλεκτών, σε βάρος εκατομμυρίων κολασμένων. Άλλωστε, η ισότητα όλων μπροστά στο Θεό, κι αν ακόμα ίσχυε για όλους ανεξαιρέτως, δε θα ήταν παρά η ίση μηδαμινότητα κι η ίση υποδούλωση όλων μπροστά σε κάποιον υπέρτατο αφέντη. Μήπως το θεμέλιο της χριστιανικής λατρείας κι η πρωταρχική προϋπόθεση της σωτηρίας δεν είναι η απάρνηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κι η περιφρόνησή της μπροστά στο θεϊκό μεγαλείο; Έτσι, ο χριστιανός δεν είναι άνθρωπος με την έννοια ότι δεν έχει συνείδηση του ανθρώπινού του γιατί, αφού δε σέβεται τη δική του ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δεν είναι δυνατόν να σεβαστεί την ανθρώπινη αξιοπρέπεια των άλλων' κι αφού δε σέβεται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια των άλλων, δεν είναι δυνατόν να σεβαστεί τη δική του. Ο χριστιανός μπορεί να είναι προφήτης, άγιος, παπάς, βασιλιάς, στρατηγός, υπουργός, δημόσιος υπάλληλος, εκπρόσωπος οποιασδήποτε εξουσίας, χωροφύλακας, δήμιος, ευγενής, εκμεταλλευτής, αστός ή υποδουλωμένος προλετάριος, καταπιεστής ή καταπιεζόμενος, θύτης ή θύμα, αφεντικό ή μισθωτός εργάτης, αλλά δεν έχει το δικαίωμα να λέγεται άνθρωπος, γιατί ο άνθρωπος γίνεται πραγματικά άνθρωπος μόνο στο μέτρο που σέβεται κι αγαπά το ανθρώπινο και την ελευθερία όλων, μόνο στο μέτρο που κι εκείνοι σέβονται, αγαπάνε, ενισχύουν και δημιουργούν τη δική του ελευθερία και το δικό του ανθρώπινο.

Είμαι αληθινά ελεύθερος μόνο στο μέτρο που είναι εξίσου ελεύθερα όλα τα ανθρώπινα όντα — άντρες και γυναίκες — που με περιβάλλουν. Η ελευθερία των άλλων, απέχοντας πολύ απ' το ν' αποτελεί περιορισμό ή άρνηση της ελευθερίας μου, είναι, αντίθετα, αναγκαίος όρος κι επιβεβαίωσή της. Δε γίνομαι πραγματικά ελεύθερος παρά μόνο διαμέσου της ελευθερίας των άλλων' όσο περισσότεροι

είναι οι ελεύθεροι άνθρωποι που με περιβάλλουν κι όσο βαθύτερη και πλατύτερη είναι η ελευθερία τους, τόσο ουσιαστικότερη, βαθύτερη και πλατύτερη γίνεται η δική μου ελευθερία. Δεν είναι παρά η υποδούλωση των άλλων ανθρώπων εκείνη που μπαίνει εμπόδιο στην ελευθερία μου ή, με άλλα λόγια, δεν είναι παρά η ζωϊκότητά τους που αποτελεί άρνηση του ανθρώπινού μου, γιατί δεν μπορώ να πω πως είμαι αληθινά ελεύθερος παρά μόνο στο μέτρο που η ελευθερία μου ή, με άλλα λόγια η ανθρώπινη αξιοπρέπειά μου, το ανθρώπινο δικαίωμά μου, που συνίσταται στην άρνηση υπακοής σε οποιοδήποτε άλλο άνθρωπο και στον καθορισμό των δικών μου πράξεων σε αρμονία με τις δικές μου επιθυμίες, αντανακλώνται στην εξίσου ελεύθερη συνείδηση όλων κι επιβεβαιώνονται απ' τη συναίνεση όλης της ανθρωπότητας. Η προσωπική μου ελευθερία, επιβεβαιωνόμενη απ' την ελευθερία όλων, είναι απεριόριστη.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η υλιστική αντίληψη της ελευθερίας είναι κάτι πολύ θετικό, πολύ πολύπλοκο και, πάνω απ' όλα, κατεξοχήν κοινωνικό, γιατί μπορεί να υλοποιηθεί μόνο απ' την κοινωνία και διαμέσου της πιο ολόπλευρης ισότητας κι αλληλεγγύης ανάμεσα σ' όλους τους ανθρώπους. Μπορούμε να διακρίνουμε σ' αυτήν 3 φάσεις ανάπτυξης, 3 στοιχεία. Το πρώτο είναι κατεξοχήν κοινωνικό' είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη όλων των ικανοτήτων και δυνάμεων κάθε ανθρώπινου όντος, με τη διαπαιδαγώγηση, την επιστημονική μόρφωση και την υλική ευμάρεια, πράγματα που μπορεί να εξασφαλίσει στον καθένα μόνο η συλλογική — υλική και πνευματική, χειρωνακτική και διανοητική — εργασία ολόκληρης της κοινωνίας.

Το δεύτερο στοιχείο της ελευθερίας είναι αρνητικό. Είναι η εξέγερση του ατόμου ενάντια σε κάθε εξουσία, θεϊκή κι ανθρώπινη, συλλογική κι ατομική.

Η πρώτη εξέγερση στρέφεται ενάντια στην υπέρτατη τυραννία της θεολογίας του θεϊκού φαντάσματος. Στο μέτρο που θα έχουμε έναν αφέντη στον ουρανό, θα είμαστε δούλοι πάνω στη γη. Τόσο η λογική όσο κι η θέλησή μας θα εκμηδενίζονται εξίσου. Στο μέτρο που θα πιστεύουμε ότι πρέπει να τον υπακούουμε απόλυτα — κι απέναντι στο θεό κανένα άλλο είδος υπακοής δεν είναι δυνατό — θα πρέπει, αναγκαστικά, να υποτασσόμαστε παθητικά, δίχως καμιά επιφύλαξη στην ιερή εξουσία των ιεροποιημένων και μη ιεροποιημένων εκλεκτών του: μεσσιών, προφητών, θεόπνευστων νομοθετών, αυτοκρατόρων, βασιλιάδων, κι όλων των υπάλληλων κι υπουργών τους, χειροτονημένων αντιπροσώπων κι υπηρετών των δυο μεγάλων θεσμών που επιβόλλονται πάνω μας και που έχουν εγκαθιδρυθεί απ' τον ίδιο το θεό για να μας κυβερνούν, δηλαδή, της Εκκλησίας και του Κράτους. Κάθε κοσμική ή ανθρώπινη εξουσία πηγάζει άμεσα απ' την πνευματική ή/και θεϊκή εξουσία. Όμως η εξουσία είναι η

άρνηση της ελευθερίας. Ο θεός, ή μάλλον το αποκύημα της φαντασίας που ονομάζεται θεός, είναι η ιεροποίηση κι η πνευματική κι ηθική πηγή κάθε επίγειας δουλείας κι η ελευθερία των ανθρώπων ποτέ δε θα είναι ολόπλευρη, αν δεν καταλυθεί ο ολέθριος και δόλιος μύθος ενός ουράνιου αφέντη.

Αυτό έχει σα φυσικό επακόλουθο την εξέγερση ενάντια στην τυραννία των ανθρώπων, την ατομική καθώς επίσης και την κοινωνική, που αντιπροσωπεύεται και νομιμοποιείται απ' το Κράτος. Σ' αυτό το σημείο, θα πρέπει, όμως, να κάνουμε μια σαφή διάκριση ανάμεσα στην επίσημη κι άρα τυραννική εξουσία της κοινωνίας που έχει οργανωθεί σε Κράτος, και τη φυσική επίδραση κι επιρροή μιας μη επίσημης, μη τεχνητής, κοινωνίας, πάνω στα μέλη της.

Η εξέγερση ενάντια σ' αυτή τη φυσική κοινωνία είναι πολύ πιο δύσκολη για το άτομο, απ' την εξέγερση ενάντια στην επίσημα οργανωμένη κοινωνία, το Κράτος. Η κοινωνική τυραννία, που συχνά είναι μοιραία και καταθλιπτική, δεν προσλαμβάνει τον επιτακτικό βίαιο χαρακτήρα του νομιμοποιημένου κι επισημοποιημένου δεσποτισμού που χαρακτηρίζει την εξουσία του Κράτους. Δεν επιβάλλεται με τη μορφή του νόμου, στον οποίο υποχρεώνεται να υποτάσσεται κάθε άτομο, για ν' αποφύγει τις νομικές κυρώσεις. Η δράση της κοινωνικής τυραννίας είναι πιο ήπια, πιο δόλια και πιο αδιόρατη, όχι όμως λιγότερο ισχυρή και διάχυτη απ' την εξουσία του Κράτους. Εξουσιάζει τους ανθρώπους διαμέσου των εθίμων, των ηθών, της πληθώρας των προκαταλήψεων, των συνηθειών της καθημερινής ζωής, που όλα τους συνδυάζονται για να σχηματίσουν ότι αποκαλούμε κοινή γνώμη.

Περιβάλλει το άτομο απ' τη γέννησή του, το διαποτίζει και σχηματίζει την ίδια τη βάση της ατομικής του ύπαρξης, έτσι που κάθε άτομο, συχνά δίχως να το ξέρει, συνωμοτεί, κατά κάποιον τρόπο, μαζί της ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό. Απ' αυτό συνάγεται ότι για να εξεγερθεί ο άνθρωπος ενάντια σ' αυτή την επίδραση που η κοινωνία ασκεί ολότελα φυσικά πάνω του, θα πρέπει, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, να εξεγερθεί ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό. Γιατί, μαζί με όλες τις φυσικές κι υλικές, πνευματικές κι ηθικές του τάσεις κι επιθυμίες, δεν είναι κι ο ίδιος παρά ένα προϊόν της κοινωνίας, κι απ' αυτό απορρέει η τεράστια επίδραση που ασκεί η κοινωνία πάνω στους ανθρώπους.

Απ' τη σκοπιά της απόλυτης ηθικής, δηλαδή, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αυτή η επίδραση της κοινωνίας μπορεί να είναι ευεργετική, αλλά μπορεί να είναι και βλαβερή. Είναι ευεργετική όταν τείνει να ευνοεί την ανάπτυξη της επιστήμης, της υλικής ευμάρειας, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης. Είναι βλαβερή, όταν εμφανίζει την αντίθετη τάση. Ένας άνθρωπος που γεννιέται σε μια κοινωνία ζώων, τείνει να παραμείνει ζώο' αν γεννηθεί σε μια κοινωνία που την κυβερνάνε παπάδες, γίνεται ηλίθιος, ένας θρησκόληπτος

υποκριτής' αν γεννηθεί σε μια συμμορία ληστών, θα γίνει πιθανότατα ληστής' κι αν έχει την ατυχία να γεννηθεί στην κοινωνία των ημίθεων — των ευγενών, πριγκίπων, βασιλιάδων — που κυβερνάνε τη γη, θα γίνει ένας ποταπός υποδουλωτής της κοινωνίας, ένας τύραννος. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, η εξέγερση του ατόμου ενάντια στην κοινωνία όπου γεννήθηκε είναι αναπόσπαστη απ' τον εξανθρωπισμό του.

Αλλά το επαναλαμβάνω ξανά, η εξέγερση του ατόμου ενάντια στην κοινωνία είναι πολύ πιο δύσκολη απ' την εξέγερση ενάντια στο Κράτος. Το Κράτος είναι ένας μεταβατικός, ιστορικός θεσμός, μια προσωρινή μορφή της κοινωνίας, σαν τον αδελφό - θεσμό του, την Εκκλησία' ωστόσο, δεν έχει διόλου το μοιραίο κι αναλλοίωτο χαρακτήρα της κοινωνίας που, όντας προγενέστερη κάθε ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους και μέτοχος της παντοδυναμίας των φυσικών νόμων, αποτελεί τη βάση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος, από τότε τουλάχιστον που έκανε το πρώτο βήμα προς το ανθρώπινο, από τότε που άρχισε να είναι ανθρώπινος, δηλαδή, ένα ον που μιλάει και σκέπτεται, γεννιέται μέσα στην κοινωνία των ανθρώπων όπως το μερμήγκι γεννιέται μέσα στη φωλιά του κι η μέλισσα μέσα στην κυψέλη' δεν τη διαλέγει αλλά είναι, αντίθετα, προϊόν της κι υποτάσσεται αναπόδραστα στους νόμους που διέπουν την αναπόφευκτη εξέλιξή της και, συνάμα, σ' όλους τους άλλους φυσικούς νόμους. Η κοινωνία είναι προγενέστερη κάθε ανθρώπου κι επιβιώνει και μετά το θάνατό του, όπως κι η ίδια η φύση' είναι αιώνια όπως η φύση, ή μάλλον αφού γεννήθηκε στη γη, θα ζήσει όσο κι εκείνη. Συνακόλουθα, μια ριζική εξέγερση ενάντια στην κοινωνία, θα ήταν εξίσου αδύνατη για τον άνθρωπο όσο και μια εξέγερση ενάντια στη φύση, αφού, άλλωστε, η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι παρά η τελευταία σημαντική εκδήλωση ή έργο της φύσης πάνω σ' αυτή τη γη' κι ένας άνθρωπος που θα ήθελε ν' αμφισβητήσει την κοινωνία, δηλαδή, τη φύση γενικά και τη δική του φύση ειδικότερα, θ' αγνοούσε όλες τις αναγκαίες συνθήκες μιας πραγματικής ύπαρξης, θα πήγαινε προς το μηδέν, το απόλυτο κενό, τη νεκρή αφαίρεση, τον θεό. Έτσι το ερώτημα αν η κοινωνία είναι κάτι καλό ή κακό, φαίνεται τόσο ανούσιο όσο και το ερώτημα αν η φύση, το καθολικό, υλικό, πραγματικό, μοναδικό, υπέρτατο, απόλυτο ον, είναι κάτι καλό ή κακό' είναι κάτι περισσότερο απ' αυτό' είναι ένα γεγονός πολύ σημαντικό, θετικό, πρωταρχικό, προγενέστερο κάθε συνείδησης, κάθε ιδέας, κάθε πνευματικής κι ηθικής κρίσης' είναι η ίδια η βάση, είναι ο κόσμος όπου μέσα του αργότερα αναπτύσσονται μοιραία ότι ονομάζουμε καλό και κακό.

Δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με το Κράτος και δε διστάζω να πω ότι το Κράτος είναι το κακό, ένα αναγκαίο όμως ιστορικά κακό, τόσο αναγκαίο στο παρελθόν όσο αναγκαίο, θα γίνει, αργά ή γρήγορα, ο μελλοντικός του εκμηδενισμός, τόσο αναγκαίο όσο αναγκαίες ήταν η πρωτόγονη ζωικότητα κι οι θεολογικοί παραλογισμοί των αν-

θρώπων. Το Κράτος δεν είναι ταυτόσημο με την κοινωνία, είναι μόνο μια πρωτόγονη και συνάμα αφηρημένη ιστορική μορφή της. Γεννήθηκε ιστορικά σ' όλες τις χώρες απ' το γάμο της βίας, της αρπαγής και της λεηλασίας, κοντολογής, του πολέμου και της κατάκτησης, με τους θεούς που επινόησε διαδοχικά η θεολογική φαντασιοπληξία των εθνών. Ήταν, απ' τις απαρχές του και συνεχίζει να είναι ακόμα και σήμερα θεϊκή ιεροποίηση της ωμής βίας και της νικηφόρας αδικίας. Είναι — ακόμα και στις πιο δημοκρατικές χώρες όπως οι ΕΠΑ κι η Ελβετία — η διαρκής...* των προνομίων μιας μειονότητας και της υποδούλωσης της συντριπτικής πλειονότητας των ανθρώπων.

Η εξέγερση ενάντια στο Κράτος είναι λιγότερο δύσκολη γιατί υπάρχει κάτι στην ίδια ακριβώς τη φύση του Κράτους που προκαλεί την εξέγερση. Το Κράτος είναι η ε ξ ο υ σ ί α, η βία. Είναι η επίδειξη κι η έπαρση της βίας. Δεν προσπαθεί απλώς να επηρεάσει, δεν επιδιώκει να προσηλυτίσει' και κάθε φορά που υποχρεώνεται να κάνει κάτι τέτοιο, το κάνει πολύ απρόθυμα γιατί απ' τη φύση του δεν επιδιώκει να πείσει αλλά να επιβληθεί με τη βία' όσο κι αν προσπαθεί ν' αποκρύψει το πραγματικό του πρόσωπο, είναι απ' τη φύση του ο νόμιμος βιαστής της θέλησης των ανθρώπων, η διαρκής άρνηση της ελευθερίας τους. Ακόμα κι όταν το Κράτος επιβάλλει το καλό, το υπονομεύει και συνάμα το αναιρεί, επειδή ακριβώς το επιβάλλει κι επειδή κάθε επιβολή προκαλεί τις δίκαιες εξεγέρσεις της ελευθερίας κι, επιπλέον, επειδή το καλό όταν επιβάλλεται, γίνεται, απ' την άποψη της αληθινής ηθικής, της ανθρώπινης κι όχι βέβαια της θεϊκής, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κι ελευθερίας, κακό. Η ελευθερία, η ηθικότητα κι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια του ατόμου έγκειται ακριβώς σ' αυτό, ότι κάνει το καλό όχι επειδή του το επιβάλλουν, αλλά επειδή το κατανοεί αβίαστα, το θέλει και το αγαπά.

Η κοινωνία, απ' την άλλη μεριά, δεν επιβάλλεται αυθαίρετα, τυπικά, αλλά φυσικά. Κι εξαιτίας αυτού ακριβώς του γεγονότος είναι που η επίδρασή της πάνω στα άτομα είναι ασύγκριτα πιο ισχυρή απ' ότι του Κράτους. Δημιουργεί και διαπλάθει όλα τα άτομα που γεννιούνται στους κόλπους της. Τους μεταβιβάζει, σταδιακά, απ' την πρώτη κιόλας μέρα που γεννιούνται ως το θάνατό τους, όλα τα υλικά, πνευματικά κι ηθικά της χαρακτηριστικά. Η κοινωνία, για να το πούμε έτσι, εξατομικεύεται σε κάθε άτομο.

Το πραγματικό άτομο είναι τόσο λίγο καθολικό κι αφηρημένο, ώστε ο καθένας απ' τη στιγμή που σχηματίζεται μέσα στη μήτρα της μάνας του, αρχίζει σιγά-σιγά να καθορίζεται και να διαμορφώνεται από μια συρροή γεωγραφικών, κλιματολογικών, εθνογραφικών, υγειονομικών και, συνακόλουθα, οικονομικών επιδράσεων, που συνιστούν την ιδιαίτερη φύση της οικογένειας, της τάξης, του έθνους και

* Λέξη δυσανάγνωστη. (Σ.τ.Μ.).

της φυλής του και, στο μέτρο που οι κλίσεις κι οι ικανότητες των ανθρώπων, εξαρτώνται απ' το σύνολο όλων αυτών των εξωτερικών ή φυσικών επιδράσεων, ο καθένας γεννιέται με μια υλικά προσδιορισμένη φύση ή ατομικό χαρακτήρα. Επιπλέον, εξαιτίας της σχετικά ανώτερης οργάνωσης του ανθρώπινου εγκέφαλου, κάθε άτομο κληρονομεί, απ' τη γέννησή του, σε ποικίλους, φυσικά, βαθμούς, όχι έμφυτες ιδέες κι αισθήματα, όπως ισχυρίζονται οι ιδεαλιστές, αλλά μόνο την υλική ικανότητα να αισθάνεται, να επιθυμεί, να σκέφτεται και να μιλάει. Φέρνει μέσα του την ικανότητα να διαμορφώνει και ν' αναπτύσσει ιδέες που είναι, όπως έχω ήδη πει, μια ικανότητα ολότελα τυπική, κενή περιεχόμενου. Ποιος προσδίνει σ' αυτή το πρώτο της περιεχόμενο; Η κοινωνία.

Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να εξετάσουμε πώς διαμορφώθηκαν στις πρωτόγονες κοινωνίες οι πρώτες έννοιες κι ιδέες, που ήταν, φυσικά, ολότελα παράλογες. Ωστόσο, αυτό που μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα, είναι ότι αρχικά δε δημιουργήθηκαν μεμονωμένα κι αυθόρμητα απ' το θαυματουργό φωτισμένο πνεύμα κάποιων εμπνευσμένων ατόμων, αλλά, αντίθετα, απ' τη συλλογική, αδιόρατη συχνά, εργασία του πνεύματος όλων των ατόμων που συγκροτούσαν αυτές τις κοινωνίες, τα διακεκριμένα άτομα κι οι μεγαλοφυίες δεν έκαναν άλλο απ' το να εκφράσουν πιο πιστά ή πιο εύστοχα αυτή τη συλλογική πνευματική εργασία' σαν τον Βολταίρο αντλούσαν πάντα "απ' όποια πηγή έβρισκαν μπροστά τους". Συνακόλουθα, αυτό που δημιούργησε τις πρώτες ιδέες είναι η συλλογική, πνευματική εργασία των πρωτόγονων κοινωνιών. Οι ιδέες αυτές που αρχικά δεν ήταν παρά ατελείς διαπιστώσεις των φυσικών και κοινωνικών γεγονότων και των ακόμα ατελέστερων συμπερασμάτων που απόρρεαν απ' αυτά. Να ποια ήταν η απαρχή όλων των παραστάσεων, σκέψεων και στοχασμών των ανθρώπων. Το περιεχόμενο των στοχασμών αυτών όχι μόνο δεν ήταν προϊόν της αυθόρμητης δραστηριότητας του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά αντίθετα του δόθηκε αρχικά τόσο απ' τον εξωτερικό όσο κι απ' τον εσωτερικό πραγματικό κόσμο. Το πνεύμα του ανθρώπου, δηλαδή, η καθαρά οργανική κι άρα υλική λειτουργία του εγκέφαλού του, που προκαλείται απ' τις εξωτερικές κι εσωτερικές εντυπώσεις που του μεταβιβάζουν τα νεύρα του, προσθέτει μόνο μια τελείως τυπική δραστηριότητα, που έγκειται στο να συγκρίνει και να συνδυάζει τις εντυπώσεις πραγμάτων και γεγονότων σε συστήματα ορθά ή λαθεμένα. Να πώς προήλθαν οι πρώτες ιδέες. Με την ομιλία, αυτές οι ιδέες ή μάλλον αυτές οι πρώτες φαντασιώσεις, ξεκαθαρίστηκαν και παγιώθηκαν, καθώς μεταδίδονταν από άνθρωπο σε άνθρωπο' έτσι που, οι στοχασμοί των διάφορων ατόμων αφού συναντιόντουσαν, αλληλοελέγχονταν, αλληλοτροποποιούνταν κι αλληλοσυμπληρώνονταν, συγχωνεύθηκαν σ' ένα λίγο-πολύ ενιαίο σύστημα διαμορφώνοντας τελικά την κοινή συνείδηση, τη συλλογική

σκέψη της κοινωνίας. Η τελευταία, μεταβιβαζόμενη από γενιά σε γενιά διαμέσου της παράδοσης κι εμπλουτιζόμενη συνεχώς απ' την πνευματική εργασία αιώνων, συνιστά την πνευματική κι ηθική κληρονομιά κάθε κοινωνίας, κάθε τάξης, κάθε έθνους.

Κάθε νέα γενιά, απ' τα γεννοφάσκια της, βρίσκει έναν ολόκληρο κόσμο ιδεών, σκέψεων κι αισθημάτων, που είναι κληροδότημα των περασμένων αιώνων. Ο κόσμος αυτός δεν παρουσιάζεται αρχικά στον νεογέννητο άνθρωπο με την ιδεατή μορφή του, δηλαδή, σα σύστημα αναπαραστάσεων κι ιδεών σα θρησκεία, σαν ιδεολογία' το παιδί δε θα μπορούσε να τον δεχτεί ή να τον καταλάβει μ' αυτή τη μορφή επιβάλλεται στο παιδί σαν ένας κόσμος γεγονότων, που έχει ενσαρκωθεί και πραγματωθεί σ' όλα τα πρόσωπα και συνάμα τα πράγματα που το περιβάλλουν, μιλώντας στις αισθήσεις του με όλα όσα βλέπει κι ακούει απ' την πρώτη κιόλας μέρα της ζωής του. Γιατί οι ιδέες κι οι παραστάσεις των ανθρώπων, που αρχικά δεν ήταν τίποτα περισσότερο από απόρροιες των πραγματικών γεγονότων — φυσικών και κοινωνικών — με την έννοια, ότι ήταν η αντανάκλαση των γεγονότων αυτών στον ανθρώπινο εγκέφαλο κι η, ας πούμε, ιδεατή και λίγο-πολύ ακριβής, αναπαραγωγή τους απ' αυτό το απόλυτα υλικό όργανο της ανθρώπινης σκέψης, απόκτησαν αργότερα, αφού προηγουμένως εδραιώθηκαν στη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας, τη δυνατότητα να γίνουν, με τη σειρά τους, αιτίες δημιουργίας νέων, όχι καθαρά φυσικών αλλά κοινωνικών πια γεγονότων. Έτσι, τελικά, τροποποιούν και μετασχηματίζουν, με αργό βέβαια ρυθμό, τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τους θεσμούς των ανθρώπων, κοντολογής, κάθε ανθρώπινη σχέση μέσα στην κοινωνία κι ενσαρκωνόμενες στα πιο κοινά πράγματα και γεγονότα της καθημερινής ζωής του καθένα, γίνονται αισθητές, απτές για όλους, ακόμα και για τα παιδιά. Έτσι που κάθε καινούρια γενιά διαποτίζεται απ' τα πιο τρυφερά παιδικά της χρόνια κι όταν φτάνει σε ώριμη ηλικία, οπότε ενεργοποιείται όντως η δική της σκέψη, που συνοδεύεται αναγκαστικά από μια κριτική διάθεση, βρίσκει μέσα της καθώς και στην κοινωνία που την περιβάλλει, έναν ολόκληρο κόσμο καθιερωμένων σκέψεων ή παραστάσεων που της χρησιμεύουν σαν αφετηρία και της παρέχουν κατά κάποιο τρόπο την πρώτη ύλη για τη δική της πνευματική κι ηθική εργασία. Τέτοιος είναι ο πλούτος των παραδοσιακών και κοινών αντιλήψεων που οι μεταφυσικοί, έχοντας εξαπατηθεί απ' τον ολότελα αδιόρατο κι ασυναίσθητο τρόπο με τον οποίο, αν και προέρχονται απέξω, διεισδύουν, εντυπώνονται στα παιδικά μυαλά, λαθεμένα ονομάζουν "έμφυτες ιδέες".

Τέτοιες είναι οι γενικές κι αφηρημένες ιδέες για το θεό και την ψυχή, ιδέες ολότελα παράλογες αλλά μολοντούτο αναπόφευκτες, μοιραίες μέσα στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, το οποίο, φθάνοντας, διαμέσου των αιώνων, με βραδύ ρυθμό, στην ορθολογική και κριτική γνώση του εαυτού του και των ιδιαίτερων εκδη-

λώσεών του, που ξεκινάει πάντα απ' το παράλογο για να φτάσει στην αλήθεια κι απ' τη σκλαβιά για να κατακτήσει την ελευθερία' ιδέες ιεροποιημένες απ' τη γενική άγνοια κι απ' την ηλιθιότητα αιώνων καθώς κι απ' τα συμφέροντα των προνομιούχων τάξεων, ιδέες καθιερωμένες σε σημείο που ακόμα και σήμερα δεν θα μπορούσε κανείς να τις πολεμήσει ανοιχτά και σε γλώσσα κατανοητή στο λαό, δίχως να ξεσηκώσει εναντίον του μια σεβαστή μερίδα των λαϊκών μαζών και δίχως να διατρέξει τον κίνδυνο να λιθοβοληθεί απ' την αστική υποκρισία. Πέρα απ' αυτές τις ολότελα αφηρημένες ιδέες και σε στενή πάντα συνάφεια μαζί τους, ο έφηβος βρίσκει μέσα στην κοινωνία — και σα συνέπεια της πανίσχυρης επιρροής που αυτή ασκεί στα παιδικά του χρόνια μέσα του — ένα ολόκληρο πλήθος παραστάσεων ή ιδεών, που είναι πολύ πιο συγκεκριμένες κι αναφέρονται πολύ πιο άμεσα στην πραγματική ζωή και την καθημερινή ύπαρξη του ανθρώπου. Τέτοιες είναι εκείνες που αφορούν τη φύση και τον άνθρωπο, τη δικαιοσύνη, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των ατόμων και των τάξεων, τη δέουσα συμπεριφορά, την οικογένεια, την ιδιοκτησία, το Κράτος και πολλά άλλα ζητήματα που αναφέρονται στη ρύθμιση των αμοιβαίων σχέσεων των ανθρώπων. 'Ολες αυτές τις ιδέες, που απ' τη γέννησή του κιόλας, βρίσκει ενσαρκωμένες στα πράγματα και στους ανθρώπους και που εντυπώνονται στο πνεύμα του διαμέσου της εκπαίδευσης και της αγωγής, που παίρνει πριν ακόμα φτάσει στη γνώση του εαυτού του, τις ξαναβρίσκει αργότερα ιεροποιημένες, ερμηνευμένες και σχολιασμένες, απ' τις θεωρίες που εκφράζουν τη γενική συνείδηση ή τις συλλογικές προλήψεις κι απ' όλους τους θρησκευτικούς, πολιτικούς κι οικονομικούς θεσμούς της κοινωνίας όπου ζει. Και διαποτίζεται απ' αυτές τόσο πολύ, ώστε κι αν ακόμα δεν έχει προσωπικό συμφέρον για να τις υπερασπιστεί, γίνεται, μολοντούτο, άθελά του, συνένοχός του, μ' όλες τις υλικές, πνευματικές κι ηθικές συνήθειές του.

Αυτό που θα έπρεπε, λοιπόν, να μας εκπλήσσει δεν είναι η πανίσχυρη επιρροή αυτών των ιδεών, που εκφράζουν τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας πάνω στη μάζα των ανθρώπων, αλλά, αντίθετα, το ότι βρίσκονται μέσα σ' αυτή τη μάζα, άνθρωποι που διαθέτουν αρκετή ανεξαρτησία σκέψης, θέλησης και θάρρους για να τις πολεμήσουν. Γιατί η πίεση της κοινωνίας πάνω στο άτομο είναι τρομερή και δεν υπάρχει κανένας χαρακτήρας αρκετά δυνατός ούτε καμιά νόηση αρκετά αυτόνομη, ώστε να μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι απρόσβλητες απ' αυτή την τόσο δεσποτική κι ακαταμάχητη επιρροή.

Τίποτα δεν αποδείχνει τον κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου καλύτερα απ' αυτή την επιρροή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συλλογική συνείδηση της όποιας κοινωνίας, ενσαρκωμένη τόσο στους σημαντικότερους δημόσιους θεσμούς, όσο και σε κάθε λεπτομέρεια της ιδιωτικής ζωής των μελών της και χρησιμεύοντας σαν υποδομή όλων των θεωριών τους, συνιστά ένα είδος περιβάλλοντος, ένα εί-

δος πνευματικής κι ηθικής ατμόσφαιρας, που είναι καταπιεστική αλλά συνάμα απόλυτα αναγκαία για τη ζωή τους. Τα εξουσιάζει και ταυτόχρονα τα στηρίζει, συνδέοντάς τα μεταξύ τους με σχέσεις που υπαγορεύει η συνήθεια και που αναγκαστικά καθορίζει η ίδια˙ προσφέρει στο καθένα ένα αίσθημα ασφάλειας και σιγουριάς κι αποτελεί πρωταρχικό όρο για τη ζωή της μεγάλης πλειονότητας των ανθρώπων, εκπροσωπώντας την καθημερινότητα, την κοινοτυπία και τη ρουτίνα.

Η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων, όχι μονάχα απ' τις λαϊκές μάζες αλλά εξίσου αν όχι περισσότερο απ' τις προνομιούχες και μορφωμένες τάξεις, αισθάνονται ήρεμοι κι είναι εφησυχασμένοι μόνο στο μέτρο που οι σκέψεις τους και κάθε ενέργεια της ζωής τους ακολουθούν πιστά, τυφλά την παράδοση και τη ρουτίνα: "Αφού οι πατέρες μας σκέφτονταν κι ενεργούσαν έτσι, πρέπει κι εμείς να σκεφτόμαστε και να ενεργούμε παρόμοια˙ αφού όλοι γύρω μας σκέφτονται κι ενεργούν έτσι, γιατί εμείς να σκεφτόμαστε και να ενεργούμε διαφορετικά;" Τα λόγια αυτά εκφράζουν τη φιλοσοφία, τις πεποιθήσεις και την πρακτική του 99% των ανθρώπων, ανεξάρτητα απ' την κοινωνική τάξη όπου ανήκουν. Κι όπως έχω ήδη παρατηρήσει, αυτή είναι η μεγαλύτερη τροχοπέδη της γοργής προόδου και χειραφέτησης του ανθρώπινου είδους.

Ποια είναι τα αίτια αυτής της απογοητευτικής βραδύτητας, που μοιάζει τόσο πολύ με τελμάτωση και που συνιστά, κατά τη γνώμη μου, τη μεγαλύτερη συμφορά για την ανθρωπότητα; Τα αίτια αυτά είναι πολλά, ένα όμως απ' τα σημαντικότερα είναι, αναμφίβολα, η αμάθεια των μαζών. Οι τελευταίες, στερημένες γενικά και συστηματικά κάθε επιστημονικής παιδείας, χάρη στη στοργική φροντίδα όλων των κυβερνήσεων και των προνομιούχων τάξεων, που κρίνουν σκόπιμο να τις κρατάνε βυθισμένες, όσο γίνεται περισσότερο, στην αμάθεια, την ευσέβεια, την πίστη — τρεις λέξεις που εκφράζουν ουσιαστικά περίπου το ίδιο πράγμα — αγνοούν τόσο την ύπαρξη όσο και τη χρήση αυτού του όργανου πνευματικής χειραφέτησης που λέγεται κριτική και που δίχως αυτό δεν μπορεί να υπάρξει ολοκληρωμένη ηθική και κοινωνική επανάσταση. Παρόλο που έχουν κάθε συμφέρον να εξεγερθούν ενάντια στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, προσκολλώνται ακόμα περισσότερο ή λιγότερο σ' αυτήν εξαιτίας της πατρογονικής θρησκείας, αυτής της θείας πρόνοιας των προνομιούχων τάξεων.

Οι προνομιούχες τάξεις που, αντίθετα με όσα λένε, δε διακρίνονται για την ευσέβεια ή την πίστη τους, παραμένουν προσκολλημένες, με τη σειρά τους στη θρησκεία, χάρη στα πολιτικά και κοινωνικά τους συμφέροντα. Ωστόσο, δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτός είναι ο μόνος λόγος που τις κάνει ν' αφοσιώνονται με πάθος στις κυρίαρχες ιδέες. Όσο άσχημη κι αν είναι η γνώμη που τρέφω για την τωρινή πνευματική κι ηθική αξία αυτών των τάξεων, δεν μπορώ να δεχθώ ότι το μοναδικό ελατήριο των σκέψεων και των πράξεών τους είναι το

συμφέρον. Αναμφίβολα, μέσα σε κάθε τάξη και σε κάθε κόμμα, υπάρχει μια λίγο-πολύ πολυάριθμη ομάδα έξυπνων, θρασύτατων και συνειδητά κακόβουλων εκμεταλλευτών, οι λεγόμενοι "ισχυροί άντρες, που είναι απαλλαγμένοι από κάθε ηθική ή πνευματική προκατάληψη κι εξίσου αδιάφοροι απέναντι σ' όλες τις πεποιθήσεις και που, αν χρειαστεί, δε θα διστάσουν να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε, προκειμένου να πετύχουν τους σκοπούς τους. Ωστόσο, αυτοί οι διακεκριμένοι άνθρωποι δεν αποτελούν, ακόμα και στις πιο εξαχρειωμένες τάξεις, παρά μια ασήμαντη μειονότητα, ενώ η μεγάλη πλειονότητα είναι και σ' αυτές, εξίσου πειθήνια όπως και στο λαό. Υφίσταται, βέβαια, στοιχειώδικα, την επίδραση των συμφερόντων της που κάνουν τον αντιδραστικό της χαρακτήρα απαραίτητο όρο της ύπαρξής της. Ωστόσο, είναι αδύνατο να δεχτούμε ότι όταν ενεργεί αντιδραστικά, αυτό γίνεται καθ' υπαγόρευση ενός εγωϊστικού αισθήματος. Μια μεγάλη μάζα ανθρώπων, ακόμα κι αν έχουν διαφθαρεί αρκετά, σε καμιά περίπτωση δε θα μπορούσε να είναι τόσο εξαχρειωμένη, όταν δρα συλλογικά. Σε κάθε πολυάριθμη ομαδοποίηση — κι ακόμα περισσότερο στις παραδοσιακές, ιστορικές ομαδοποιήσεις όπως οι τάξεις, ακόμα κι αν έχουν καταλήξει να γίνουν τελείως αντιδραστικές, αντιστρατευόμενες τα συμφέροντα και τα δικαιώματα του συνόλου — υπάρχουν κάποιες ηθικές αρχές, μια θρησκεία, μια οποιαδήποτε πίστη, αναμφίβολα ελάχιστα ορθολογικές, συχνότερα γελοίες και, συνακόλουθα, στενές αλλά οπωσδήποτε ειλικρινείς, που συνιστούν τον αναγκαίο όρο της ύπαρξής της.

Το κοινό και θεμελιακό λάθος κάθε ιδεαλιστή, ένα λάθος που δεν είναι, εξάλλου, παρά η έσχατη λογική συνέπεια ολόκληρου του συστήματός του, είναι το ότι αναζητάει τη βάση της ηθικής στο μεμονωμένο άτομο, ενώ αυτή βρίσκεται μόνο στα ομαδοποιημένα άτομα. Για να τ' αποδείξουμε αυτό, ας ξεκαθαρίσουμε οριστικά τα πράγματα σ' ότι αφορά το μεμονωμένο ή απόλυτο άτομο των ιδεαλιστών.

Αυτό το μοναχικό κι αφηρημένο άτομο δεν είναι παρά ένα αποκύημα της φαντασίας, όπως ο Θεός' αρχικά τα δημιούργησε και τα δυο ταυτόχρονα η θρησκευτική φαντασία ή η παιδική, μη συστηματική, εμπειρική και κριτική, αλλά φαντασιόπληκτη λογική των λαών' αργότερα, τα αναπτύξανε, τα εμπλουτίσανε και τα μετατρέψανε σε δόγματα οι θεολογικές και μεταφυσικές θεωρίες των ιδεαλιστών στοχαστών. Και τα δυο, αντιπροσωπεύοντας μια αφοίρεση κενή περιεχόμενου κι ασυμβίβαστη με την πραγματικότητα, καταλήγουν στο Μηδέν. Πιστεύω ότι έχω ήδη αποδείξει πόσο ανήθικο είναι το αποκύημα της φαντασίας που ονομάζουμε Θεό' παρακάτω, στο Παράρτημα, θ' αποδείξω με πιο ολοκληρωμένο τρόπο τον παραλογισμό του. Τώρα, σκοπεύω ν' αναλύσω το ανήθικο και συνάμα παράλογο αποκύημα της φαντασίας που ονομάζεται απόλυτο ή αφηρημένο άτομο, το οποίο οι ηθικολόγοι της ιδεαλιστικής σχολής, υιοθετούν σα βάση των πολιτι-

κών και κοινωνικών τους θεωριών.

Δε θα δυσκολευτώ ν' αποδείξω ότι το άτομο που τόσο εγκωμιάζουν κι εξυμνούν είναι ένα ον ολότελα ανήθικο. Είναι η προσωποποίηση του εγωϊσμού, το κ α τ ε ξ ο χ ή ν αντικοινωνικό ον. Όντας προικισμένο με μια αθάνατη ψυχή, είναι άπειρο κι αυθύπαρκτο και, συνακόλουθα, δεν έχει ανάγκη κανένα, ούτε καν το Θεό και πολύ περισσότερο άλλους ανθρώπους. Φυσιολογικά, δε θα μπορούσε ν' ανεχθεί την ύπαρξη ενός ατόμου ίδιου ή ανώτερου, εξίσου ή περισσότερο αθάνατου κι άπειρου απ' αυτό, είτε δίπλα του ή πάνω απ' αυτό. Θα έπρεπε να είναι ο μόνος άνθρωπος πάνω στη γη — ή μάλλον να μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν το μοναδικό ον, ο κόσμος όλος. Γιατί το άπειρο που βρίσκει οτιδήποτε έξω απ' αυτό, φθάνει σ' ένα όριο, παύει να είναι άπειρο και δυο άπειρα που συναντιούνται αλληλοεκμηδενίζονται.

Γιατί άραγε οι θεολόγοι κι οι μεταφυσικοί, που εμφανίζονται εξάλλου σαν πιστοί υπηρέτες της λογικής, έχουν διαπράξει και συνεχίζουν να διαπράττουν αυτή την ασυνέπεια, το να δέχονται, δηλαδή, ότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι εξίσου αθάνατοι, με άλλα λόγια, εξίσου άπειροι κι από πάνω τους ένας θεός ακόμα πιο αθάνατος κι άπειρος; Υποχρεώθηκαν να το κάνουν, γιατί υπήρξαν εντελώς αδύναμοι ν' αρνηθούν την πραγματική ύπαρξη, θνητότητα κι αλληλεξάρτηση εκατομμυρίων ανθρώπινων όντων που έζησαν και ζούνε πάνω σ' αυτή τη γη. Πρόκειται για κάτι που, παρόλη την καλή τους θέληση, δεν μπορούν να αγνοήσουν. Φυσιολογικά, θα έπρεπε να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι οι ψυχές δεν είναι αθάνατες, ούτε έχουν ξεχωριστή ύπαρξη απ' το σωματικό και θνητό τους περίβλημα' κι, επιπλέον, ότι οι άνθρωποι περιοριζόμενοι αμοιβαία, ανακαλύπτουν ότι αλληλοεξαρτώνται, συναντώντας ένα πλήθος εξωτερικών αντικειμένων, είναι, όπως κι οτιδήποτε άλλο υπάρχει σ' αυτό τον κόσμο, όντα εφήμερα, περιορισμένα και πεπερασμένα. Ωστόσο, αν τα δέχονταν όλα αυτά, θα έπρεπε ν' απαρνηθούν την ίδια τη βάση της ιδεαλιστικής θεωρίας τους, θα έπρεπε να συνταχθούν κάτω απ' το λάβαρο του καθαρού υλισμού, της πειραματικής κι ορθολογικής επιστήμης. Αυτή την κατεύθυνση τους προτρέπει ν' ακολουθήσουν η δυνατή φωνή του αιώνα μας.

Δυστυχώς, όμως, κωφεύουν. Η φύση τους σαν εμπνευσμένων, προφητών δογματικών και παπάδων και το πνεύμα τους, το πειθήνιο στα έντεχνα ψέματα της μεταφυσικής, το συνηθισμένο στο σκότος των ιδεαλιστικών φαντασιώσεων, εξεγείρονται ενάντια στα διάφανα συμπεράσματα και το άπλετο φως της αλήθειας. Τόσο πολύ τη φοβούνται, ώστε προτιμάνε να υφίστανται τα βάρη της αντίφασης που οι ίδιοι δημιουργούν με το παράλογο εκείνο αποκύημα της φαντασίας, την αθανασία της ψυχής, προτιμάνε ν' αναζητήσουν την επίλυσή της σ' ένα νέο παραλογισμό, το αποκύημα της φαντασίας που ονομάζουμε θεό. Από θεωρητική σκοπιά, ο θεός δεν είναι, στην πραγ-

ματικότητα, παρά το ύστατο καταφύγιο κι η ύψιστη έκφραση όλων των παραλογισμών κι αντιφάσεων του ιδεαλισμού. Ο θεός εμφανίζεται στη θεολογία, που αντιπροσωπεύει την παιδιάστικη κι απλοϊκή μεταφυσική, σαν η βάση κι η αρχέγονη αιτία του παράλογου' ωστόσο, στην καθαρή μεταφυσική, δηλαδή, την επιτηδευμένη κι ορθολογισμένη θεολογία, είναι, αντίθετα, το ύστατο κι ύψιστο καταφύγιο, με την έννοια ότι όλες οι αντιφάσεις που φαίνονται άλυτες μέσα στον πραγματικό κόσμο, εξηγούνται με το Θεό και διαμέσου του Θεού, δηλαδή, διαμέσου του παράλογου, που έχει καλυφθεί, στο μέτρο του δυνατού, με μιαν επίφαση ορθολογικότητας.

Η ύπαρξη του Θεού κι η αθανασία της ψυχής είναι δυο αλληλένδετα αποκυήματα της φαντασίας, είναι οι δυο πόλοι του ίδιου απόλυτου παραλογισμού, που ο ένας στηρίζει τον άλλο κι αναζητάει μάταια την εξήγησή του, το λόγο ύπαρξής του στον άλλο. Έτσι, σ' ότι αφορά την κατάφωρη αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στο υποτιθέμενο άπειρο του κάθε ανθρώπου και το πραγματικό γεγονός της ύπαρξης πολλών ανθρώπων και, συνακόλουθα, ενός πλήθους άπειρων όντων που αναγκαστικά αλληλοπεριορίζονται, όντας το ένα έξω απ' το άλλο' σ' ότι αφορά την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στη θνητότητα και την αθανασία τους, ανάμεσα στην αμοιβαία εξάρτηση και την απόλυτη ανεξαρτησία τους, οι ιδεαλιστές δεν έχουν παρά μια απάντηση: το θεό. Αν αυτή η απάντηση δεν σας ξεκαθαρίζει τίποτα και δεν σας ικανοποιεί, τόσο το χειρότερο για σας. Δεν έχουν άλλη να σας δώσουν.

Τ' αποκυήματα της φαντασίας που ονομάζουμε αθανασία της ψυχής κι ατομική ηθική, που το δεύτερο είναι αναγκαία συνέπεια του πρώτου, αποτελούν την άρνηση κάθε ηθικής. Κι απ' αυτή την άποψη, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε στους θεολόγους ότι είναι πολύ πιο συνεπείς και λογικοί απ' τους μεταφυσικούς, όταν αρνιούνται κατηγορηματικά αυτό που ονομάζουμε σήμερα "ανεξάρτητη ηθική" και διακηρύσσουν λογικότατα ότι απ' τη στιγμή που δεχόμαστε την αθανασία της ψυχής και την ύπαρξη του Θεού, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο μια ηθική, δηλαδή, ο θεϊκός, ο εξ αποκαλύψεως λόγος, η θρησκευτική, με άλλα λόγια, ηθική, η σχέση της αθάνατης ψυχής με το Θεό διαμέσου της Θείας Χάρης. Πέρα απ' αυτή την ανορθολογική, θαυματουργική και μυστικιστική σχέση, τη μόνη άγια και σωτήρια, και πέρα απ' τις συνέπειες που έχει για τον άνθρωπο, όλες οι άλλες σχέσεις δεν είναι παρά ένα μηδέν. Η θεϊκή ηθική είναι η απόλυτη άρνηση της ανθρώπινης ηθικής.

Η θεϊκή ηθική βρήκε την τελειότερη έκφρασή της στο χριστιανικό ρητό: "αγάπα το Θεό περισσότερο απ' τον εαυτό σου και τον διπλανό σου σαν τον εαυτό σου", πράγμα που σημαίνει τη θυσία του εαυτού μας και του διπλανού μας στο Θεό. Ας αφήσουμε τη θυσία του εαυτού μας, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί απλή τρέλα, αλλά

η θυσία του διπλανού μας είναι, από ανθρώπινη σκοπιά, τελείως ανήθικη. Και γιατί είμαι υποχρεωμένος να κάνω μια απάνθρωπη θυσία; Για τη σωτηρία της ψυχής μου. Αυτή είναι η τελευταία λέξη του χριστιανισμού. Συνακόλουθα, για να είμαι αρεστός στο Θεό και για να σώσω την ψυχή μου πρέπει να θυσιάσω τον διπλανό μου. Αυτός είναι ο απόλυτος εγωϊσμός. Ο εγωϊσμός αυτός — που στον καθολικισμό δεν καταστρέφεται ούτε περιορίζεται, αλλά απλώς κρύβεται πίσω απ' την εξαναγκαστική σύμπνοια και την εξουσιαστική, ιεραρχική και τυραννική ενότητα της εκκλησίας — εμφανίζεται σ' όλη τη γύμνια του κυνισμού του στον Προτεσταντισμό, που δεν είναι παρά ένα είδος θρησκευτικού "ο σώζων εαυτόν σωθήτω".

Οι μεταφυσικοί, με τη σειρά τους, πασχίζουν να συγκαλύψουν τον εγωϊσμό αυτό, που είναι η εγγενής και θεμελιακή αρχή κάθε ιδεαλιστικού συστήματος, μιλώντας ελάχιστα, όσο γίνεται λιγότερο, για τις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό κι όσο γίνεται περισσότερο, για τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Πράγμα καθόλου έντιμο, ούτε ειλικρινές, ούτε λογικό απ' τη μεριά τους' γιατί μόλις δεχτούμε την ύπαρξη του Θεού, είμαστε υποχρεωμένοι ν' αναγνωρίσουμε και την αναγκαιότητα των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεό κι οφείλουμε, επιπλέον, ν' αναγνωρίσουμε ότι μπροστά στις σχέσεις αυτές με το απόλυτο κι ύψιστο ον, κάθε άλλη σχέση είναι αναγκαστικά κίβδηλη. Είτε ο Θεός δεν είναι Θεός, είτε η παρουσία του απορροφάει κι εκμηδενίζει τα πάντα. Ας μη σταθούμε, όμως, άλλο σ' αυτό το σημείο... Έτσι οι μεταφυσικοί αναζητάνε την ηθική μέσα στις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων και συνάμα υποστηρίζουν ότι η ηθική είναι κάτι απόλυτα ατομικό, ένας θεϊκός νόμος χαραγμένος στην καρδιά κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα απ' τις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους. Να, λοιπόν, σε ποια άλυτη αντίφαση στηρίζεται η θεωρία της ηθικής των ιδεαλιστών! Απ' τη στιγμή που φέρνω μέσα μου, πριν από κάθε σχέση μου με την κοινωνία και, συνακόλουθα, ανεξάρτητα από κάθε επίδραση αυτής πάνω μου, έναν αρχέγονο ηθικό νόμο γραμμένο απ' τον ίδιο το Θεό, ο νόμος αυτός είναι αναγκαστικά ξένος κι αδιάφορος, αν όχι κι εχθρικός απέναντι στη ζωή μου μέσα στην κοινωνία' ο νόμος αυτός δεν μπορεί να αφορά τις σχέσεις μου με τους ανθρώπους αλλά, όπως πολύ λογικά υποστηρίζει η θεολογία, τις σχέσεις αποκλειστικά με το Θεό. Σ' ότι αφορά τους ανθρώπους, από τη σκοπιά του νόμου αυτού, είναι για μένα ολότελα ξένοι. Στο μέτρο που ο ηθικός αυτός νόμος έχει διαμορφωθεί και χαραχθεί στην καρδιά μου, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε σχέση μου μαζί τους, δεν τους αφορά στο ελάχιστο.

Αλλά θα μπορούσε κανείς ν' αντιγυρίσει ότι ο νόμος αυτός προστάζει συγκεκριμένα ν' αγαπάτε τους ανθρώπους όπως τον εαυτό σας επειδή είναι όμοιοι με σας, και να μην τους κάνετε ότι δε θα θέλατε να σας κάνουν κι εκείνοι, να τους μεταχειρίζεστε σαν ίσους και να μην

παραβιάζετε τον ηθικό σεβασμό και τη δικαιοσύνη. Σ' αυτά απαντώ ότι αν αληθεύει πως ο ηθικός νόμος εμπεριέχει αυτή την εντολή, είμαι υποχρεωμένος να συμπεράνω ότι δεν διαμορφώθηκε και δε χαράχτηκε ανεξάρτητα μέσα στη δική μου καρδιά' προϋποθέτει, αναγκαστικά, την ύπαρξη προγενέστερων σχέσεων με άλλους ανθρώπους, με τους ομοίους μου και, συνακόλουθα, δε δημιουργεί τις σχέσεις αυτές αλλά βρίσκοντάς τες, αντίθετα, εγκαθιδρυμένες ήδη απ' τη φύση, απλώς τις ρυθμίζει, μη όντας, κατά κάποιο τρόπο, άλλο απ' την επεξεργασμένη εκδήλωσή τους, η εξήγηση και το δημιούργημά τους. Συνακόλουθα, ο ηθικός νόμος δεν είναι κάτι ατομικό αλλά κοινωνικό, ένα προϊόν της κοινωνίας.

Διαφορετικά, ο ηθικός νόμος που έχει χαραχθεί στην καρδιά μου, θα ήταν παράλογος' θα ρύθμιζε τις ανύπαρκτες σχέσεις μου με όντα που θ' αγνοούσα ακόμα και την ύπαρξή τους.

Για όλα αυτά οι μεταφυσικοί έχουν μια απάντηση. Λένε ότι κάθε άνθρωπος φέρνει μέσα του, απ' τη γέννησή του κιόλας, τον ηθικό νόμο χαραγμένο στην καρδιά του απ' το χέρι του ίδιου του Θεού, αλλά ο νόμος αυτός βρίσκεται αρχικά σε λανθάνουσα κατάσταση, υπάρχει δυνητικά κι όχι πραγματικά κι ούτε εκδηλώνεται στο ίδιο το άτομο, που μπορεί να τον πραγματοποιήσει και να τον αποκρυπτογραφήσει μέσα του μόνο στο μέτρο που αναπτύσσεται στην κοινωνία των ομοίων τους' κοντολογής, ότι ο άνθρωπος αποκτάει συνείδηση του νόμου που είναι εγγενής, σ' αυτόν, μόνο διαμέσου των σχέσεων του με άλλους ανθρώπους.

Με την εξήγηση αυτή, που αν όχι ακλόνητη είναι τουλάχιστον αληθοφανής, βρισκόμαστε ξανά πίσω στο δόγμα των έμφυτων ιδεών, αισθημάτων κι αρχών. Το δόγμα αυτό μας είναι ήδη γνωστό: η αθάνατη ψυχή — αθάνατη κι άπειρη στην ουσία της, αλλά υλικά καθορισμένη, περιορισμένη και βεβαρημένη και, κατά κάποιον τρόπο, τυφλωμένη κι εκμηδενισμένη στην πραγματική της ύπαρξη — περιέχει όλες αυτές τις αιώνιες και θεϊκές αρχές, αλλά αγνοώντας τες αρχικά, δίχως καν να υποψιάζεται την ύπαρξή τους. Όντας αθάνατη, πρέπει αναγκαστικά να είναι αιώνια τόσο αναφορικά με το παρελθόν όσο κι αναφορικά με το μέλλον. Γιατί αν είχε κάποια αρχή, θα έπρεπε αναγκαστικά, να έχει και κάποιο τέλος, άρα δεν είναι αθάνατη. Τι υπήρξε και τι έκανε στη διάρκεια αυτής της αιωνιότητας που άφησε πίσω της; Μόνο ο Θεός το ξέρει' όσο για την ίδια την ψυχή, δε θυμάται τίποτα, τα αγνοεί. Είναι ένα μεγάλο μυστήριο, γεμάτο κραυγαλέες αντιφάσεις, που για να λυθούν θα πρέπει να προσφύγουμε στην υπέρτατη αντίφαση, στον Θεό. Ωστόσο, είναι σίγουρο, ότι διατηρεί, εν αγνοία της, σε κάποιο μυστηριώδες κομμάτι του είναι της, όλες τις θεϊκές αρχές. Όντας χαμένη μέσα στο γήινο σώμα της, αποκτηνωμένη απ' τις χυδαίες υλικές συνθήκες της γέννησης και της ύπαρξής της στη γη, δεν είναι σε θέση να τις συλλάβει, ούτε να τις επανα-

φέρει στη μνήμη της. Είναι σα να μην τις είχε ποτέ. Να, όμως, που μέσα στην κοινωνία συναντιώνται ένα πλήθος από ανθρώπινες ψυχές, όλες εξίσου αθάνατες, σ' ότι αφορά την ουσία τους και, συνάμα, εξίσου αποκτηνωμένες, εκχυδαϊσμένες και υλοποιημένες, σ' ότι αφορά την πραγματική τους ύπαρξη. Αρχικά δεν αναγνωρίζονται φθάνοντας στο σημείο να τρώνε η μια την άλλη. Όπως ξέρουμε, η ανθρωποφαγία ήταν η πρώτη πρακτική του ανθρώπινου είδους. Στη συνέχεια, συνεχίζοντας ν' αλληλοσπαράζονται, η κάθε μια πασχίζει να υποτάξει όλες τις άλλες' πρόκειται για τη μακρόχρονη περίοδο της δουλείας, που φαίνεται ότι δεν έχει τελειώσει ούτε σήμερα. Ωστόσο, ούτε στην ανθρωποφαγία ούτε στη δουλεία μπορούμε ν' ανακαλύψουμε ίχνη των θεϊκών αρχών. Μέσα, όμως, στην ακατάπαυστη, αβυσσαλέα διαμάχη των λαών και των ανθρώπων που αποτελεί την ιστορία, και σα συνέπεια των συνακόλουθων δεινών, που επιφέρανε, οι ψυχές αρχίζουν σιγά-σιγά ν' αφυπνίζονται, ν' αναδύονται απ' τη νάρκη και την αποκτήνωση όπου ήταν βυθισμένες, ξαναβρίσκουν τον εαυτό τους, αναγνωρίζουν η μια την άλλη, εμβαθύνουν όλο και περισσότερο στο εσώτερο είναι τους, γίνονται όρος ύπαρξης και προϊόν η μια της άλλης, αρχίζουν να θυμούνται, να προαισθάνονται, ύστερα να προβλέπουν και ν' αντιλαμβάνονται πιο ξεκάθαρα τις αρχές που χάραξε μέσα τους απ' την αρχή της δημιουργίας ο Θεός.

Αυτή η αφύπνηση κι αυτή η ανάμνηση δε συντελούνται, αρχικά, μέσα στις πιο άπειρες και πιο αθάνατες ψυχές, κάτι τέτοιο θα ήταν παράλογο' το άπειρο δεν επιδέχεται ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο κι αυτό κάνει την ψυχή του μεγαλύτερου ηλίθιου εξίσου άπειρη κι αθάνατη με την ψυχή της μεγαλύτερης μεγαλοφυίας' συντελούνται μέσα στις λιγότερο χυδαία υλοποιημένες ψυχές που είναι, συνακόλουθα, πιο επιδεκτικές στην αφύπνιση και την ανάμνηση. Αυτές είναι οι ψυχές των μεγαλοφυών, των θεόπνευστων, των νομοθετών και των προφητών. Απ' τη στιγμή που αυτοί οι μεγάλοι κι άγιοι άνθρωποι, εμπνεόμενοι κι υποκινούμενοι απ' το πνεύμα, που δίχως τη βοήθειά του τίποτα μεγάλο ή καλό δε γίνεται στον κόσμο αυτό — απ' τη στιγμή που ξαναβρίσκουν μέσα τους μιαν απ' αυτές τις θεϊκές αρχές, που κάθε άνθρωπος φέρνει μέσα στην ψυχή του ασυνείδητα, γίνεται ευκολότερο για τους πιο χυδαία υλοποιημένους ανθρώπους, να κάνουν την ίδια ανακάλυψη. Έτσι, κάθε μεγάλη αλήθεια, όλες οι αιώνιες αρχές που εκδηλώνονται αρχικά στην ιστορία σα θεία αποκάλυψη, περιορίζεται αργότερα σε μιαν αλήθεια αναμφίβολα θεϊκή, αλλά που ο καθένας μπορεί και πρέπει να ξαναβρεί μέσα του και να την αναγνωρίσει σα βάση της άπειρης ουσίας ή της αθάνατης ψυχής του. Αυτό εξηγεί το πώς μια αλήθεια, που αποκάλυψε αρχικά ένας μόνο άνθρωπος, διαδίδεται σιγά-σιγά κι αποκτάει τους πρώτους οπαδούς της, λίγους συνήθως κι υποκείμενους σε διώξεις από μέρους των μαζών και των επίσημων εκπρόσωπων της κοινωνίας' διαδιδόμε-

νη όμως όλο και περισσότερο κι ενισχύοντας μάλιστα το κύρος της εξαιτίας αυτών ακριβώς των διώξεων, καταφέρνει τελικά να εκπορθήσει τη συλλογική συνείδηση κι από καθαρά ατομική, τόσον πολύ καιρό, αλήθεια να γίνει κοινωνικά αποδεκτή· έτσι, αν και σ' ένα μόνο βαθμό πραγματωμένη στους δημόσιους κι ιδιωτικούς θεσμούς της κοινωνίας, γίνεται ο νόμος της.

Να ποια είναι η γενική θεωρία των ηθικολόγων της μεταφυσικής σχολής. Με την πρώτη ματιά φαίνεται εύλογη και δείχνει να συμβιβάζει τ' ασυμβίβαστα: τη θεία αποκάλυψη με τον ανθρώπινο λόγο, την αθανασία και την απόλυτη ανεξαρτησία των ατόμων με τη θνητότητα και την απόλυτη εξάρτησή τους, τον ατομικισμό με τον κοινωνισμό. Αλλά αν εξετάσουμε πιο επισταμένα αυτή τη θεωρία και τις συνέπειές της, δε θα δυσκολευτούμε ν' αντιληφθούμε ότι πρόκειται για μια φαινομενική μόνο συμφιλίωση, που κρύβει κάτω από μια ψεύτικη επίφαση ορθολογισμού και κοινωνισμού, τον προαιώνιο θρίαμβο του θεϊκού παραλογισμού πάνω στον ανθρώπινο λόγο και του ατομικού εγωϊσμού πάνω στην κοινωνική αλληλεγγύη. Έτσι, σε τελική ανάλυση, δεν καταλήγει παρά στο διαχωρισμό και την πλήρη απομόνωση των ανθρώπων και, συνακόλουθα, στην άρνηση κάθε ηθικής.

Παρότι διεκδικεί τα σκήπτρα του καθαρού ορθολογισμού, αρχίζει με την άρνηση κάθε λόγου, με το παράλογο, με το αποκύημα της φαντασίας που λέγεται απώλεια του άπειρου μέσα στο πεπερασμένο, με την υπόθεση της ύπαρξης μιας ψυχής, ενός πλήθους ανθρώπινων ψυχών, που κατοικούν σε υλικά σώματα κι είναι φυλακισμένες μέσα τους. Για να καλλωπίσει και να εξηγήσει τον παραλογισμό αυτό, αναγκάζεται να προσφύγει σ' έναν άλλο, στον κατεξοχήν παραλογισμό, τον Θεό, ένα είδος αθάνατης ψυχής, προσωποποιημένης, ακίνητης, που κατοικεί σ' ένα εφήμερο και θνητό σύμπαν κι είναι φυλακισμένη σ' αυτό, αλλά που δεν παύει να διατηρεί την παντογνωσία και την παντοδυναμία της.

Όταν υποβάλλουμε τη μεταφυσική σ' ένα αδιάκριτο ερωτηματολόγιο, όταν της βάζουμε προβλήματα που δεν μπορεί να επιλύσει, μια που το παράλογο δεν επιδέχεται ούτε επίλυση ούτε εξήγηση, τότε μας αποκρίνεται με τη φοβερή αυτή λέξη: Θ ε ό ς — με το απόλυτο μυστήριο που είτε δεν σημαίνει απολύτως τίποτα είτε σημαίνει το αδύνατο, που σύμφωνα μ' αυτήν είναι η λύση κι η εξήγηση των πάντων. Πρόκειται για δική της υπόθεση και δικαίωμα· εξάλλου, αυτός είναι κι ο λόγος που ονομάζεται μεταφυσική, όντας κληρονόμος και θυγατέρα λίγο-πολύ υπάκουη της θεολογίας.

Εδώ θ' ασχοληθούμε με τις ηθικές συνέπειες της θεωρίας της. Αρχικά, θα δούμε ότι η ηθική της, παρά την κοινωνιστική της επίφαση, δεν είναι παρά μια ηθική βαθύτατα κι αποκλειστικά ατομική· ύστερα, θα μας είναι εύκολο ν' αποδείξουμε ότι, αφού αυτός είναι ο χαρακτήρας της, αποτελεί, στην πραγματικότητα, άρνηση κάθε ηθικής.

Σ' αυτή τη θεωρία, η αθάνατη κι ατομική ψυχή κάθε ατόμου, όντας άπειρη και πλήρης απ' την ίδια της την ουσία και, συνακόλουθα, μην έχοντας ανάγκη άλλα όντα ή σχέσεις για να τελειωθεί, βρίσκεται αρχικά φυλακισμένη και ξεπεσμένη σ' ένα θνητό σώμα. Χωρίς αμφιβολία, τα αίτια αυτής της πτώσης θα παραμείνουν σε μας άγνωστα στον αιώνα τον άπαντα, αφού το ανθρώπινο πνεύμα είναι ανίκανο να την εξηγήσει, μια που η εξήγησή της δε βρίσκεται παρά στο απόλυτο μυστήριο, στον Θεό. Έτσι, όντας υποβιβασμένη στην υλικότητα και την εξάρτηση απ' τον εξωτερικό κόσμο, η ανθρώπινη ψυχή έχει ανάγκη την κοινωνία, προκειμένου ν' αφυπνιστεί, να θυμηθεί, να γνωρίσει τον εαυτό της και τις θεϊκές αρχές, που απ' τις απαρχές της δημιουργίας είχε χαράξει μέσα της ο Θεός και συνιστούν την ουσία της. Να ποιο είναι το κοινωνιστικό μέρος της θεωρίας αυτής και σ' αυτό βρίσκεται ο κοινωνιστικός της χαρακτήρας. Οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και κάθε ατόμου με τ' άλλα άτομα, κοντολογής, η κοινωνική ζωή, δεν εμφανίζονται σ' αυτήν παρά σαν ένα αναγκαίο μέσο ανάπτυξης, σα γέφυρα κι όχι σα σκοπός' ο απόλυτος κι έσχατος σκοπός κάθε ανθρώπου είναι εκείνος ο ίδιος, έξω απ' όλους τους άλλους ανθρώπους' εκείνος ο ίδιος μπροστά στην απόλυτη ατομικότητα, μπροστά στο Θεό. Ωστόσο, είχε την ανάγκη των ανθρώπων, προκειμένου να ξεφύγει απ' τη γήϊνη εξαχρείωσή του, για να ξαναβρεί τον εαυτό του και την αθάνατη ουσία του, αφού όμως την ξαναβρεί κι αφού από κει και πέρα αντλεί τη ζωή του αποκλειστικά απ' αυτήν, τους γυρίζει την πλάτη και βυθίζεται στην περισυλλογή του απόλυτου μυστήριου, στη λατρεία του Θεού του.

Ωστόσο, κι αν ακόμα συνεχίζει να διατηρεί κάποιες σχέσεις με τους ανθρώπους, αυτό δε γίνεται καθ' υπαγόρευση κάποιας ηθικής ανάγκης, ούτε, συνακόλουθα, από αγάπη γι' αυτούς, μια που αγαπάμε μόνον όποιον έχουμε ανάγκη κι όποιον μας έχει ανάγκη' κι ο άνθρωπος, που έχει βρει ξανά την άπειρη κι αθάνατη ουσία του, όντας αυτάρκης, δεν έχει πια ανάγκη κανέναν, δε χρειάζεται παρά μόνο το Θεό, που εξαιτίας ενός μυστήριου που μόνο οι μεταφυσικοί καταλαβαίνουν, εμφανίζεται πιο άπειρος απ' τους άπειρους ανθρώπους κι η αθανασία του πιο αθάνατη από τη δική τους. Το άτομο στηριζόμενο, από κει και πέρα, στην παντογνωσία και την παντοδυναμία του Θεού κι όντας συγκεντρωμένο κι ελεύθερο μόνο μέσα στον εαυτό του, δεν είναι πια δυνατόν να έχει ανάγκη άλλους ανθρώπους. Στο μέτρο, λοιπόν, που εξακολουθεί να διατηρεί κάποιες σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους, αυτό δεν μπορεί να συμβαίνει παρά για 2 λόγους.

Πρώτον, γιατί όσο περιβάλλεται απ' το υλικό του περίβλημα, χρειάζεται τροφή, στέγη, ένδυση, υπεράσπιση απέναντι τόσο στην εξωτερική φύση όσο και τις επιθέσεις των ανθρώπων κι όταν είναι πολιτισμένος άνθρωπος έχει ανάγκη κάποια υλικά πράγματα που συνιστούν τις ανέσεις, την πολυτέλεια και που πολλά απ' αυτά, μολονότι

ολότελα άγνωστα στους πατέρες μας, αποτελούν ωστόσο σήμερα για τον καθένα μας είδη πρώτης ανάγκης. Θα μπορούσε, φυσικά, να μιμηθεί το παράδειγμα των αγίων του παρελθόντος και ν' απομονωθεί σε μια σπηλιά, τρώγοντας ρίζες. Αυτό, όμως, φαίνεται πως δεν ταιριάζει με τα γούστα των σημερινών αγίων, που, αναμφίβολα, βλέπουν την υλική άνεση σαν αναγκαία προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής. Ο άνθρωπος χρειάζεται, λοιπόν, αυτά ακριβώς τα πράγματα που μόνο με τη συλλογική εργασία μπορούν να παραχθούν: η εργασία ενός μόνο ανθρώπου δε θα ήταν ικανή να παράγει ούτε το ένα εκατομμυριοστό απ' αυτά. Συνακόλουθα, το άτομο που έχει αποκτήσει την αθάνατη ψυχή του και την ανεξάρτητη απ' την κοινωνία εσωτερική του ελευθερία, χρειάζεται υ λ ι κ ά την κοινωνία, σε καμιά όμως περίπτωση κι ηθικά.

Πώς όμως θα έπρεπε να ονομάσουμε τις σχέσεις που το μόνο τους κίνητρο είναι οι υλικές ανάγκες, ενώ ταυτόχρονα δεν τις επικυρώνει ούτε τις στηρίζει καμιά ηθική ανάγκη; Είναι κατάφωρο ότι μόνο ένα όνομα θα μπορούσαμε να της δώσουμε: ε κ μ ε τ ά λ λ ε υ σ η. Όντως, τόσο μέσα στη μεταφυσική ηθική όσο και μέσα στην αστική κοινωνία που στηρίζεται πάνω της, κάθε άτομο γίνεται αναγκαστικά ε κ μ ε τ α λ λ ε υ τ ή ς της κοινωνίας, δηλαδή, όλων των ανθρώπων' και το κράτος, σ' όλη την ποικιλία των μορφών του, απ' το θεοκρατικό κράτος και την πιο απόλυτη μοναρχία ως τη Δημοκρατία που βασίζεται στη μεγαλύτερη επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, δεν είναι άλλο από ρυθμιστής κι εγγυητής της αμοιβαίας αυτής εκμετάλλευσης.

Μέσα στην αστική κοινωνία, που στηρίζεται πάνω στη μεταφυσική ηθική, κάθε άτομο, σαν αποτέλεσμα της λογικής της θέσης του, εμφανίζεται αναγκαστικά σαν εκμεταλλευτής των άλλων, επειδή έχει υ λ ι κ ά την ανάγκη όλων κι η θ ι κ ά κανενός. Συνακόλουθα, αν ο καθένας αγνοεί την κοινωνική αλληλεγγύη, επειδή τη θεωρεί εμπόδιο για την ελευθερία του, και συνάμα την επιζητάει σα μέσο αναγκαίο για τη συντήρηση του σώματός του, τη βλέπει μόνο απ' τη σκοπιά της υλικής, της προσωπικής της χρησιμότητας και της προσφέρει μόνο τ' απόλυτα αναγκαία για ν' αποκτήσει, όχι το δικαίωμα, αλλά τη δύναμη να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τη χρησιμότητα εκείνη. Κοντολογής, ο καθένας τη βλέπει σαν εκμεταλλευτής' όταν όμως είναι όλοι εξίσου εκμεταλλευτές, τότε θα πρέπει αναγκαστικά να υπάρχουν ευτυχισμένοι και δυστυχισμένοι, γιατί δεν υπάρχει εκμετάλλευση δίχως εκμεταλλευόμενους. Συνακόλουθα, υπάρχουν άνθρωποι που είναι εκμεταλλευτές δυνητικά και συνάμα πραγματικά' κι άλλοι, το μεγάλο πλήθος, ο λαός, που είναι δυνητικά, που θα ήθελαν να είναι εκμεταλλευτές αλλά που δεν είναι πραγματικά. Στην πραγματικότητα, είναι οι αιώνιοι εκμεταλλευόμενοι. Να, λοιπόν, που οδηγεί στην κοινωνική οικονομία η μεταφυσική ή αστική ηθική' σ'

έναν ανελέητο κι ακατάπαυστο πόλεμο όλων ενάντια σε όλους, σ' ένα λυσσαλέο πόλεμο, όπου η καταστροφή των πολλών είναι προϋπόθεση του θριάμβου και της ευημερίας των λίγων.

Ο δεύτερος λόγος που μπορεί να ωθήσει ένα άτομο, απόλυτα αυτεξούσιο, στη διατήρηση σχέσεων με άλλους ανθρώπους, είναι η επιθυμία να ευχαριστήσει τον Θεό, το καθήκον να συμμορφωθεί με τη δεύτερη εντολή του' ενώ η πρώτη είναι ν' αγαπάς το Θεό περισσότερο απ' τον εαυτό σου, η δεύτερη είναι ν' αγαπάς τους ανθρώπους, το διπλανό σου, σαν τον εαυτό σου και να τους κάνεις, για την αγάπη του Θεού, ότι καλό θα ήθελες να κάνουν κι αυτοί σε σένα.

Προσέξτε αυτά τα λόγια: για την αγάπη του Θεού: εκφράζουν τέλεια το χαρακτήρα της μοναδικής αγάπης, που επιτρέπει η μεταφυσική ηθική και που συνίσταται στο εξής: να μην αγαπάς τους ανθρώπους σαν ανθρώπους επειδή το αισθάνεσαι σαν ανάγκη, αλλά απλά και μόνο για να ευχαριστήσεις τον υπέρτατο αφέντη. Κάτι, εξάλλου, απόλυτα λογικό' γιατί απ' τη στιγμή που η μεταφυσική δέχεται την ύπαρξη ενός Θεού και των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεό, οφείλει, όπως κι η θεολογία, να υποτάξει σ' αυτές όλες τις ανθρώπινες σχέσεις. Η ιδέα του Θεού απορροφάει, εκμηδενίζει όλα όσα δεν είναι Θεός κι αντικαθιστά με θεϊκά αποκυήματα της φαντασίας κάθε ανθρώπινη κι επίγεια πραγματικότητα.

Συνακόλουθα, στη μεταφυσική ηθική ο άνθρωπος που κατέληξε ν' αποκτήσει συνείδηση της αθάνατης ψυχής του και της ατομικής του ελευθερίας μπροστά στον Θεό και μέσα στον Θεό, δεν μπορεί ν' αγαπάει τους ανθρώπους, γιατί δεν τους χρειάζεται ηθικά και γιατί δεν μπορεί ν' αγαπήσει παρά μόνον ό,τι χρειάζεται κι ό,τι τον χρειάζεται.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα των θεολόγων και των μεταφυσικών, ο πρώτος όρος εκπληρώνεται τέλεια στις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό, αφού, όπως ισχυρίζονται, ο άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να κάνει δίχως τον Θεό. Ο άνθρωπος, λοιπόν, μπορεί και πρέπει ν' αγαπάει τον Θεό γιατί τον έχει ανάγκη. Όσο για τον δεύτερο όρο, ότι δηλαδή, μπορεί ν' αγαπήσει μόνον ότι έχει ανάγκη απ' αυτή την αγάπη, δεν εκπληρώνεται καθόλου στις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό. Θα ήταν ασέβεια να πούμε ότι ο Θεός μπορεί να χρειάζεται την αγάπη των ανθρώπων. Γιατί η ύπαρξη της ανάγκης σημαίνει ότι σου λείπει ένα πράγμα αναγκαίο για την ολοκλήρωση της ύπαρξής σου κι επομένως είναι μια εκδήλωση αδυναμίας, μια ομολογία έλλειψης. Ο Θεός, όντας απόλυτα αυτάρκης, είναι αδύνατον να χρειάζεται κάποιο πρόσωπο ή πράγμα. Αφού, λοιπόν, δεν έχει καμιάν ανάγκη της αγάπης των ανθρώπων, δεν είναι δυνατόν να τους αγαπάει' κι η λεγόμενη αγάπη του για τους ανθρώπους δεν είναι παρά ένας ολοκληρωτικός εκμηδενισμός, παρόμοιος αν και φυσικά πιο φοβερός, απ' αυτόν που

επιβάλλει ο πανίσχυρος Αυτοκράτορας της Γερμανίας πάνω στους υπηκόους του: Η αγάπη των ανθρώπων για τον Θεό μοιάζει τόσο πολύ με την αγάπη των γερμανών γι' αυτόν τον μονάρχη, που τόση δύναμη διαθέτει σήμερα, ώστε μετά τον Θεό δε γνωρίζουμε άλλη δύναμη μεγαλύτερη απ' τη δική του.

Η αληθινή, πραγματική αγάπη, που δεν είναι παρά η έκφραση μιας αμοιβαίας κι ισότιμης αγάπης, είναι δυνατή μόνο ανάμεσα σε ίσους. Η αγάπη του ανώτερου για τον κατώτερο, είναι ο εκμηδενισμός, η καταπίεση, κι η περιφρόνηση, είναι ο εγωϊσμός, η αλαζονεία κι η ματαιοδοξία, που κορυφώνονται μέσα στο αίσθημα ενός μεγαλείου, βασισμένου στην ταπείνωση των άλλων. Η αγάπη του κατώτερου για τον ανώτερο είναι εξευτελισμός, είναι ο φόβος κι η ελπίδα του δούλου που περιμένει απ' τον αφέντη του να του χαρίσει τη δυστυχία ή την ευτυχία.

Να ποιος είναι ο χαρακτήρας της λεγόμενης αγάπης του Θεού για τους ανθρώπους, και των ανθρώπων για τον Θεό. Είναι ο δεσποτισμός του ενός κι η υποδούλωση των άλλων.

Τι σημαίνουν, λοιπόν, τα λόγια "αγαπάτε τους ανθρώπους και κάνετέ τους το καλό για την αγάπη του Θεού"; Σημαίνουν να τους φέρεστε όπως θέλει ο Θεός. Και πώς θέλει να τους φέρεστε ο Θεός; Σα να είναι δούλοι. Ο Θεός, απ' την ίδια του τη φύση, είναι υποχρεωμένος να τους φέρεται έτσι. Όντας απόλυτος αφέντης, τους θεωρεί αναγκαστικά σαν απόλυτους δούλους' κι αφού τους θεωρεί δούλους, δεν μπορεί παρά να τους επιφυλάσσει ανάλογη μεταχείριση. Για να μπορέσει να τους χειραφετήσει ένας μόνο τρόπος υπάρχει: η παραίτησή του, ο αυτοεκμηδενισμός του, η εξαφάνισή του. Δεν μπορούμε, όμως, να έχουμε τόσο υπερβολικές απαιτήσεις απ' την παντοδυναμία του. Για να συμβιβάσει την περίεργη αγάπη που τρέφει για τους ανθρώπους με την αιώνια δικαιοσύνη του, μπορεί να θυσιάσει το μονογενή υιό του, όπως μας λέει το Ευαγγέλιο, ωστόσο, ποτέ δεν θα παραιτηθεί, δε θ' αυτοκτονήσει για χάρη των ανθρώπων, εκτός κι αν του το επιβάλλουμε διαμέσου της επιστημονικής κριτικής. Στο μέτρο που η αφελής φαντασία των ανθρώπων επιτρέπει την ύπαρξή του, θα συνεχίσει να είναι απόλυτος κυρίαρχος, αφέντης δούλων. Συνακόλουθα, είναι φανερό ότι το να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους σύμφωνα με τη θεϊκή θέληση, σημαίνει να τους μεταχειριζόμαστε σαν δούλους. Σύμφωνα με τον Θεό, η αγάπη των ανθρώπων είναι η αγάπη της υποδούλωσής τους. Εγώ, όντας αθάνατο κι ολοκληρωμένο άτομο χάρη στον Θεό και που αισθάνομαι ελεύθερος ακριβώς επειδή είμαι δούλος του Θεού, δε χρειάζομαι άλλους ανθρώπους για να ολοκληρώσω την πνευματική κι ηθική μου ύπαρξη, διατηρώ όμως σχέσεις μ' αυτούς για να υπακούσω στον Θεό' αγαπώντας τους για την αγάπη του Θεού και μεταχειριζόμενός τους σύμφωνα με την θεϊκή βούληση, θέλω να είναι δούλοι του Θεού όπως κι εγώ. Συνακόλου-

θα, αν θελήσει ο υπέρτατος αφέντης να μ' επιλέξει προκειμένου να υπερασπίσω την άγια θέλησή του πάνω στη γη, θα πρέπει να τους το επιβάλλω. Να σε τι συνίσταται η αγάπη των ειλικρινών και σοβαρών πιστών του Θεού για τους ανθρώπους. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για την αφοσίωση αυτών που αγαπούν, αλλά, αντίθετα, για την αναγκαστική θυσία εκείνων που είναι αντικείμενα ή μάλλον θύματα της αγάπης αυτής. Δεν πρόκειται για τη χειραφέτησή τους, αλλά για την υποδούλωσή τους προς μεγαλύτερη δόξα του Κυρίου. Να πώς μεταμορφώνεται η θεϊκή εξουσία σε ανθρώπινη εξουσία και θεμελιώνει η Εκκλησία το κράτος.

Σύμφωνα με τη θεωρία των θεολόγων και των μεταφυσικών, όλοι οι άνθρωποι θα έπρεπε να υπηρετούν τον Θεό, όπως είπαμε παραπάνω. Ωστόσο, όλοι ξέρουν ότι μολονότι καλούνται όλοι να εκπληρώσουν το καθήκον αυτό, ελάχιστοι είναι οι εκλεκτοί. Κι εξάλλου, αν ήταν όλοι εξίσου ικανοί να το κάνουν, αν, δηλαδή, είχαν φτάσει όλοι στο ίδιο επίπεδο πνευματικής κι ηθικής ολοκλήρωσης, αγιότητας κι ελευθερίας μέσα στον Θεό, θα γινόταν άχρηστη η εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού. Αν, μολοντούτο, είναι απαραίτητη, ο λόγος είναι πως οι άνθρωποι, στη συντριπτική πλειονότητά τους, δεν έχουν φτάσει στο σημείο αυτό· έτσι τη μάζα, που είναι ακόμα αδαής κι ασεβής, πρέπει να την αγαπήσουν και να τη μεταχειριστούν σύμφωνα με τη θεϊκή βούληση, πρέπει, δηλαδή, να κυβερνιέται και να υποτάσσεται σε μια μειονότητα αγίων, που ο Θεός δεν παραλείπει να επιλέξει με τον τάδε ή το δείνα τρόπο, τοποθετώντας τους σε μια θέση προνομιακή, που να επιτρέπει την εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού.[1]

Η τελετουργική φράση που χαρακτηρίζει τη διακυβέρνηση, την κυριαρχία πάνω στις λαϊκές μάζες — φυσικά, για το δικό τους το καλό, για τη σωτηρία της ψυχής τους αν όχι και για τη σωτηρία του σώματός τους — μια φράση που επαναλαμβάνεται στα θεοκρατικά κι αριστοκρατικά κράτη απ' τους άγιους και τους ευγενείς και στα φιλελεύθερα κράτη καθώς επίσης και στα δημοκρατικά, που στηρίζονται στην καθολική ψηφοφορία, απ' τους μορφωμένους και τους πλούσιους, είναι πάντα η ίδια: "Όλα για το λαό, τίποτα απ' το λαό". Πράγμα που σημαίνει ότι οι άγιοι, οι ευγενείς, οι προνομιούχοι, είτε απ' τη σκοπιά της επιστημονικά αναπτυγμένης κουλτούρας, είτε απ' τη σκοπιά του πλούτου, πλησιάζουν το ιδανικό που για τους μεν είναι ο Θεός, ενώ για τους άλλους ο λόγος, η δικαιοσύνη, ή η αληθινή ελευθερία, πολύ περισσότερο απ' τις λαϊκές μάζες, έχοντας αναλάβει την ιερή κι ευγενή αποστολή να τις ανεβάσουν στο επίπεδο αυτό. Έτσι, θυσιάζοντας τα συμφέροντά τους και παραμελώντας τις υποθέσεις τους, θα πρέπει ν' αφοσιωθούν στην ευτυχία του μικρού κι απροστάτευτου αδελφού τους, του λαού. Η διακυβέρνηση δεν είναι απόλαυση, είναι ένα καθήκον οδυνηρό: όσοι

παίρνουν μέρος σ' αυτήν δεν επιδιώκουν την ικανοποίηση προσωπικών φιλοδοξιών, αλαζονείας ή πλεονεξίας, αλλά μόνο την ευκαιρία να θυσιαστούν για χάρη της ευτυχίας όλων των ανθρώπων. Να γιατί ο αριθμός των υποψηφίων για τα ανώτερα αξιώματα είναι κατάφωρα τόσο μικρός, να γιατί δέχονται με βαριά καρδιά την εξουσία οι βασιλιάδες κι οι υπουργοί, οι ανώτεροι κι οι κατώτεροι αξιωματούχοι!

Αυτά, λοιπόν, είναι μέσα στην κοινωνία, όπως τη βλέπει η θεωρία των μεταφυσικών, τα δυο διαφορετικά, αν όχι ασυμβίβαστα, είδη σχέσεων που είναι εφικτά ανάμεσα στους ανθρώπους. Το πρώτο είδος είναι η ε κ μ ε τ ά λ λ ε υ σ η, ενώ το δεύτερο η δ ι α κ υ β έ ρ ν η σ η. Αν αληθεύει ότι διακυβέρνηση σημαίνει θυσία των εξουσιαστών για χάρη των εξουσιαζόμενων, τότε η σχέση αυτή βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με την πρώτη, εκείνη της εκμετάλλευσης. Ας δούμε, όμως, το πρόβλημα πιο διεξοδικά. Σύμφωνα με την ιδεαλιστική θεωρία, είτε πρόκειται για τη θεολογική είτε για τη μεταφυσική, η έκφραση "το καλό των μαζών", δεν μπορεί να σημαίνει την επίγεια ευημερία τους, ούτε και την εγκόσμια ευτυχία τους' τι είναι μερικές δεκάδες χρόνια επίγειας ζωής μπροστά στην αιωνιότητα; Συνακόλουθα, οι μάζες δεν πρέπει να κυβερνιούνται με στόχο τη χυδαία απόλαυση που προσφέρουν τα υλικά αγαθά πάνω στη γη, αλλά την αιώνια ευτυχία τους. Οι υλικές στερήσεις και τα δεινά, θα μπορούσαν κάλλιστα ν' αποδοθούν στην έλλειψη μόρφωσης, μια που έχει αποδειχθεί ότι οι υπερβολικές σωματικές απολαύσεις είναι ο θάνατος της αθάνατης ψυχής. Τότε όμως η αντίφαση αναιρείται: εκμετάλλευση και διακυβέρνηση σημαίνουν το ίδιο πράγμα, η μια συμπληρώνει την άλλη και συνάμα χρησιμεύει σα μέσο και σα σκοπός της.

Η εκμετάλλευση κι η διακυβέρνηση αποτελούν τους δυο αλληλένδετους πόλους κάθε πολιτικής, καθώς η πρώτη προσφέρει τα μέσα της διακυβέρνησης και συνιστά το αναγκαίο στήριγμα καθώς επίσης και το σκοπό κάθε διακυβέρνησης, που κατοχυρώνει, με τη σειρά της, και νομιμοποιεί τη δυνατότητα της εκμετάλλευσης. Απ' τις απαρχές κιόλας της ιστορίας συνιστούν την πραγματική ζωή όλων των κρατών: θεοκρατικών, μοναρχικών, αριστοκρατικών κι ακόμα δημοκρατικών. Προηγούμενα, και μέχρι τη μεγάλη επανάσταση στα τέλη του 18ου αιώνα, τη στενή τους σύνδεση έκρυβαν τα θρησκευτικά, ηθικολογικά κι ιπποτικά αποκυήματα της φαντασίας. Αφότου, όμως, το βάναυσο χέρι της αστικής τάξης ξέσκισε όλα τα πέπλα, που ήταν, εξάλλου, αρκετά διάφανα απ' την εποχή που η επαναστατική της πνοή διέλυσε κάθε αποκύημα της φαντασίας, που πίσω τους η Εκκλησία και το κράτος, η θεοκρατία, η μοναρχία κι η αριστοκρατία κατάφεραν τόσο πολύ καιρό να διαπράττουν τις ιστορικές τους ατιμίες' αφότου, η αστική τάξη, έχοντας βαρεθεί να είναι τροχός, έγινε με τη σειρά της αμαξάς' αφότου, δηλαδή, εγκαθίδρυσε το σύγχρονο κρά-

τος, αυτή η μοιραία, ενδόμυχη σχέση εκμετάλλευσης και διακυβέρνησης έγινε μια κατάφωρη, και μάλιστα αναμφισβήτητη, αλήθεια για όλους.

Η εκμετάλλευση είναι το ορατό σώμα κι η διακυβέρνηση είναι η ψυχή του αστικού καθεστώτος. Κι όπως έχουμε δει, τόσο η πρώτη όσο κι η δεύτερη, σ' αυτή την τόσο στενή τους σχέση, αποτελούν, από θεωρητική και συνάμα πρακτική άποψη, την αναγκαία και πιστή έκφραση του μεταφυσικού ιδεαλισμού, την αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της αστικής θεωρίας που αναζητάει την ελευθερία και την ηθική των ατόμων έξω απ' την κοινωνική αλληλεγγύη. Τελικά, αυτή η θεωρία δεν οδηγεί παρά στην εκμεταλλευτική διακυβέρνηση μιας μειονότητας εκλεκτών, στην εκμετάλλευση και την υποδούλωση της πλειονότητας των ανθρώπων και στην άρνηση κάθε ηθικής κι ελευθερίας για όλους.

Αφού έδειξα ότι ο ιδεαλισμός, έχοντας σαν αφετηρία τις παράλογες ιδέες του Θεού, της αθανασίας της ψυχής, της αρχέγονης ελευθερίας των ατόμων και της ανεξάρτητης απ' την κοινωνία ηθικής τους, καταλήγει αναγκαστικά στον καθαγιασμό της υποδούλωσης και της ανηθικότητας, θα πρέπει τώρα να δείξω πως η πραγματική επιστήμη, ο υλισμός κι ο σοσιαλισμός — που ο δεύτερος όρος δεν αποτελεί, εξάλλου, παρά την ορθή και τέλεια ανάπτυξη του πρώτου — επειδή ακριβώς παίρνουν σαν αφετηρία την υλική φύση και τη φυσική κι αρχέγονη υποδούλωση των ανθρώπων, κι επειδή, συνακόλουθα, είναι αναγκασμένοι ν' αναζητήσουν τη χειραφέτηση των ανθρώπων, όχι έξω αλλά μέσα στην κοινωνία, όχι ενάντια σ' αυτήν αλλά διαμέσου αυτής, καταλήγουν, εξίσου αναπόδραστα, στη θεμελίωση της ολόπλευρης ελευθερίας των ατόμων και της ανθρώπινης ηθικότητας.

(Εδώ τελειώνει το χειρόγραφο. — Σημ. του Μαξ Νεττλώ)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τον παλιό καλό καιρό, όταν η χριστιανική πίστη, που κύριος εκπρόσωπός της ήταν η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, δεν είχε ακόμα κλονιστεί απ' το βάθρο της και βρισκόταν στο απόγειο της άνθησής της, ο Θεός δε δυσκολευόταν καθόλου να επιλέξει τους εκλεκτούς του. Εξυπακούεται, ότι όλοι οι κυρίαρχοι, μεγάλοι και μικροί, αν δεν είχαν αφοριστεί, κυβερνούσανε ελέω Θεού' οι ευγενείς στήριζαν τα προνόμιά τους στην ευλογία της αγίας Εκκλησίας. Απ' αυτή τη σκοπιά, ακόμα κι ο προτεσταντισμός, που χωρίς να το θέλει συνέβαλε αποφασιστικά στην καταστροφή της πίστης, άφησε άθικτο το χριστιανικό δόγμα: "Όλες οι εξουσίες", επανάλαβε μαζί με τον απόστολο Παύλο, "απορρέουν απ' το Θεό". Κι έφτασε να ενισχύσει την εξουσία του κυρίαρχου, διακηρύσσοντας ότι απορρέει άμεσα απ' το Θεό, δίχως τη μεσολάβηση της εκκλησίας, υποτάσσοντας, έ-

τσι, σ' αυτήν την εκκλησία. Ωστόσο, από τότε που η φιλοσοφία του προηγούμενου αιώνα, κατάφερε, από κοινού με την αστική επανάσταση, ένα θανάσιμο κτύπημα στην πίστη κι ανάτρεψε όλους τους θεσμούς, που στηρίζονταν σ' αυτή, το δόγμα της εξουσίας, δεν επανεδραιώνεται πια εύκολα στη συνείδηση των ανθρώπων. Φυσικά, οι τωρινοί βασιλιάδες εξακολουθούν να ονομάζονται βασιλιάδες "ελέω Θεού", όμως αυτές οι λέξεις, που κάποτε έσφυζαν από ζωή και δύναμη κι είχαν ένα τόσο πραγματικό περιεχόμενο, δε θεωρούνται σήμερα παρά σα μια φράση απαρχαιωμένη και κοινότυπη, που δε σημαίνει κατά βάθος απολύτως τίποτα, τόσο απ' τις μορφωμένες τάξεις, όσο κι από ένα κομμάτι του ίδιου του λαού. Ο Ναπολέων ΙΙΙ επιχείρησε να την αναζωογονήσει προσθέτοντας τη φράση "και με τη θέληση του λαού", που δίπλα στην πρώτη είτε αναιρείται και συνάμα την αναιρεί, είτε σημαίνει ότι η θέληση του Θεού είναι και θέληση του λαού. Σε μας δε μένει παρά να καθορίσουμε τι θέλει ο λαός και ποιο είναι το όργανο που εκφράζει πιο πιστά τη θέλησή του. Οι ριζοσπάστες δημοκράτες συνεχίζουν να πιστεύουν πως το όργανο αυτό είναι το κοινοβούλιο, που έχει εκλεγεί με καθολική ψηφοφορία. 'Αλλοι, ακόμα πιο ριζοσπαστικοί, προσθέτουν σ' αυτό και το δημοψήφισμα, την άμεση ψηφοφορία όλου του λαού αναφορικά με κάθε σημαντικό νέο νόμο. Ωστόσο, όλοι τους, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι, μετριοπαθείς κι εξτρεμιστές ριζοσπάστες, συμφωνούν σ' ένα σημείο: ο λαός πρέπει να κυβερνιέται' είτε εκλέγει ο ίδιος ο λαός τους αρχηγούς κι εξουσιαστές του είτε εκείνοι του επιβάλλονται, το σίγουρο είναι ένα: πρέπει να έχει αρχηγούς κι εξουσιαστές. Μη διαθέτοντας κουλτούρα, ο λαός πρέπει να χειραγωγείται απ' όσους την έχουν.

Ενώ στους προγενέστερους αιώνες, επικαλούνταν αφελώς την εξουσία στ' όνομα του Θεού, σήμερα την επικαλούνται δογματικά στ' όνομα της κουλτούρας και της γνώσης εκείνοι που απαιτούν την εξουσία δεν είναι πια οι παπάδες μιας παρακμιακής θρησκείας, αλλά οι διπλωματούχοι παπάδες της δογματικής μόρφωσης κι αυτό σε μια εποχή όπου η μόρφωση είναι κατάφωρα χρεοκοπημένη. Γιατί οι μορφωμένοι και καλλιεργημένοι άνθρωποι κι οι λεγόμενες πεφωτισμένες τάξεις γενικά, ποτέ δεν επιδείξανε ένα τέτοιο ηθικό εκμαυλισμό, μια τέτοια δειλία, έναν τέτοιο εγωϊσμό και μια τέτοια παντελή έλλειψη πεποιθήσεων, όσο σήμερα. Εξαιτίας της δειλίας τους και παρόλη την επιστήμη τους, συνεχίζουν να είναι ηλίθιες, όντας ανίκανες να καταλάβουν άλλο απ' τη συντήρηση αυτού που υπάρχει, κι ελπίζοντας ολόψυχα ν' ανακόψουν την πορεία της ιστορίας με την κτηνώδη βία της στρατιωτικής δικτατορίας, που μπροστά της τόσο δουλικά σήμερα υποκλίνονται.

'Οπως άλλοτε οι εκπρόσωποι της θεϊκής ευφυίας κι εξουσίας, η εκκλησία κι οι παπάδες, είχαν συνδεθεί κατάφωρα με την οικονομική εκμετάλλευση των μαζών, πράγμα που υπήρξε κι η κύρια αιτία της παρακμής τους, έτσι και σήμερα, οι εκπρόσωποι της ανθρώπινης ευφυίας κι εξουσίας, το κράτος, η κάστα των επιστημόνων κι οι πεφωτισμένες τάξεις, έχουν ταυτιστεί τόσο πολύ με την ίδια αυτή κτηνώδη κι απάνθρωπη εκμετάλλευση, ώστε δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν έστω και την παραμικρή ηθική δύναμη, το παραμικρό ίχνος κύρους. 'Οντας καταδικασμένοι ακόμα κι απ' την ίδια τη συνείδησή τους, αισθάνονται ότι ξεσκεπάστηκαν

και ξέρουν ότι είναι άξιοι της περιφρόνησης με την οποία τους περιβάλλουν και που εναντίον της δεν έχουν άλλη διέξοδο απ' την προσφυγή στην κτηνώδη επιχειρηματολογία της οργανωμένης κι ένοπλης βίας. Αυτή η οργάνωση, που στηρίζεται σε τρία μισητά στοιχεία, τη γραφειοκρατία, την αστυνομία και το μόνιμο στρατό, είναι σήμερα το κράτος, το ορατό σώμα της εκμεταλλευτικής και δογματικής νόησης και γνώσης των προνομιούχων τάξεων.

Ενάντια σ' αυτή την χρεοκοπημένη νόηση και γνώση, αφυπνίζεται και διαμορφώνεται μέσα στις λαϊκές μάζες μια νεαρή και σταβαρή νόηση, που μπροστά της ανοίγονται διάπλατα οι πόρτες του μέλλοντος και σφύζει από ζωή, αναμφίβολα, όχι ακόμα επιστημονικά αναπτυγμένη, αλλά που προσβλέπει, ωστόσο, στη νέα επιστήμη, που είναι απαλλαγμένη απ' όλες τις ηλιθιότητες της μεταφυσικής και της θεολογίας. Αυτή η νέα νόηση δε θα διαθέτει διπλωματούχους καθηγητές, ούτε προφήτες, ούτε παπάδες, αλλά θ' ανθεί μέσα στον καθένα και σ' όλους και δε θα εγκαθιδρύσει μια νέα εκκλησία, ούτε ένα νέο κράτος' αντίθετα, θα εξαλείψει κάθε ίχνος της ολέθριας και καταραμένης αρχής της εξουσίας και θα υλοποιήσει την ισότητα, την αλληλεγγύη και την αδελφότητα του ανθρώπινου γένους, αποκαθιστώντας την ολόπλευρη ελευθερία κάθε ανθρώπου.

ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Το δοκίμιο αυτό, έργο του Μιχαήλ Μπακούνιν, της σημαντικότερης μορφής του σύγχρονου αναρχισμού, υπήρξε για ολόκληρες γενιές ένα βασικό αναρχικό και ριζοσπαστικό ντοκουμέντο. Είναι μια απ' τις πιο ξεκάθαρες εκθέσεις της αναρχικής φιλοσοφίας της ιστορίας: η θρησκεία είναι απ' τη φύση της πτώχευση, υποδούλωση κι εκμηδενισμός της ανθρωπότητας. Είναι το όπλο του Κράτους. Πρέπει να συντριβεί, σύμφωνα με τον Μπακούνιν, για να γίνει εφικτό το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού. Σαν εισαγωγή στην αναρχική σκέψη, αθεϊστικό μανιφέστο ή σύνοψη της σκέψης του Μπακούνιν, το έργο αυτό παραμένει μια εμπειρία που διευρύνει το πνεύμα, ακόμα και για κείνους που βασικά αντιτίθονται σε όσα αναπτύσσονται σ' αυτό.

Σύνθεση εξωφύλλου: Δημήτρης Μουστάκης